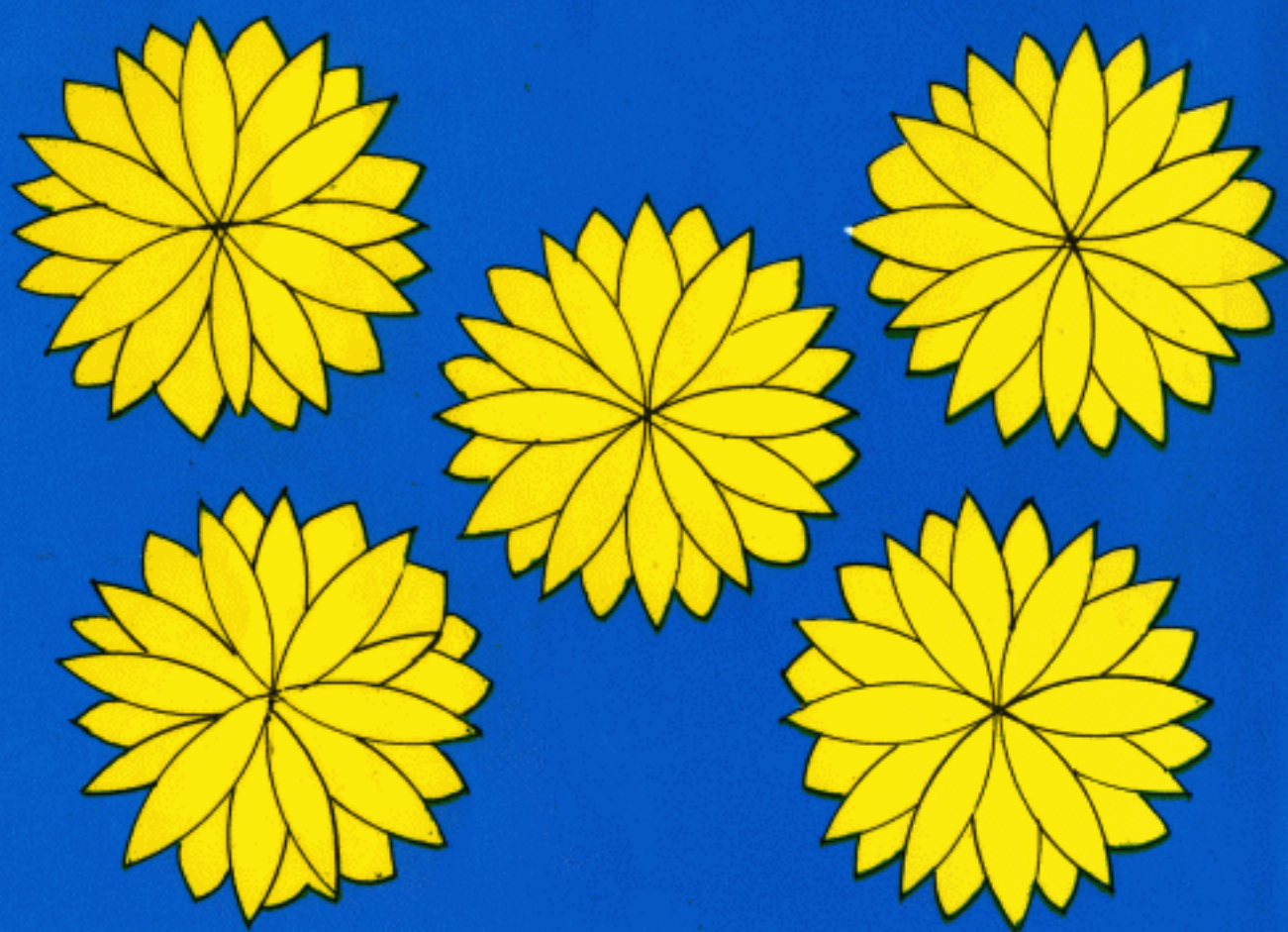

وحدت الوجود تہذیبی و شعری

علی عباس جلالپوری

پہلی گل

پروفیسر سید علی عباس جلالپوری ہوری پنجاب دے اونہاں سو جھواناں
وچوں ہن، جیہناں فلسفے دیاں گنجھلاں نوں اپنیاں ڈھیر ساریاں لکھتاں راہیں
کھولیا ہے تے آون والیاں پیٹھریاں لئی راہواں روشن کر دتیاں نیں۔

” وحدت الوجود تے پنجابی شاعری “ (1977) نوں چھاپن دا مان
بورڈ نوں ملیا ہائی۔ ایہہ چروکٹی مک کچکی ہائی۔ ساڈے لئی ایہہ وڈے مان
والی گل ہے کہ ویلا بیتن دے نال نال ایہدی منگ وچ دِن وِ دِن وادھا
ہوندا گیا ہے۔ لکھاریاں نے ویدانت، بدھ، یونانی تے تصوف دیاں ریتاں
دا اپنی ڈونگھی سوجھ سیانپ نال نکھیرا تے تارا کیتا اے۔ ایوں ایس نکلی
جیہی کتاب وچ پڑھیاں نوں اوہ سمجھ کجھ لبھ پٹیدا اے، جس لئی اوہنوں
کئی کتاباں پھرولن دی کھینچل کرنی پوندی۔

اساں اپنی ولوں پوری واہ لائی ہے کہ اجو کے ایڈیشن وچ اِملاتے
اُلتے دیاں بھلاں دی سو دھی کر دتی جاوے۔ رہنڈیاں اک دو گلاں باوے
اسیں اپنے وچار دین دی ایتھے کھلھ لیندے ہاں —

صفحہ 60 اُتے لکھیا ہے :

” ہنجا منشاں دے عہد وچ خروشی زبان جیہڑی آرامی زبان دی اک
بدلی ہوئی صورت سی، گندھار اُتے پنجاب وچ رواج پا گئی..... “

پھر صفحہ 62 اُسے وی خروشی نوں زبان ای منیا گیا ہے۔

خروشی نوں زبان آکھنا اک وڈی بھل ہے۔ اصل وچ ایہہ ناں زبان دا نہیں سکوں لپی (رسم الخط) دا ہے۔ عربی، فارسی، آرامی وغیرہ وانگ ایہہ سبھیوں کھتے لکھی جاندی ہائی۔

تیسری صدی عیسوی دی سنسکرت لکھت "للیت وستر" وچ جیہناں 64 لپیاں دی دس پائی گئی ہے، ادہناں وچ خروشی وی اک لپی ہے۔ تاو چھوٹے چینی زبان وچ بدھ مت بارے 664ء وچ جو انسائیکلو پیڈیا "پھا۔ یو۔ ان۔ پچ۔ لن" تیار کیتا ہائی، اوس

وچ وی ایس لپی دی دس پائی گئی ہے۔ چینی لپی وچ خروشی لپی تھلے لکھیاں علامتاں (IDEOGRAPHS) ورتیاں گئیاں ہن۔

(1) ک۔ ا۔ ل۔ سے۔ ٹو

(2) ک۔ ل۔ س۔ ٹو

ایہناں نوں انج پڑھیا گیا —

خ۔ رو۔ س۔ ٹ = خروشی

ابو کے دور وچ سبھ توں پہلی وار بولہر ایس لپی لئی خروشی ناں ورتیا۔ انج ایس لئی کھروشی، خروشمی تے خروشتی لے ناں وی ورتے گئے بھدے ہن۔

ایہدے ایس ناں بارے وی کئیاں عالماں اپنے وچار دے ہن۔ کجھ دا خیال ہے کہ خر + اوشٹھا (کھوتے دے بلجھ) توں ایہہ لفظ بنیا ہے۔ دُوبے کہندے ہن کہ خر + اشتر (کھوتاتے اُٹھ) توں ایہہ ناں ہوند وچ آیا ہے۔ کجھ دا ایہہ وی آکھنا ہے کہ ایہہ آرامی زبان دے لفظ "ہروٹھا" (اُکرن، لکھن) دا وٹیا ہویا روپ ہے۔ ایتھے ایہہ وی دس دتا جاوے کہ حضرت عیسیٰؑ دی زبان آرامی ہائی۔

سلوین لیوی دا دچار ہے کہ ایہہ لپی چینی ترکستان وچ گھڑی گئی
ہائی۔ اوہ کہندا ہے کہ چینی تختن تے کاشغروغیرہ دے علاقیاں نوں خروشترا
آکھدے ہین۔ خروشترا دے معنی ”بدخصلت لوکاں دا دیس“ ہے۔
ایسے پاروں اوہ خروشتی دے تھاں ”خروشتری“ دا لفظ ورتدا ہے۔
سلوین لیوی دی گل منن وچ نہیں آوندی، اوہ ایس پاروں کہ
اج تائیں چینی ترکستان دی زبان اتے خروشتی لپی وچ لکھی کوئی کتاب
نہیں لبھی۔

دوبے بنے او جھا کہندا ہے کہ ہوسکدا ہے کہ ٹیکسلا جاں گندھار دے
کھروشت ناں دے کسے عالم نے ایہہ لپی بنائی ہووے۔
او جھا دی گل وی مٹی نہیں جاسکدی۔ اوہ ایس پاروں کہ مٹھرا دے
بہوں مشہور شیروالے ستون (Lion Pillar) اُتے اک ناں
”خروشت یوراج“ آکریا لبھدا ہے۔ ایس دے معنی ہن ”خروشت
دا شہزادہ“۔ ہن ایہہ لقب تدے ای ورتیا جاسکدا ہے جے خروشت
ناں دا کوئی ملک ہووے۔

ایس لپی دا ورتوں کھیتر وڈا موکلا ہائی۔ ہن تائیں سوات، مانیکوالہ،
ٹیکسلا (پاکستان)، کانگڑا، کرنال، مٹھرا (بھارت)، قندھار، سیستان،
نوات (افغانستان) تے ہور کٹیاں تھاواں توں اجیہے بھانڈے، سکے
گہنے وغیرہ لبھ چکے ہن، جیہناں اُتے خروشتی لکھتاں لبھیاں ہن۔
ایس لپی وچ سبھ توں پرانے دو کتبے مانسہرہ تے شہباز گڑھی
توں لبھے ہن، جو چناناں اُتے اشوک (273 - 232 ق م) نے
آکروائے ہین۔ ہوناں دے حملے مگروں (پنجویں صدی عیسوی)
دی کوئی لکھت نہیں لبھی۔

اک فرانسیسی سیاح نوں بدھ مت دی مشہور کتاب ”دھم پد“

1892ء وچ چینی ترکستان دے شہر ختن توں لہجی ہائی۔ انج ای
سر اورل شائن نوں چینی ترکستان دے شہر تکلا مکن توں لکڑیاں 50 تختیاں
لہجیاں ہاں، جہناں اتے خروشتی لپی ورتی گئی ہائی۔

خروشتی تے آرامی لپی دے گیاراں اکھرا پو وچ رلے رلے ہاں
ایسے پاروں ایہہ من یا گیا ہے کہ آرامی لپی وچ وادے گھائے کر کے
خروشتی لپی گھڑی گئی ہائی۔ اوہ گیاراں اکھرا ایہہ ہن —

٦	٨	٩	١٠	١١	١٢
ر	پ	ب	ن	د	ج
١٣	١٤	١٥	١٦	١٧	١٨
و	ش	س	ح	ه	

خروشتی وچ مصوتہ لئی اکو اکھرا (١٩)، ہائی۔ رہندے چار
مصوتے ایسے وچ وادے کر کے بنائے گئے ہاں۔ جدوں مصوتے
لفظاں دے وچکار آوندے ہاں تاں مصوتے والے اکھرا دے نال
ماترا ورت لئی جاندی ہائی جویں —

٢٠	٢١	٢٢	٢٣	٢٤
ڈھ	ڈھ	ڈھ	ڈھ	ڈھ

یونانی بادشاہواں دے ہکیاں اتے اتے چینی ترکستان توں ملیاں
تے سنسکرت زبان وچ لکھیاں کتاباں وغیرہ وچ جو خروشتی لپی ورتی
گئی ہے، اس وچ لے مصوتے (ای، او، آو) وغیرہ دس لئی
کچھ نویاں علامتاں دی ورتوں دی کیتی گئی ہے۔

خروشتی بارے ودھیرے جان کاری لئی، تھلے دیاں کتاباں تے
مضمون دیکھے جاسکدے ہن۔

1. Sten Konow, Kharoshti Inscriptions
Calcutta, 1929.

2. Dr.A.H.Dani, Indian Palaeography.
3. Dr.A.H.Dani, Khāroshthi Primer, Lahore, 1940.
4. Silvain Levi, The Kharoshthi Writing & its Cradle, Indian Antiquary, 1904.
5. Boyer, Kharoshthi Inacriptions, Indian Antiquary, 1920.
6. Rapson, Kharoshthi Inscriptions, Indian Antiquary, 1927.
7. Senart, Kharoshthi Inscriptions, Indian Antiquary, 1924.

(8) گوری شنکر ہری چند اوجھا، پراچین لپی مالا (ہندی)

الہ آباد ، 1940ء

(9) ڈاکٹر سیف الرحمن ڈار ، ٹیکسلا (پنجابی)

لاہور ، 1977ء

دوجی گل وحدت الوجود دے تصور بارے کرن والی ہے ۔ ودھیرے
 لکھیاراں ایس دا کھوج کھرا نہیں دا ترلا ماریا ہے کہ مسلمان صوفیاں ورح
 وحدت الوجود دا تصور کتھوں آیا ؟ کسے ویدانت ناں جا رلایا اتے کسے
 یونانی ریت ناں جا جوڑیا ۔ پر گل ابے تائیں کہتے مکتی نہیں ۔ ایتھے
 ایس ایس دا نکھیرا کرن دا جتن کر دے ہاں ۔ ودھیرے کر کے تصوف
 ورح ترے دھڑے مئے جانڈے ہن —

(1) شیخ ابوقاسم جنید (مرن ۹1۵ء) دا بغداد ورح درس ہئی ۔ ایس
 دھڑے دے صوفیاں اپنے مسک دی تبلیغ لئی مستیاں دے منبراں دی
 چون کیتی ۔ اوہ آکھدے ہین :

” ایس ہر گل نوں قرآن تے سنت دی گھسوٹی اُتے پرکھ کے
 دیکھدے ہاں بے کوئی گل قرآن تے سنت دے خلاف ہوسی تاں

ادہ مردود ہے ۔

(2) دُوبے دھڑے وِتح شیخ ابو نصر سراج طوسی (مرن : ۹۸۸ء)
آؤندے ہن ، جیہناں کتاباں نوں تصوف دے پرچار لئی ورتیا ۔

(3) تیجے دھڑے وِتح ادہ صوفیا آؤندے ہن جیہناں نوں وجد، جذب
ملا مت تے وحدت وجود والے آکھیا ویندا ہے ۔ ایس دی جاگ سندھ
توں دُوبے دیساں دے صوفیاں نوں لگی ۔

سندھ دا اک نو مسلم ابو علی سندھی بسطام اپڑیا ۔ ادہ ویدانت فلاسفی
دا وڈا جانو پائی ۔ اوس دی ملاقات قلندراں تے ملامتیاں دے آگو
بایزید بسطامی (جمن ۸۰۳ء - مرن ۸۷۵ء) نال ہوئی ۔ شیخ
ابو نصر سراج طوسی اپنی کتاب ”اللمع“ وِتح بایزید بسطامی دی شیخ
ابو علی سندھی نال ملاقات بارے ایوں دس پائی ہے ۔

” قال ابو یزید بسطامی : صحبت ابا علی فکنت القنہ
ما یقیم بہ فرضتہ وکان یعلمنی التوحید و
الحقائق صرفا “

ترجمہ : ”بایزید بسطامی نے فرمایا کہ میں تے ابو علی (سندھی) اک
دو بے نال وچار وٹاندر کر دے ساں ۔ میں اوس نوں اسلام دے
فرائض دے اتے اوس مینوں خالص توحید تے حقائق توں جانو
کروایا ۔“

مولانا عبدالرحمن جامی ”نفحات الانس“ وِتح (اتے دُوبے صوفی بزرگاں
”توحید تے خالص حقائق“ توں مراد وحدت الوجود دے تصور توں جانو
ہونا لئی ہے ۔ ادہ آکھدے ہن کہ بایزید بسطامی ہوراں دی سوتح وِج
تبدیلی دا کارن اوس سندھی نو مسلم نال ملاقات آہی ۔

ایس ملاقات دا رِشا ایہہ وی نکلیا کہ بایزید بسطامی ہوراں دے

مُونہوں کچھ اجیہے فقرے نکلے جیہناں نوں صوفیاں دی اصطلاح وِچ
شطیحات اکھیا ویندا ہے۔ ”اللمع“ دے اک باب وِچ اجیہے ڈھیر
سارے فقرے دتے گئے ہن۔ شطیحات تھلے آون والے فقریاں وچوں
ایہ بہوں مشہور ہے۔

سبحانی ما اعظم شانی

ترجمہ : میری ذات پاک ہے اتے میری شان کتنی اُچی ہے۔

بایزید بسطامی اُتے سندھ دے وحدت الوجود دے تصور دا اینا
گوہڑا اثر تھیا کہ اوہناں دیبل (سندھ) دے اک دُوبے وحدت الوجودی
صوفی فحول اپنا جوانی بنایا اتے علمِ حدیث دی روایت محدث ابو عبد الرحمن
سندھی توں کیتی۔ ایہہ گلاں حافظ ابو نعیم اصفہانی (1038ء) نے
اپنی کتاب ”حلیۃ الاولیاء و طبقات الاصفیاء“ (صفحہ 41، جلد 10،
مطبع خانجی مصر) وِچ لکھیاں ہن۔

پھر وحدت الوجود دے تصور نوں سمجھن لئی حسین بن منصور حلاج
(مرگ 922ء) شیخ فرید الدین عطار، فخر الدین عراقی اتے ابن عربی
دیباں کتاباں دا شارح تے ”انسان کامل“ دا لکھیار سید عبدالکریم الجیلی
وغیرہ سندھ تے پنجاب وِچ تشریف لیاے۔

ایہناں اُتلے حوایاں توں ایہہ بٹا کدھدے ہاں کہ مسلمان
صوفیاں نوں وحدت الوجود دے تصور دی جاگ سندھ دے نو مسلم لوکاں
توں لگی ہائی اتے سمجھ توں پہلا وحدت الوجودی صوفی بایزید بسطامی ہائی۔

○

سید علی عباس جلاپوری ہوراں صفحہ 135 اُتے دیا ہے کہ روایت
دا بانی زینو فونیقی نسل دا بندہ ہائی۔ سوال ایہہ ہے کہ ایہہ فونیقی کون
ہاں؟۔ بے ایس ایہہ سدھ کر دیئے کہ فونیقی لوک وی پنجاب تے

سندھ توں باہر لے دیاں وچ گئے مین تاں پھیراں ایہ وی آکھ سکدے ہاں کہ روایت دا تصور پیش کرن والے دا تعلق وی وادی سندھ نال ہائی۔

رگ وید وچ ترے غیر آریائی قبیلیاں دا ذکر بار بار آیا ہے۔

(1) اسر (2) دسیو (3) پئی

ایں ویلے اساں چھیکڑے قبیلہ بارے گل کرنی ہے۔ ایں دیکھاں گے کہ پئی ای اوہ قبیلہ ہے جس نوں باہر والیاں فونقین دا ناں دتا ہے۔

پہلاں ایں ایہ دیکھدے ہاں کہ رگ وید ایہناں بارے کیہ دس پاؤندا ہے۔

(1) رگ وید (V - 20) وچ ایہناں نوں دیوتیاں نوں قربانی بھینٹ نہ کرن والے، بھیڑی زبان والے تے دیوتیاں دا آور نہ کرن والے آکھیا گیا ہے۔

(2) رگ وید (VI - 51) وچ ایہناں نوں بھگیاڑاں وانگ لالچی دسیا گیا ہے۔

(3) رگ وید (VI - 61) وچ ایہناں نوں انتہائی لالچی تے چہڑے آکھیا گیا ہے۔

(4) رگ وید (VII - 18) وچ دسیا گیا ہے کہ اوہ اچھی زبان بولدے ہن۔ کجھ وچ نہیں آوندی۔

(5) رگ وید (X - 110) وچ ایہناں ولوں ڈنگر چوری کرن دی کہانی نوں بویا گیا ہے۔

رگ وید توں اک گل وڈی نکھر کے سامنے آوندی ہے کہ پئی قبیلہ لم قبیلہ نال تعلق نہیں رکھدا ہائی (جیویں کہ ڈاکٹر بدھ پرکاش دا وی

خیال ہے، سگوں اوہناں دا پیشہ ونج وپارتے دستکاریاں ہئی۔ ایس پاروں اوہ ڈھیر ساری دولت دے مالک وی ہین۔

پٹیاں دا ونج وپار وادی سندھ تائیں محدود نہ ہئی۔ سانوں اجیہیاں شہادتیاں لبھدیاں ہن کہ ایہ دور دراڑے دیساں وچ اپڑے ہوئے ہین۔ کچھ شہادتیاں تھتے دیندے ہاں —

(1) ہیرو دوتس (I - 1, II - 14 تے VII - 85) اکھدا ہے کہ فونیقن اپنے آپ نوں Erythraean Sea توں آئے دسدے ہین۔

سارے سکالر ایس گل تے متفق ہن کہ ایہدے توں مراد بحیرہ عرب ہے۔ ہیرو دوتس ایہ وی دسدے ہے کہ ایہناں دا رنگ کالا ہئی اتے ایہ گھٹ ودھ 2750 ق م لاگے باہرے دیساں وچ موجود ہین۔ ایس توں سدھ سروپے بٹا نکھدا ہے کہ پٹی ای فونیقن ہین۔

(2) آکسفورڈ کلاسیکل ڈکشنری وچ Poeni فونیقن نوں

آکھیا گیا ہے۔ ایس لفظ دا اُچارن پٹی لاگے ہے۔

(3) ڈاکٹر بدھ پرکاش³..... اکھدا ہے کہ مشہور یونانی مورخ سترابو نے

پٹی لٹی Parnians دا لفظ درتیا ہے۔ ایہدا اُچارن وی پٹی لاگے ہے۔

(4) جے پٹی پکھوں ویکھیے تدوی ایہ سدھ ہوندا ہے کہ پٹی ای اصل وچ فونیقن ہین۔ جی آر ہنٹر⁴ نے لکھیا ہے کہ جہناں عالماں نے براہمی لپٹی نوں جنوبی سامی تے فونیقن لپیاں نال جوڑیا ہے اوہناں نے کوئی غلطی نہیں کیتی کیوں جو ایہناں باسے واضح شہادتیاں لبھدیاں ہن کہ ایہ دوویں لپیاں (جنوبی سامی تے فونیقن) ہرپہ تے موہن جو ڈرو دی لپی توں پھٹیاں ہن۔ اوہ اگے جا کے لکھدا ہے کہ

وادی سندھ دے مہاٹے وپاری دریائے سندھ توں دریائے فرات تائیں
نہیں، سگوں دور دراڑے دیساں دے سفر تے جائدے ہاين
ایہہ لوک ہندوستان (یعنی پاکستان)، اتے دُوبے دیساں وچالے
Middlemen ہاين ۔

(5) آپچن⁵..... لکھدا ہے کہ میسو پوٹامیا (عراق)، توں وادی سندھ
دیاں گھٹ ودھ دو درجن مہراں لبھیاں ہن۔ رانج ای میسو پوٹامیا والیاں
تن مہراں (Cylinder type) موہن جوڈرو توں ملیاں ہن۔
ایس توں سدھ ہوندا ہے کہ دونوں دیساں وچالے ونج وپار تے
آفا جانی دا تعلق موجود ہائی۔ اتے صاف ظاہر ہے کہ ایہہ پٹی ای
کر دے ہاين ۔

سکالیہ⁶ وی ایہو کچھ لکھدا ہے ۔

(6) اک ہور وی گل ہے کہ میسو پوٹامیا توں لبھیاں لکھتاں دے
مطابق 2316 ق م توں بعد کئی چہر تائیں ”ملہا“ دیس نال سمندی
جہازاں راہیں وپار ہوندا رہیا ہائی۔ ملہی بولی دا مترجم ہرویلے عکاد وچ
موجود رہندا ہائی۔ 1750 ق م دیاں لکھتاں توں وی وپار دا تھوہ
لگدا ہے۔ آپچن⁷..... لکھدا ہے کہ ”ملہا“ توں مراد وادی سندھ جاں
گجرات لئے جا سکدے ہن ۔

ملہا بارے ودھیرے جان کاری لئی لیف مین⁸..... پروفیسر گلوب⁹
تے اوپن ہمیر¹⁰..... دے مضمون دیکھے جا سکدے ہن ۔

(7) رگ وید (1-48-3) وچ دسیا گیا ہے کہ پٹی جہازاں اُتے
مال لدکے باہر لے دیساں نال وپار کر دے ہاين۔ اگے اک ہور تھاں
رگ وید (1-116-5) وچ ایہہ وی دسیا گیا ہے کہ اوہناں دے
100 چہواں والے جہاز ہاين۔ رگ وید (5-143-5) دے

مطابق اونہاں دے جہازاں دے بادبان وی ہوندے ہاين۔
 (8) اک پاسے سانوں موہن جو ڈرو توں کپڑا لبھیا ہے۔ دوجے پاسے
 بابل وغیرہ وچ کپڑے نوں ”سندون“ آکھیا جاندا ہائی۔ ایٹھوں ای
 ایہہ لفظ قرآن شریف وچ لباس دے معنیاں وچ ورتیا گیا لبھدا ہے۔
 سدھی جیہی گل ہے کہ ایس نوں سندون ایس پاروں آکھیا گیا ہائی
 کیوں جو ایہہ وادی سندھ توں اوتھے گیا ہائی۔ صاف ظاہر ہے کہ
 لے جاؤن والے پئی ای ہاين۔

اُتے دی ساری بحث توں ایس ایس سٹے تے اُپر دے ہاں
 کہ آریاواں دے آؤن توں بوہت پہلاں وادی سندھ دے علاقے
 غیر آریائی قبیلیاں دی ہمت نال وسیب دیاں ٹیسیاں مٹی بیٹھے ہاين۔
 ایہناں دچوں پئی (جو گھروں نکل کے فونیقن اکھوائے) دور دراڑے
 دیساں نال اپنے 100 چچواں والے جہازاں نال ونج وپار کرے
 ہاين —

ایہہ لوک ایٹھوں کپاہ، کپڑا، تیل، Teak Wood

Carnelian وغیرہ لے کے جانڈے ہاين۔ ایہناں دے
 مترجم تے ایجنٹ بابل وچ موجود ہاين۔ پہلاں ایہناں سمندر پار
 دے علاقیاں وچ آپٹیاں چھوٹیاں نوآبادیاں قائم کیتیاں
 (جیویں انگریزاں ہندوستان اپڑ کے سبھ توں پہلاں تجارتی کوٹھیاں
 قائم کیتیاں ہاين) جیہناں دچوں کارمیتج (شمالی افریقہ) وی اک
 ہائی۔ وٹ ایٹھوں برطانیہ فرانس تے سکندے نیویا دے دیساں
 نال وپار کیتا جاندا ہائی۔ لارڈ ایوبری لکھدا ہے کہ ایس یقینی طور
 تے آکھ سکدے ہاں کہ 1500 - 1200 ق م دے وچکار فونیقن
 برطانیہ تے سپن دے معدنی کھیتراں توں جاؤ ہاين۔

انگریزاں وانگ ہولی ہولی پٹی ایڈے طاقتور تھی دسجے کہ
 اوہناں اپنیاں حکومتاں قائم کر لئیاں۔ اوہناں فونیقیہ دی نیمہ دھری
 ایہہ ریاست بحرہ روم تے لبنان دے وچکار ساحلی علاقہ تے
 واقع ہائی۔ ایہہ شمال توں جنوب ول 2۵۵ میل لمبی تے ودھ
 چوڑی پٹی ہائی۔

پٹی قبیلے دی چودھرنوں گھر وچ تاں آریاں دنگاریا اتے باہر
 رومناں نے مکایا۔ ایہناں دیاں رومناں نال ہوئیاں لڑائیاں نوں تاریخ
 وچ Punic Wars آکھیا جاندا ہے۔ پہلیاں ترے لڑائیاں
 (1) 264-241 ق م (2) 218-2۰1 ق م (3) 149-146 ق م
 تائیں کارہیج وچ ہوئیاں۔ اوڑک 64 ق م وچ رومناں فونیقیہ اُتے
 قبضہ کر لیا۔

گل گھنٹی لمبی تھی گئی ہے۔ دسٹا ایہہ لوڑے ساں کہ فونیقین
 نسل دے لوک وادی سندھ توں گئے ہین۔ ایہتے اوہناں نوں پٹی
 آکھیا ویندا ہائی اتے دُوبے دیاں دے لوکاں اوہناں نوں فونیقین
 آکھیا۔ دوجی گل ایہہ کہ رواقیت دا باقی زینو وی اصل وچ پٹی
 ای ہائی کیوں جو وادی سندھ دے لوک مُدھ قدیم توں دھرت الوجدی
 ہین۔ ایس پاروں اوس ایسے گل دا پرچار کیتا۔

رگ وید دے اُلٹ اپنشاں وغیرہ وچ برہم، آتما، جگت،
 مایا، گیان، کرم، مُکتی بارے جو ویروے بھدے ہن اتے ایہناں
 وچاراں نوں چار واک، لوک یات، پری وراجک، آجیوک وغیرہ
 مادہ پرستاں جیویں دنگاریا ہائی، اوس بارے وی گل ٹورنا لوڑے
 ساں — پر تھان دی تھوڑ پاروں ایہہ سمجھ کجھ چھڈنا پے گیا ہے۔

لاہور

محمد آصف خاں

1. Dr. Buddha Prakash, Punjab History Conference—Proceedings.
2. Clarendon Press Oxford, 1950.
3. Political and Social movements in Ancient Punjab, P.44.
4. "The Script of Harappa & Mohinjodaro & its Connection with other Scripts, London, 1934, P.1 & 14.
5. The Birth of Indian Civilization, Penguin Books, 1969, P.270.
6. Pre-history & Proto-history in India & Pakistan, Bombay, 1962, P.4.
7. The Birth of Indian Civilization, Penguin Books, 1969, P.271.
8. Journal of the Economic & Social History of the Orient, Vol.III, April, 1960.
9. Illustrated London News, London, 11th Nov, 1958.
10. Journal of the American Oriental Society, Vol.74 of 1954.
11. Pre-historic Times, London 1912, P.67-71.

لکھاری ولول

وحدت الوجود — حقیقی وجود اُتو اے — نوں ناری دُش بہارست
 (بھ کچھ نڈا اے) — تے ہندی دُش ہر میں ہر — (ہر شے
 دُش خدا اے) — کہندے ہن۔ ایہہ مسماہ دنیا جہان دیاں اکثر توہاں اے
 دُش مڈھ قدیم توں موجودی۔ پئی گلے تے ایہہ ہاؤ کہ فلسفے تے تصوف، یاں
 سریت دی شروعات ای وحدت الوجود توں ہوئی سی۔ آج توں
 دُشانی تے ہزار درہے پہلاں کائنات دیاں گنجلاں آتے سڑن دچار
 کر دیاں ہویاں سوچواناں نے ایہہ بٹا کڈھیا کہ ظاہری اکھیاں اے
 بیہڑی کثرت کائنات دُش نظری آزدی اے اودہ گڈا اے، دکھاوا
 اے۔ ایسے کثرت دے پچھے اکو حقیقی وجود پایا جائدا اے۔ ایسے دچار
 نے چپنے، یونان تے ہندوستان دُش سریت نوں جنم دتا سی۔ بعض
 لوکاں ایسے دُش نوں اک باشعور ہستی مرنے کے ادسے نوں خدا آکھیا،
 تے مذہب دی بنیاد رکھی۔ خدا دی ذات دے دیکھ سلہننے آئے،
 اک تے ایہہ کہ خدا کائنات توں وکھ اے۔ دوجا ایہہ کہ خدا کائنات دُش

ط: Mysticism: مہر تے Mystery دا معنی اے بھید۔ سریت جس دُش

سچائی دا بھید ہر دے۔ 2 Transcendent

ریاضیا پچھا ہوا ہے۔ ایسے لئی کائنات تے خدا کو کچھ ہنہ۔ یہودیت، عیسائیت
تے اسلام دا خدا کائنات توں دکھ لے تے اک شخصیت اے جسکے کائنات توں
اپنی قدرت مال عدم وچوں پیدا کیتا سی۔ مادمت، ویدانت تے سہریت
دا خدا کائنات توں دکھ نہیں تے کائنات ادسے وچوں ایوں نکلی سی
جیویں سوزج وچوں شعاعاں نکلیاں ہنہ یاں مکاریں وچوں جالا
نکلدا اے۔

قدیم یونان دے ایاطی فلسفیانے زینوفینیس تے پارمیٹائیس دے
وجود، چین دے تاؤ، افلاطون دے اشراق، شنکر دے ویدانت تے ابن
عربی دے وحدت الوجود وچ اک گلے دی سانجھ لے۔ ایہناں دا وجود، تاؤ،
اندیاں برہمن غیر شخصی اے جیہڑا کائنات توں دکھ نہیں۔

پنجابی دیاں صوفی شاعران توں فارسی شاعران تے ہندی بنگالی
بھگت گویاں آتے ایسے گلے دی بڑی حاصل رہی اے کہ ادہناں
دے کلام وچ تصوف دے سوائے مالے یونانی اشراق تے بھگتی لہر دے راہیں
ویدانت دیاں ریتاں جمع ہو گئیاں ہنہ۔ فارسی دے شاعر ویدانت تے
تے بھگتی لہر توں بے خبر رہے تے بھگت گوئی یونانی اشراق دی سہیت
توں فیض نہ پاسکے۔ ایسے پچھوں پنجابی دی صوفیانہ شاعری توں نو لکھا
تے اچا مقام دتا جاسکدا اے کہ ادہناں دی شاعری وچ مشرق تے مغرب

Immanent : 1

باطن دے نور یا روشنی مال حقیقت تک پک جانا۔ Illumination : 2

One : 3

دیاں ترے ریتاں دانگ میل ہوگیاں۔

(۱) یونانی سریت تے اشراف

(۲) ہندی دیدانت تے بھگتی لہر

(۳) مسلماناں دا تصوف تے عرفان

یہو گلے اسیں دنیا دی کے ہو ر قوم دی سو فیانہ شاعری دے بارے نہیں
کہہ سکدے۔ پنجابی دیاں صوفی شاعراں دی ایں ہو ملے دینے دانکھڑا
کرنے لئی تیرے تہاں ریتاں دا ویردا کر کے ایہناں دے سانجھے اصولاں
دی روشنی دج پنجابی دی سو فیانہ شاعری نوں سمجھنے تے سمجھاوے دا
ترلا مارا اے۔

میں اپنے بچے تید سبط الحسن نے ضنیفم ہو راں دانکھڑا گزاراں جنھاں
میرا سچھ ددھایا تے قدم قدم تے مینوں سہی دتی، ادھناں دے آہر
تے اُچھ بنا نہ میں ایہ کتاب لکھدا تے نہ ایں نوں چھاپے دا کوئی
سو تراں سمجھ سکدا۔

علی عباس جلالپوری

۱۱ ستمبر ۱۹۷۷ء

تاریخی پچھوکر

نہادری چودھری لکھدے ہنٹا :

" پنجاب دریاواں دا دیس پنجاب جس نوں پرانے زمانے وچ پت شندو (ساں دریاواں دا دیس) کہندے سن، نہ کدی آگے ہندوستان دا حصہ رہیا سی تے نہ ہنٹا ہندوستان دا حصہ ہے۔ جغرافیائی پہلو نال ایس دا سمبندھ مشرق وسطیٰ دے مشرقی علاقے نال ہے تے تہذیبی لحاظ نال دی ایہ مشرق وسطیٰ نال تعلق رکھدا سی۔ مشرق وسطیٰ دے ڈانگری تے دای جی کون دے لوک پنجاب وچ آباد ہو گئے سن۔ پنجابیاں دا قدرتی رخ مغرب ولے سی جس نال ایس دے تجارتی رشتے دی موجودگی ہے۔" ایس گل وٹا کوئی شک نہیں کہ پنجاب جغرافیائی، نسلی، تہذیبی تے لسانی پکھالے توں کدی دی ہندوستان دا حصہ نہیں رہیا۔ اشوک یا ااکبر جیہاںسے بادشاہاں تے انگریزاں دے عہد وچ ایہ علاقہ سیاسی پہلو نال ہندوستان وچ شامل ہو گیا سی پر ایس دی اپنی مستقل تہذیب، سماجی تے لسانی حیثیت قائم رہی تے آج وچ قائم ہے۔ ایس بارے ایس کھل کے گل کرنا چاہوندے ہاں۔

علمائے آثار قدیمہ نے دراوڑی تمدن نوں بیہڑا کوہستان شوالک توں لے کے دریائے تپتی تیکر تے کوئٹہ توں لے کے پیکانیر تے کاٹیا واڑ تیکر پاراں سو مرتب میل آپر پھیلایا جو یاسی ہڑپائی تمدن دا نام دتا ہے، ایس تمدن دے دو

وڈے گڑھ ہڑپا (ضلع ساہیوال مغربی پنجاب) تے موئنجو دڑو (ضلع لاہور کاٹھہ) سندھ) سن۔ ایہناں توں علاوہ چنے ہودڑو (ضلع نواب شاہ) شاہی ٹمپ (داؤدی کچ مکران) روپڑ (مشرقی پنجاب) رنگ پور، ہالار (کاٹھیا واڑ) کالی بنگن (راجستھان) دے شہراں دا تعلق وی ایسے تمدن نال ہے۔ آمري، کوٹ ڈیچی تے چولان دیاں بتیاں وی ایسے تمدن دیاں گلاں سن۔

سرورنی مرویلر دے خیال دے مطابق دراوڑی تمدن دا زمانہ 2500 قے م توں 1500 قے م تیکر ہے۔ سرجان مارٹل کہندے ہن کہ ایہہ تمدن 3250 — 1750 قے م دیاں صدیاں دج چکل پھل رہیا سی۔ آج کل دی کھوج دے مطابق ایہہ زمانہ 2300 قے م — 1750 قے م دا سمجھا جا سکدا ہے۔ ایسے کھوج مال دو گلاں آجا کر ہوندياں ہن۔

1۔ ہڑپائی تمدن مصر تے عراق دیاں تمدناں توں بہوں وڈے علاقے دج پھیلیا ہویا سی۔

2۔ ہڑپائی تمدن نروں ملکی سی تے اپنے مستقل تاریخی ارتقا د نال صورت دج آیا سی۔

ایہہ گل وی ثابت ہو چکی ہے کہ ایسے تمدن دا سمبندھ صدیاں تیکر عراق نال قائم رہیا۔ گارڈن چائلڈ تے کہندا ہے کہ ہڑپائی تمدن دے تجارتی رشتے مغرب دج مصر تے مشرق دج ترکستان نال دی ہو گئے سن۔ اوسے تجارتی راہ اُتے جہڑی ایران تے عراق توں جاندی سی کارواں سرائے علی مراد، کوئٹہ، نہنگ خان، ڈبر کوٹ، (لور لائی) ممبئی (بھلاواں) سٹ کاگن دور (مکران) دیاں بتیاں دے کھنڈر ملے ہن۔ ہڑپا تے موئنجو دڑو دی کھدائی توں پہلاں آثار قدیمہ دے سوجھوان سیریا (عراق)

تے مصر کے تمدن نوں قدیم ترین مجھدے سن، ہڑپائی تمدن دی شکل صورت سامنے آئی
تے شروع دج ایس نوں سمیرا دے تمدن دی اک ٹنگھ مڑتے لیا گیا تے ایہہ ذرخے کیٹا گیا کہ
سمیرن قوم دے کچھ قبیلے دا دی سندھ دج آگے سن پر بنے ایہہ گل ثابت ہو چکی ہے کہ
ہڑپائی تمدن مصر، سمیرا تے چین ونگ دنیا دا اک قدیم ترین تمدن ہے۔

پاکستان دج قدیم پتھر دے زمانے دے اکثر آثار مغربی پنجاب دچوں ملے ہن، ڈی ٹیرا
تے پیٹرسن نے سطح مرتفع پوٹھوہار دج برصغیر ہند پاک دے سمجھ توں پُرانے پتھر دے
نوکار رتھیاں تے ہتھیاں دا کھوج کڈھیا ہے، ایہناں نوں ماقبل سوانے دا نام دتا
گیا ہے کیوں جو اوہ ریائے سوانے دی گزرگاہ دی کھدائی توں نکلے ہن تے قدیم
پتھر دے زمانے نال تعلق رکھدے ہن۔ ایہناں پتھر دیاں رتھیاں توں پتا لگا ہے
کہ آج توں چار لکھ ورہے پہلاں ایس علاقے دج قدیم پتھر دے زمانے دا انسان موجود
ہے۔ ہنڈی گیب تے ڈھوک پٹھان دے لاگے دریا تے سوانے دے اک معاون
دریا ئے سیل دی گزرگاہ دچوں بغیر دتے دے پتھر دے ہتھیاں ملے ہن۔ ۱۹۲۳ء دج
ای، جی ایس نے شواک دج پہڑے آثار ڈھونڈ کڈھے سن اوہ مسیح دی پیدائش
توں چار لکھ ورہے پہلاں دے ہن۔ ایہناں رتھیاں تے ہتھیاں توں معلوم ہویا
ہے کہ قدیم پتھر دے زمانے دی پتھر دے ہتھیاں تے رتھ گھڑن دی صنعت خالص
ملکی سی۔ دچکار لے پتھر دے زمانے دج تیرکمانے ایجاد کیتے گئے سن تے پتھر دیاں
ٹنگھیاں دج چھیک کھرکے دتی کھاڑے دی بناٹ گئے سن۔ ایس نمونے دے ہتھیاں

حاکم پرنسپل ایم اے ٹریل یونیورسٹی نے پوٹھوہار دچوں انسان دے وڈیاں دے اتی آثار دا
کھوج کڈھیا ہے جہڑے آج توں اک کروڑ ورہے پہلاں دے ہن۔ ادہناں ثابت کیٹا ہے کہ
پہلا انسان افریقیا جاد توں نہیں سگوں ایسے علاقے دچوں ظاہر ہویا سی جس دا نام ادہناں
نے پنجا بسکس رکھیا ہے۔ (پاکستان ٹائمز، ۱۵.۷.۶۶)

سکھرتے روہڑی توں ملے ہن۔ چھ ہزار قبل مسیح نوں پاکستان دے شمال مغربی حصے
 دتھ پتھر دے زمانے دا تمدن ایسی آتے پُچ گیا سی۔ ایسے دے اخیر دتھ تانبے دا
 درمارا ہونے لگ پیا جتھوں تانبے تے کانسی دی تہذیب دی بنیاد رکھی گئی۔ ایسے نوں
 منقش ظرف سازی دی تہذیب وی کہندے ہن جس دے آثار کوٹ ڈیوگی توں ملے
 ہن جیہذا زمانہ 2800 - 2600 قبل مسیح دا ہے۔

نویں کھوج دے مطابق برصغیر ہندوپاک دے سبھ توں پرانے وٹیک آسٹریلیائی حبشی
 یا اڈوئی حبشی نسل دی مشرقی ٹنگھ سن تے درادڑاں توں پہلاں ایتھے دسدے
 سن۔ کئی آسٹریلیائی جنہاں دتھ سالوئے جزیرے دے لوکی دی شمال ہن اڈوئی حبشیان
 جیہاں کوئٹہ مہاندرا رکھدے ہن۔ ایہناں دتھ آسٹریلیا دے اصل وٹیک دی شمال ہن
 جنہاں توں ایہ ترکیب بٹی سی۔ نیوگنی، دو جے میلانیشی جزیریاں دے باشندے
 سیلان دے دڈا، تسمانیہ تے پاپوا دے لوکی دی ایسے گروہ مال سمندر رکھدے ہن
 چھوٹا ناگپور دے منڈا قبیلے دی آسٹریک بولی بولدے ہن۔ ہندوستان تے پاکستان
 دے خانہ بدوش قبیلے بواریا، گگڑے، گلیے، اوڈ، کنجر، ڈوم، نٹ، مینا، سانسی،
 چڑی مار، پاسی دی آسٹریلیائی حبشی نسل دیاں لگداں ہن۔

بحرہ روم دی نسل دے قبیلے 2900 ق م دے نیڑے تیرہڑے درہ بولان
 راہیں سندھ دی دادی دتھ داخل ہوئے، تاجیک، ارمی، یونانی، اطالوی تے
 ہسپانوی دی ایسے نسل دتھ ہن، ایہ ادہ زمانہ کی جدوں پنجاب دتھ دریادوں دی
 کدھی آتے خوراک اکٹھی کرن دی تنہاں خوراک پیدا کرن دی ابتداء ہو چکی سی۔
 آونے دایاں دی داہی بچی شروع کر دتی، ادہ آسٹریلیائی حبشی نسل دتھ گھل مل
 گئے جس توں درادڑی نسل تے جنم لیا۔ آج کل مدراس، حیدرآباد، چھوٹا ناگپور
 تے مدھیہ پردیش دتھ ایہناں درادڑاں دی اولاد آباد ہے۔

دراوڑاں دے تمدن دے آثار ہن تیکر 75 بتیاں دی کھدائی دچوں برآمد ہو چکے ہن تے پنجاب، سندھ، بلوچستان وچ اجے دی سیکڑے ٹپے دیاں ہویاں شہراں دی یادگار موجود ہن۔ پھلے دنوں وچ تھریاں پولستان (بہاولپور ڈویژن) دے دریا ہاکڑا (ہندوستان وچ ایس نوں گھگھر کھندے ہن) دی گزرگاہ نوں کھویا گیا تے کئی کوٹاں تے بتیاں دے کھنڈر ملے ہن۔ صرف فورٹ عباس دے لاگے دوسو دے قریب تاریخی بتیاں دا نشان ملیا ہے۔ کہندے ہن کہ دیداس وچ جہڑے دریا سسوتی دا ذکر آیا ہے ارہ دریا دے ہاکڑا ہی ہے۔ آج کل ایہ علاقہ ویران بیابان نظری آندا ہے، پر اک زمانہ اجہا دی سی جدوں ایس وچ دریا دے ہاکڑا زور شور نال دگدا سی تے اوس دی کدھی آتے میلاں تیکر ہرے بھرے کھیت پھیلے ہوتے سن۔ آب پاشی توں کم لیا جانداسی تے سارے علاقے وچ گھٹی دستوں سی۔ ایہناں کوٹوالاں دا سماج ہڑپا، کالی بگن تے موئنجو دڑو دے تمدن دی اک ٹینگھ سی۔

ایہناں کھنڈراں توں ہڑپائی تمدن دے ارتقاء دا نشان ملدا ہے۔ ایہہ سارا علاقہ ظروف سازی دا دوا گڑھ سی۔ ہڑپا دے بھٹیاں لگیاں ہویاں سن جہاں وچ تانبہ پکھراندے سن۔ اک ہزار قبل مسیح نوں دریا دے ہاکڑا خشک ہو گیا تے دستوں دا نام نشان مٹ گیا۔

ہڑپا تے موئنجو دڑو دیاں کھنڈراں توں عظیم دراوڑی تمدن دا پتہ لگتا ہے میجر جنرل الگزنڈر کننگھم نے جہڑا محکمہ آثار قدیمہ دا پہلا ڈائریکٹر سی ۱۹۲۲ء وچ ہڑپا دے شہر دا کھوج لایا۔ سر جان مارشل نے موئنجو دڑو، ہڑپا تے چنے ہو دڑو دی کھدائی کرائی۔ اوس نے ہندوستانیوں نوں محکمہ آثار قدیمہ وچ بھرتی کیتا۔ آر۔ ڈی۔ بنرجی نے موئنجو دڑو دے کھنڈر ڈھونڈ کڈھے۔ پنڈت ایم ایس داس نے ہڑپا تے موئنجو دڑو دی ہور کھدائی کراوائی۔ اینے جی محمدار نے امری دے

کنڈر دریافت کیتے تقسیم ہند توں گروں پاکستان دے محکمہ آثار قدیمہ نے کھدائی دا کم جاری رکھیا تے کوٹ ٹیکھی تے چولستان دیاں بستیاں جہاں دُج دراوڑی تمدن دے آثار ملے ہن ماہی آئیاں۔ امریکا، فرانس تے اطالیہ دے ماہرین وی کھدائی دا کم کر دے رہے۔ سر آرل ٹین نے ڈبر کوٹ تے کٹی دے کنڈران داکھون لایا۔ ۱۹۵۰ء دوج پروفیسر سٹوارٹ پگٹ نے بلوچان دے آثار اتے اپنی بہوں مٹی کتاب ماقبل تاریخ دا ہند، لکھی۔ ۱۹۵۸ء دوج اک فرانسیسی عالم جے ایم کمال نے بلوچان دوج کھدائی کردائی جس دے ریکارڈی نے سراب دی وادی دوج انجیرا تے یاہ ڈمب دیاں بستیاں داکھون کڈھیا۔ دراوڑی تہذیب تمدن دی دریافت توں پہلاں تاریخ دان جمنیر ہندو پاک دی تاریخ دی شروعات آریاں دی آمد توں کرے سے، پر ہڑپائی تمدن دی دریافت نال ایہ دعویٰ غلط ثابت ہو گیا ہے۔ ڈاکٹر ایشور ٹوبا لکھدے ہن۔

”پچھلیاں سالوں دوج قدیم ہند دی روایتی تے نسلی تاریخ ہندوستان دوج آریاں دی آمد توں شروع کیتی جاندی سی۔ خیال ایہ سی کہ آریا ہی ہند دوج تہذیب، شائستگی تے فلسفہ لے کے آئے سنے تے اوہناں ہی مذہب، اخلاقی تے سماجی قدراں نوں ایسے ملک دوج رواج دتا کی پر ساڈے سمجھ پڑی کھنوج قدیم ہند بارے کیتی گئی ہے اوسے نے آریاں دے ایسے پھوکے دعوے نوں جھوٹا ثابت کر رکھیا ہے۔ ۱۹۲۲ء دوج ایسے آریائی نظریے دا خاتمہ ہو گیا تے دراوڑی تہذیب دی برتری تے اولیت دا ثبوت مل گیا“

نووں کھنوج نے دراوڑاں دے تمدن دی برتری ہی ثابت نہیں کیتی سگوں

ایس گل دا اِکٹاف دی کیتا گیا ہے کہ اہل تمدن جس نوں ہندی آریائی دا نام دتا جاندا ہے درادڑاں دی ہے دینے ہے۔ درادڑی تہذیب تے تمدن نے آریاں دے مذہب دیو مالا، اخلاق، کلا، زبان، رسم و رواج تے سوچ آتے انٹ اثرات چھڈے ہن۔ ایس گل دا ویرا کرن توں پہلاں درادڑی تہذیب تے تمدن دا کھل کے ذکر کرنا ضروری ہے۔

درادڑی تمدن شمالی مغربی علاقیاں پنجاب، گندھارا، سندھ دے تہذیبی ارتقاء دا آخری مرحلہ سی جس دے واسطہ پتھر دے قدیم زمانے تیکر جاں پیدا ہے۔ گھٹ توں گھٹ چھ ہزار ورہے پہلاں پنجاب تے سندھ دیاں دنیکاں نے داہی بجی شروع کردتی سی۔ جدوں بحیرہ روم دی نسل دے لوکے ایہناں علاقیاں وچ آئے دریاواں دی کدھی آتے بستیاں آباد ہو چکیاں سن تے سنچاتی دی ابتداء ہو چکی سی۔ 2400 ق م تیکر چارے پاسے کھیت تے دستوں کھل گئی سی۔ درادڑ کلک تے جوانمہ دیاں دو وڈیاں فصلاں اگاوندے سن۔ ایہناں دے دانے کھنڈراں وچوں ملے ہن۔ چاول، برن، گنا، تیل، کدھڑے آلے بیج، جوار، باجراتے مٹروں گڈے جانڈے سن۔ دنیا دی تاریخ وچ چاول اگاؤن دی سمجھ توں پہلی شہادت ہڑپا توں ہی ملدی ہے۔ ایسے طرحاں کیاہ سجڑے تے دوستوں سوتر داکپڑا بننے دی شروعات وی پنجاب وچ ہی ہوئی سی۔ یونان دے مورخ ہیروڈوٹس اپنی تاریخ وچ لکھدا ہے:

” ہند وچ خود رو رکھ ہوندے ہن جنہاں آتے اُن دے پھل

ط (India) دا نام یونانیاں رکھیا سی، ایہہ نام دریائے سندھ (Indus) دے نام آتے رکھیا گیا سی، ایرانیوں تے عرباں نے ہند تے سندھ دی تفریق کیستی سی،

لگدا ہے۔ ایہہ اُن بھیاں دی اُن توں بہوں سرس تے ددھیا
ہندی ہے۔ ہند دے لوکی ایس رُکھ دی اُن دے کپڑے
بُندے ہن۔“

ہندیاں ہندیاں کپاہ تہنن، دِلن اکترن تے ہنن دی صنعت قائم ہو گئی
ہرپا دے آثار وِج کچھ رنگ دار پارچے دی ملے ہن جہاں توں سہی ہندا اے
کہ دراوڑ رنگن دافن دی جاندے سن۔ مہراں اُتے کھدی ہوئی چترکاری توں معلوم
ہندا ہے کہ ادھ بہوں ملائم تے نفیس کپڑا بُندے سن۔ جدوں غلہ تے کپاہ ملکی ضرورت
توں ددھ مقدار پیدا ہون لگ پئی، دراوڑ اوہناں نوں دساور بھیجنے لگ پئے۔
اوہناں دیاں جہناں، سوتر تے کپڑے نال لڈیاں ہوئیاں کشتیاں عراق تے ایران نوں
جاندیاں سن۔ ایس لئی ہرپا تے مونجو ڈرو لین دین دے دُڑے گڑھ بن گئے سن۔
دراوڑ گائ، داند، مہیں، بھیاں بھریاں تے مکڑیاں پال دے سن۔ اوہناں دی
کستی باڑی دے سماج وِج داند تے مہیں نوں مڈھلا مقام دتا جاسکدا ہے۔ داند نوں
گڈیاں وِج جگڑ دے سن۔ مہیں دا گھیو دودھ اوہناں دی من بھاندی غذا سی۔
اے چلانے دا رواج عام نہیں سی ہویا۔ کہی نال بھوئیں پھول کے چھٹے نال بوائی کر دے سن۔
دریا وچوں کھال کڈھ کے رڑ چپی جاندی سی۔ بھوئیں سارے پنڈ دی سانجھی ملکیت
بمحدے سن۔ آج دی ساڈے پنڈاں وِج شملٹ ایسے سانجھ دی یادگار ہے۔
ہرپا دا شہر بہوں گھنی آبادی والا سی تے تجارت دا گڑھ سی۔ ایس دیاں کھنڈراں
توں معلوم ہندا ہے کہ دراوڑ شہراں نوں اُسار دیاں ہوياں منصوبہ بندی کر دے سن،
گلیاں چوڑیاں رکھ دے سن، ہر مکان نال غسل خانہ ہندا سی جیہدا پانی پھتیاں ہوياں
نالیاں وچوں ہو کے اک پختہ ٹوٹے وِج ڈگدا سی تے اوتھوں لگیاں دیاں بدرواں
وِج جاندی سی۔ غسل خانے پچیاں اٹاں دے بناندے سن۔ پانی دے نکاس دے

طریقے توں پتا لگدا ہے کہ ادھناں دا بلدیاتی نظام بڑا عمدہ سی۔ ایسے کچھوں ادھناں دے
 شہر مصر تے عراق دے وڈیاں شہراں اُرمفس تے اشور اُتے برتری رکھدے نیں۔
 ہڑپا اویں سکے دا سمجھ توں وڈا شہر سی۔ لاہور تے ملتان دے دھکاریل دی پٹری
 دھجائی گئی تے مورکھ بے سمجھ ٹھیکے داراں نے ہڑپا دیاں کھنڈراں دا لمبہ پٹ پٹ کے
 پٹری نال ڈھیر کر دتا جس توں نہوں ملے تاریخی آثار مٹ گئے۔ ہڑپا دی کھدائی توں
 پتا لگتا ہے کہ ایہہ شہر نونا داری اُساریا گیا سی تے نویں مکان پُراںیاں مکاناں اُتے
 ہی چاڑھ بنیدے سن۔ ایسے شہر دُج اک گورستان دی ملیا سی جس دیاں کھوپڑیاں
 توں ایہہ گل معلوم ہوئی ہے کہ ایتھے بحیرہ روم دی نسل تے آسٹریلانی حبشی نسل دے
 لوکی وسدے سن۔ ہڑپا دُج کھلے ہزار سن جنہاں دُج پرچون آئے بہندے سن جویں
 اُجکلے ساڈیاں ہزاراں دُج بہندے سن۔ مکاناں دے لاگے جنس دا ذخیرہ کرنے لئی
 مودی خالے بناندے سن جس توں شہریاں دے سوکھے ہونے دا ثبوت ملدا ہے۔ ہڑپا
 دُج اک نہوں وڈا مودی خانہ ملیا ہے جیہڑا 56 x 150 فٹ چوڑا ہے۔ ایسے دُج
 مایے دی اکٹھی کیتی ہوئی فصل ڈھیر کیتی جاندی سی۔ شہر دے چارے پاسے اُٹاں
 پکانے دے آدے ملدے سن۔ مکاناں دُج کچیاں تے پچیاں ددویں اُٹاں دُرتیاں
 جاندیاں سن تے چٹائی دُج ردالاونے دا طریقہ ادھوں جیہڑا اُجکلے ساڈیاں پنڈاں
 دُج چالو ہے۔ شہر دا انتظام ایہیے حاکماں دے ہتھ دُج سی، جیہڑے پڑہت دی
 سن۔ حاکماں دی ٹھیک لئی دُٹے کرے بنائے گئے سن جویں ساڈیاں پنڈاں
 دُج پنچائت گھر بنائے جاندے سن۔

دراوڑ بڑے امن پسند تے ساڈ لوک سن۔ کھنڈراں دچوں کافی تے تانبے دے
 پھوٹے پھوٹے متھیاں ملے ہن جنہاں توں پتا لگدا ہے کہ ادھہ بھٹروکاسے تے جگ پسند
 نہیں سن تے چپ چپیتے دا ہی سچی تے پنج بیوہار دُج رچھے رہندے سن۔

دو بجے دیاں شہراں اُتے حملے نہیں کئے کر دے۔ نہ بھیاں بھیاں گلاں اُتے بھنڈی
پاؤندے سن۔ ایسے پکھوں دی ادھ مصر تے عراقت دیاں قدیم باشندیاں توں دکھرے نظر
آوندے ہن۔

دراوڑاں نے داہی بجیے نال دپار دشح دی بڑی ترقی کیتی کی۔ ادسے سہ دے
سمیری، یونانی تے رومی لٹم کت کے ادسے دے کپڑے بندے سن۔ سوتر وادی تے
سندھ توں تے ریشم چین توں منگایا جاندا سی۔ دراوڑ مجیٹھ تے کنبے دیاں مھلاں
توں رنگ تیار کر کے اپنے کپڑے رنگدے سن۔ آج دی پاسلیاں پنڈاں دشح
پھلے کاریاں تے سالو ساریاں نوں ایسے طرحاں رنگیا جاندا ہے۔ دراوڑ سن دے کپڑے
دی بندے سن۔ ظاہر ہے کہ کپڑے ویترن تے بیون دافن دی موجود سی۔ اُجکلے
پنجاب دیاں بعض پنڈاں دشح پینڈو کھڈر دا گڑا تا لاؤندے ہن جیہا چاک سینے
اُتے ہوندا ہے تے کپڑے دی گھنڈی نال بند کیتا جاندا ہے۔ ایہہ گڑا دراوڑاں توں
ہی یادگار ہے۔ دوجی وڈی صنعت بھانڈے بناون تے مہراں اُتے چتر کاری کر تے
دی کی۔ مٹی دے بھانڈے چک اُتے بناؤندے سن، جویں اُجکلے ساڈے کہار بناؤندے
ہن۔ ساڈیاں پنڈاں دے مٹی دے بھانڈے، گھڑے، گنے، چاٹیاں، مٹ، صحنکاں
ہانڈیاں، ڈولے، دُور، جھراں ادسے سہ توں بندے آ رہے ہن۔ گلیاں بھانڈیاں
اُتے چتر کاری کر کے ادھناں نوں آدی دشح پکا لیندے سن۔ ایہہ چتر کاری کالے،
بدامی تے کیسری رنگاں دشح کیتی جاندی سی۔ اکثر پتلے دے پتر تے چدے سوتے
مور دے چتر بناؤندے سن۔ دراوڑ لوہے دا درنارا نہیں سنے جاندے، ایسے مٹی
ہر پائی تمدن نوں کانسی دا تمدن دی کہیا جاندا ہے۔ ادھ کانسی تے تانبے دے
بڑے سونے بھانڈے، رچھ تے روز دی دُور توں دیاں بھیاں بھیاں چیزاں
بناؤندے سن۔ ہر پائی توں دکھ مونیجو درو، آمری، کوٹ دیجی، منڈی گاک، کلے

گل محمد دیاں بستیاں وچ وی تانبے تے کانسی دے بھانڈے تے رچھ ملے ہن جنہاں
 وچ کانسی دے کھاڑے، آرے، چھینیاں، آسترے، چھریاں، رندے، رُمبیاں
 شامل ہن۔ دراوڑ کانسی دے بہوں سوہنے پتلے پتیاں وی ڈھال دے سن۔ ایہناں
 وچ مہیں، مہیڈو تے نچنے آلی گڑی دے بت بڑے خوبصورت ہن۔ کانسی تے
 تانبے توں دکھ سونے چاندی، ہاتھی دند تے سنگ توں تراشے ہوئے زیور تے آرائش
 دا دوجا سامان وی ملیا ہے۔ اوہ عقیق دے منکے وی تراش دے سن تے ادہناں آتے
 اپنی زبان دیاں علامتاں کندہ کر دے سن۔ عورتاں دیاں ٹوٹاں وچ سونے چاندی
 کانسی، تانبا، عقیق، ہاتھی دند تے سنگ دے بنے ہوئے کنگن، کڑے، چھاپاں
 ہار، نتھ، نمک دے کل، گلو بند، حمیلاں، بولے بنیر، جھومر اچھے خوش وضع
 ہن کہ اوس سب دیاں دوجیاں تمدناں وچ ادہناں وی نظیر نہیں ملدی۔
 دراوڑ ٹوٹاں وچ بہوں ملے پتھر وی جوڑے سن۔ تانبے توں رگڑا کئے آئینہ بناوئے
 سن۔ ہاتھی دند تے ہڈی دیاں تراشیاں ہوئیاں مرمے داناں تے سر محو
 وی ملے ہن، پتی توں بنائے ہوئے قاشق بہوں سوہنے ہن۔ شہراں دی
 کھدائی توں گرم مسالا، تیل، رنگ، گون، کوڑیاں تے شکھ وی ملے ہن۔
 سب دیاں مہراں تے پیالیاں آتے پھلاں دیاں پتیاں، صلیب، دل تے
 اکھاں دے نقش نظری آوندے ہن۔ لال پتھر توں تراشے ہوئے خوبصورت بت
 وی کھدائی توں ملے ہن۔ ایہ یونان تے روم دے تمدن توں دو ہزار ورہے
 پہلاں دے ہن۔ فیروہی خوبصورتی وچ ایہناں مکاں دیاں بتاں تے پتیاں
 توں گھٹ نہیں سن۔ مہامیا یا دھرتی مائی دے بت وی ادہناں دی کلا

دے سندر نمونے ہن۔

ہر پاتے موٹو ڈرو دیاں کھولیاں دپوآں در سو مہراں ملیاں ہن جہاں اُتے
اکثر ٹنگراں دی صورت شکل کھدی ہوتی ہے۔ ایہاں دشح وڈے گٹ آے ساہن
مہیں، گینڈے، ہاتھی، شیر، مگر مچھ دے نقشے ہن جہاں توں ہی ہوندا ہے کہ
اوس سسے ایں علاقے دی آب ہوا گرم مرطوب سی تے چارے پاسے گھنے جنگل ہن
جہاں دشح ایہہ جانور کھلتے ڈلھے بھوندے پھرے ہن۔ مینہ دی رنج لہندا سی۔
مہراں نرم پتھر دیاں بنیاں جاندیاں ہن۔ فیرادہناں توں اگ اُتے رکھ کے
پکا لیندے ہن۔ ایہناں مہراں اُتے دراوڑاں دی پتی کھدی ہوتی ہے جہرے
اُجے تیکر پڑھی نہیں جاسکی۔ ایں نامعلوم پتی دیاں دو سو پنجاہ ملاقات ملیاں
ہن۔ ایہہ پتی سمیریا دی پیکانی تے مصر دی ہیر و غلیفی توں دکھری ہے۔
بنیابی لال دے قیاس دے مطابق دراوڑ سچے توں کھتے پاسے لکھائی کر دے
ہن۔ آثار قدیمہ دے عالم کہندے ہن کہ ایہہ مہراں تنوید دی طرحاں گل دشح
لٹکاوندے ہن یا ڈلھیاں نال بھندے ہن۔ جس طرحاں اُجکل پنڈاں دشح
جٹ بھندے ہن۔ عراق دیاں شہراں اُر، کشتے تے تل عمارہ دیاں کھولیاں
دشح دی ہر پانی مہراں ملیاں ہن جس توں ایہہ گل ثابت ہو گئی ہے کہ دوہاں
مُلکاں دشح تجارت ہندی سی۔ ۲۳۰۰ ق م دشح سمیریا تے اکاد دے بارشا
سارگن دیاں پیکانی پتی دشح لکھیاں ہوئیاں کچھ لکھتاں ملیاں ہن۔ سارگن
نے ملوہہ تے مکن توہاں نال اپنی تجارت دا ذکر کیا ہے۔ سو جھواناں دے خیال
دشح ملوہہ تے مکن توں مراد سندھ تے کمران دے وٹیک ہن۔ ایہہ تجارت
دریائی تے سمندری راہ تے ہندی سی۔ ہر پاتے موٹو ڈرو دے شہر کشتیاں
دشح سامان لد کے عراق لے جاندے ہن۔ ایہناں گلاں توں ہی ہوندا ہے

کہ درادڑاں داہی پچھے تے صنعت حرفت و شج بڑی ترقی کیتی سی۔ اودہ طرف ساری اُسامی
پارہ بانی، جبرکئی، زیور گھڑن، دھاتاں ڈھالنے، بےت ساری کپڑے سینے، ننگینے بنادنے
کپڑے رنگنے، اٹاں پکادنے، پتھر گھڑن تے بیڑیاں بنادنے دیاں صنعتاں و شج ماہر
سن۔ ہر پڑے توں توں بے جہڑے وٹے ملے ہن اودہ اگو دزنے بے ہن جسے توں
ہی ہوندا ہے کہ اودہ ناپ توں تے دینچ و ہار بے کھرے سن۔

زرعی انقلاب توں مگروں مصر تے سمیریا دی طرحاں پنجاب تے سندھ و شج
جیہڑا سماج بنیا اوسے دی بینہ مادرُی اصول آتے رکھی گئی سی۔ ایسے دی بہتر و شج
عورت نوں مرد توں برتری تے سرداری حاصل سی تے اودہ بہتر بے مال سماج را
دی محور بن گئی سی۔ پتر دھیاں پیو دی تھاں ماں بے ساک مال پچھانے جاندے
سن تے املاک دی وارث دھی ہوندی سی۔ انسانی سماج بے ایسے سے بار آوری
دائمت ہر پاسے پھیل گیا۔ مذہب، اخلاق، رہتل، ادب تے کلا دی اُسامی
ایسے مت آتے کیتی گئی تے بندیاں بے سارے ترلے بھوئیے دی بار آوری نوں
قائم رکھنے لئی وقف ہو گئے۔ بھوئیے دی ککھ دوچوں رڑاگدی سی ایسے لئی اوسے نوں
دھرتی مائی ایہہ مایا بنا کے پوجنے لگ پئے۔ عورت دی دیوی عشتار، مہر دی اُشس
فنیقیہ دی عشتروتی تے یونان دی افروڈائی رھتی ریویاں سن جنہاں بے ماہمنے
اودہاں بے شوہر ماں محبوب کوئی شے نہیں سن۔ ہر پآ و شج اجیاں مورتاں ملیاں ہن
جیہڑیاں سر جانے ماٹیل بے خیال و شج دھرتی دیوی دیاں ہن۔ بھوئیے دی زرخیزی
نوں بحال رکھنے لئی مندر اں و شج دیو داسیاں رکھنے تے لنگ دی پوجا دا رواج

ہو گیا۔ لوگ اپنیاں کچھ پتیاں مندرائے دے دے سن۔ اینہاں نوں دھرتی دیوی دیاں داسیاں کہیا جاندی۔ اینہاں نال پڑہت تے یتری ساگم کرے سن۔ ساگم تے فصلان اگان دے عمل نوں اکتو جہا بھدے سن تے کہندے سن کہ مندرائے شج ساگم کرن نال بھوتی دی زرخیزی ددھ باندی ہے۔ ہڑپے وچ پچھنے والیاں کھڑیاں دیاں پہڑیاں مورتیاں ملیاں ہن اوہ اینہاں دیو داسیاں دیاں ہن۔ بار آوری دے مت وچ لنگ تے یونی دی پوجا کیتی جاندی سی۔ ہڑپے توں چوٹے دے پھر دے بنے ہونے لنگ ملے ہن جہڑے یونی اتے نصب کیتے گئے ہن۔ ایہہ محسّے ساگم دیاں علامتاں ہن۔ بعض گھراں اتے صلیب دانٹاں کھوریا گیا ہے۔ صلیب مصر قدیم وچ دی لنگ یونی دے ملنے دی علامت سی تے لوک تبرک دے طور تے ایس نوں اپنے گل وچ لٹکاؤندے سن یا ٹڈھیاں نال بھدے سن۔ دراوڑاں وچ لنگ پوجا دا رواج عام سی، ایسے لئی آریاں نے ادھنیاں نوں لنگ دے پجاری اکھ کے پچھکر کیتی سی۔ دراوڑی مذہب دی اک نوکلی گل ادھنیاں دی ارواح پرتی سی۔ ادھنیاں دا خیال سی کہ بندے دی رُوح ادس دے خاکی بدن نوں چھڈ کے پھنواں بڈنگراں تے رکھاں وچ چلی جاندی ہے۔ ایسے لئی دراوڑ اینہاں نوں مقدس جاندے سن۔ ادھنیاں دیاں خوبصورت گھراں اتے کئی پھنواں تے ڈھوراں دے نقش کھدے ہوتے ہن۔ مورتے پلے دے رکھ دے نقش مٹی دیاں پکیاں بھانڈیاں اتے دی نظری آندے ہن۔ دراوڑ اک قسم دی پراسرار شکتی یا توانائی دے وی قائل سن جس نوں اچکل "مانا" کہیا جاندی ہے تے منڈا قبیلے وچ "بونگا" دا نام دتا گیا ہے۔ ایسے توانائی یا مانا دا روحانے

دی پوجا نال بکھا سمبڈھ ہے تے مقدس جانور دا قصور دی ایسے نال تعلق رکھدا ہے۔
 دراوڑ بھوتیاں پریتیاں، پیتا چاں، راکھشاں تے دوجیاں بد روجاں نوں دی مندے
 سنن۔ جس طرح اُن کل دے جنوبی ہند دے دراوڑ مندے ہن۔ اودہ بد روجاں توں
 بچنے لئی جادو دے ٹوٹے ٹوٹکے ورتدے سن۔ اونہاں دیاں مہراں اُتے اجیاں
 مورتیاں دی بلدیاں ہن جنہاں دا مکھ انسان دا ہے تے دھڑکے ورنڈے یاں
 ناگ دا ہے۔ دراوڑ ناگ دی پوجا کردے سن۔ ناگ قدیم زمانے توں موتوں بعد جاتی
 دانش تے لنگ دی علامت بنیا رہیا ہے۔ لنگ دی پوجا ناگ پوجا نال بہوں پرانا
 سمبڈھ رکھدی ہے۔

دراوڑاں دیاں مہراں اُتے ترن مکھاں والے اک دیوتا دا نقش ملیا ہے جیہڑا جوگیاں
 دے آسن سماہی وُج اڈیاں جوڑ کے تے باباں کھلار کے بیٹھا ہے۔ اوہ دیاں ہاتھوں
 آتے گجرے ہن تے سر اُتے تریشول دا نشان دسدا ہے۔ ایسے دیوتا دی چوٹیاں
 جنگل دے جانور کھوتے ہن۔ ایسے دا خاص جانور وڈے گٹ دالا ساہن ہے، جیہڑا
 بھوتیاں دی زرخیزی دی علامت سی۔ ایہہ دیوتا شیو دیوتا دی اصل ہے، جیہڑا
 بعد وُج یوگیاں دا مہانہ یو بن گیا سی۔ کالی دیوی دی اصل وُج دراوڑاں دی
 دیوی ہے۔ ایسے دا ذکر آگے آدی

ہرپا دیاں مہراں اُتے سواستکا دا نشان دی کھدیا ہویا ملدا ہے، جیہڑا بعد
 وُج بودھاں، ہندوواں تے جرمن ناسیاں دا نشان بن گیا سی۔ ایہہ سوچ دی
 علامت سی جس توں پتا لگدا ہے کہ دراوڑ مہاتما، موت تے جیتی دے دیوتا شیو دے نال

نال سورج دی دی پوجا کر دے سن۔ بعض عالماں نے سواستکا نوں صلیب دی اک
 صورت قرار دتا ہے، بیہڑی جیون تے بقا دی علامت سی۔ دراوڑ موتوں بعد جاتی نوں
 مندے سن۔ ادھناں دیاں قبریں وچوں مُردیاں دیاں ہڈیاں دے نال کنگن، مالا، چھاپا
 تانبے دے آئینے، سب دے عاشق دی ملے بنے، بیہڑے ایسے لکھے گئے سن کہ مُردے
 نوں اگلے بہانے وچ ایہناں دی لڑ پوسی۔ دراوڑاں وچ ایہ دستور دی سی کہ اوہ
 پاریاں دی طرحاں میت نوں کسے کھلی تھائیں رکھ دیندے سن جتھے کال، آلات
 تے گرجھاں ادھناں داماں کھا جائیاں سن، فیر ادھناں دیاں ہڈیاں نوں مرتباناں
 وچ پاکے ڈب ریندے سن۔

دراوڑ اپنیاں دیوتا دیویاں لئی شاندار مندر تعمیر نہیں سن کر دے، نہ ادھناں دیاں
 وڈیاں وڈیاں مورتیاں ڈھال دے سن۔ عراق تے مصر وچ بڑے بڑے شاندار مندر
 ملے ہن پر بڑے یا موشخوڑ وچ ایہناں دانٹاں نہیں ملدا۔ ایسے دامطلب تے ایہہ
 ہویا کہ دراوڑ غلی تے حقیقت پسند قسم دے لوک سن جنھاں دامنہب لنگ پوجا،
 مانگ پوجا، رکھاں دیراں دی پوجا تے بدروحان نوں راضی رکھنے تیکر محدود
 سی۔ اوہ مندران دی اُساری اُتے دولت خرچ نہیں سن کر دے۔

دراوڑاں دافنی کمال ادھناں دیاں مورتیاں، مہراں تے زیوران وچ
 جھلکارا ماردا ہے، بعض مہراں اُتے اوسے سٹے دے راک رنگ دے ساناں بھسری
 تے ڈھولک دے نقش دی ملدے ہن۔ اوہ نیگت، سازکاری تے ناخ دے
 ماہر سن تے مذہبی ہواراں تے خوب نچدے گاوندے سن۔ قدیم مصریو انگوں
 ادھناں دی پختے گاوندے دالیاں نیم برہمنہ نچدیاں سن، تے ہوساک طریقے
 نال بھاء بتا دنداں سن۔

آثارِ قدیمہ دے عالم کہندے ہن کہ 2100 ق م تیکر دراوڑاں دا تمدن

ٹیسی اُتے پُچ گیا سی جتنی گل تے ایہ ہے کہ تمدن آپ ہی اپنا دیوی بندا ہے۔
 دوجاں نغظاں دُج اوسدا عروج اوسے نواں دُا نشان بنے جاندا ہے۔ آریاں
 آونے توں پہلاں ہی آب دہوا دی تبدیلی، دریاواں دے رُخ بدلتے تے اتوڑتی
 ہٹھاں نے شہراں نوں نقصان پہنچایا سی۔ اُنج دی درادڑ کوئی جنگ پسند قوم نہیں
 سن۔ صدیاں دے آرام تے سکھ نے ادہناں نوں نترانا کر دتا سی۔ قیاس ایہہ کیتا
 جاندا ہے کہ ادہناں نے آریا حملہ آوراں دے غلاف پہلی تے آفری جنگ لڑی،
 جسے نال ادہناں دے تمدن دی زینتہ بل گئی۔ آریائی قبائل وسط ایشیا توں آئے
 سن۔ ادہناں گھوڑے نوں بدھالیا سی تے ارہ رتھاں دُج کھلوکے لڑے سن۔
 ادہناں کوں کانسی دے ہتھیار سن۔ سرد ملکاں دے دُنیک ہونے کارن
 ارہ ستر سنے گھبر سن۔ ایہہ خیال درست نہیں کہ حدود ارہ وادی سندھ دُج داخل
 ہوئے (1500-1750 ق م) ادہناں کوں لوہے دے ہتھیار سن۔ لوہا ڈھالنے
 دافنہ قفقاز دُج شروع ہویا سی (1800-1200 ق م) تے جتنی ایسے دے
 ماہر سن۔ 1000 ق م توں لوہے دا زمانہ شروع ہویا سی۔ جتیاں کوں ایران
 دے آریاں نے لوہا ڈھالنے دا طریقہ سکھیا تے لوہے دے ہتھیار بنائے۔ 1050 ق م
 دے نیڑے تیرپے ہندی آریا دی لوہے دے ہتھیار بناوٹ لگ پئے۔ دیکر دا ایہہ
 خیال درست نہیں کہ لوہے دے ہتھیار ایران دے ہخامنشی بادشاہ چھویں صدی
 ق م دُج ایران توں ہندوستان لیاے سن۔ آریا قبیلے اکوڑاں دے داری سندھ دُج
 داخل نہیں سن ہوئے سکوں ادہناں دیاں دھاراں اگڑ کچھڑا جیاں سن، پہلے آریا
 قبائل دی آمد توں پنجو دُرہے پھوٹن نوں سروں آونے والے آریا لوہے دے
 ہتھیار تے رتھ لیاے سن۔

رگ وید دے منتر دسدے ہن کہ آریا نوں اپنے تیرکھیاں گھوڑیاں تے رتھاں

اُتے بڑا مانی سی۔ رگ وید و شج لوہے دا کوئی ذکر نہیں ملدا پر لبد دیاں دیدیاں
 اتھر وید تے یجر وید و شج لوہے دے بھارے ہتھیاں دا ذکر موجود ہے۔ رگ وید
 دا جغرافیہ پنجاب تیکہ محدود سی، جنہوں نے سپت سندھو (ست دریاواں دا علاقہ)
 کہیا جامدای۔ پنجاب دیاں دریاواں و شج دریا نے سندھ تے دریا نے ہاکڑا شامل
 کر لیا جامدے تے ایہہ گل کجھ آؤندی ہے۔ رگ وید دیاں بھیناں و شج کہیا گیا ہے
 کہ آریاں نوں ایس علاقے دے دستور (لبد و شج ایہہ واسے بن گیا بہ معنی غلام)
 نال جنگ لڑی پئی سی۔ آریا درادڑاں نوں "پھینے بنگ پجاری، کالے"، اکھڑے
 سن۔ درادڑاں دے قلعے تے کوٹ سن، جنہاں و شج ادھ حملہ آوراں دا مقابلہ کرے
 رہے۔ سنسکرت و شج ایہناں کوٹاں نوں "پور" کہیا گیا ہے (اجکل دا پور،
 رسول پور، جلالپور) رگ وید و شج اندر دیوتا نوں "پور اندر" کہیا گیا ہے جس دا
 مطلب ہے "کوٹاں نوں تباہ کرنے والا"۔ راوی دی کہی دے اک شہر ہریپیا
 دا ذکر کیا گیا ہے جتھے ڈاٹھی جنگ لڑی گئی سی۔ آثار قدیمہ دے عالماں دے خیال دے
 مطابق ایسے نوں اجکل ہریپا آکھیا جانداسے۔ رگ وید و شج ہوری کئی شہراں دے
 نام آئے ہن جیہڑے ریت تے مٹی دے ٹپے بن گئے۔ کئیاں کھولیاں و شج مرداں،
 عورتاں تے جانکاں دیاں ہڈیاں دے پتھر ملے ہن جیہڑے گلیاں و شج کھلے ہوتے
 ہن تے جنہاں دیاں کھوپڑیاں اُتے تلوار تے کہاڑے دے زخماں دے نشان ہن۔
 ایتھوں پتا لگدا ہے کہ حملہ آوراں نے ملکی باشندیاں دا بڑی بے رحمی نال قتل عام کیا
 سی۔ کئیاں مکاناں دی کھدائی وچوں دے ہوتے زیور ملے ہن جنہاں توں حملہ آوراں
 دا ثبوت ملدا ہے۔ ایہناں دے نال ادھ ہتھیاں دی کڈھے گئے ہن جیہڑے دوجے
 آریائی قبیلے جتنے تے ایرانی ورتدے سن۔ آریا شہراں و شج رہن ہن دے عادی
 نہیں سن ایسے لئی اوہناں ملکیاں دے شہر برباد کر دتے تے اوہناں و شج دستوں نہیں

کہتی۔ بعدِ وِج اودہ شہراں وِج رہنے لگ پئے جس طرحاں کہ لومچو ڈرو، جھکڑتے چنے ہو ڈرو
دیاں کھولیاں توں معلوم ہوندا ہے۔

رِگ وید توں پتا لگدا ہے کہ آریا حملہ آور اں اکتو داری غلبہ نہیں سی پایا سگوں
ادہناں نوں دراوڑاں نال بہوں چڑیکر لٹائیاں کرنیاں پٹیاں پر اخیر دراوڑاں
نوں بھانج ہوئی۔ ہزاراں نوں غلام بنالیا گیا۔ باقی نسے بھج کے جنوبی ہند نوں ٹر
گئے تے پُری واس بنے گئے۔ آریا دراوڑاں نوں شور کہندے سن تے ادہناں
توں گورا سٹن داکم لیندے سن۔ ایتھوں ذات پات دی تفریق دی ابتداء ہوئی
جس دا ذکر رِگ وید دے اخیر لے منڈل وِج ملدا ہے۔ منو دے شاستر وِج براہمن
ایں نوں مذہبی رنگ دے دتا۔ آریاں ہزاراں دراوڑ عورتاں رکھیلے بنالیاں۔
ایہناں عورتاں نے آریاں دی سماجی بُنتر، زبان، مذہب، طور طریقیاں نوں متاثر کیتا
جیویں رومیان نوں یونانی عورتاں نے، منگولان نوں ایرانی عورتاں نے تے عرباں
نوں عجمی لڑکیاں نے متاثر کیتا سی۔ ایں نسلی تے لسانی اختلاط دے باہر ہن ڈیوڈز
لکھدیاں ہن۔

" آریائی زبان دی طویل تاریخ دے دوران وِج لوک دراوڑی بولیاں

بولدے سن۔ ایں ایں خیال دے اظہار دی جرات کراں گے کہ شمال
وِج ایہ بولیاں اوس رقبے توں زیادہ وسیع تے اوس زمانے توں یاد
مدت تیکر بولیاں گئیاں جہڑی عام طور تے فرض کیتی جاندی ہے۔ ویدی
بولی نمبر دے لب ولہجہ تے گفت دے اعتبار نال بہوں کج دراوڑی
اثر قبول کیتا سی۔ آریائی بولیاں تے علمی زباناں سنسکرت، پالی تے

پراکرت دُش شروع توں انیر تیکر دراوڑی اثر اینا ہی چیا دیا ہویا اے
 جیہنا کہ ہندوستان دیاں مختلف قوماں دُش حسب نسب تے قرابت قری
 دے کھوں غیر آریائی عنصر دا رلا پایا جاندا ہے ۔

ایتنے اوسے بحث دا ذکر دی ضروری ہے جیہڑی برہمنی لپی دے بائے اک
 مدت توں جاری ہے ۔ بعض سو بھواناں ایہہ کھوج کڈھیا ہے کہ برہمنی لپی پٹالا دیوناگری
 الفبا دراصل دراوڑی زبان دیاں شکلاں توں لئی گئی ہے جیہڑیاں مہراں اُتے کھدیا
 ہویاں ملیاں ہن ۔ ایسے بھٹا چاریہ لکھدے ہن ؟

” اک ہور نظریے دے مطابق کجھ توں پرائی ہندی برہمنی الفبا دا
 سبندھ ادھناں مہراں نال بندا ہے جہناں اُتے تصویری لکھت کھدی
 ہوتی ہے ، تے جیہڑیاں تاریخ توں پہلوں دے آثار مونیجو ڈوڑو تے
 پنجاب دے شہر ہڑاپا وچوں نکلیاں ہن ۔“

دیوناگری الفبا دا ہور کوئی ماقد اُجے تیکر نہیں مل سکيا ، ایسے لئی ایہہ نظریہ
 درست منسا پوسی ۔

آریا پنجاب تے سندھ دُش آئے تے ادہ چٹے اُن پڑھ سنے ۔ رگ وید دے بھجئے
 1000 ق م تیکر اکٹھے کیتے جا چکے سنے ، پر ادہ سیکڑے دہے کھپوں لکھت دُش
 آئے ۔ آریا زری ڈانگری تے چھڑ دسن ، جہناں نوں تمدن تے تہذیب دی ہوا
 نہیں سی لگی ۔ ادھناں دی بولی جس نوں ویدک بولی نمبر اک کہیا جاندا ہے ایرانیا
 دی اوستا دی زبان دی بھینے سی ۔ ایسے دا اختلاط دراوڑاں دی زبان نال

ہو یا تے ایہہ اک باقاعدہ زبان بن گئی جنہوں بعد دوح سنسکرت دا نام دتا گیا۔ یسے فیلڈ
 نے کیا ہے کہ آریا دراوڑاں دوح ایویں ہی خلط ملط ہو گئے جویں لومبارڈ اطالویاں دوح
 فرینک گال دوح، رومانہ دے رومن سلاو دوح، نارمن فرانسیسیاں دوح، نورسپانویاں دوح
 تے ہندی پرگیز ہندیاں دوح کھپ گئے سن۔ ہڑپائی شہراں دی بربادی توں مگر
 صدیاں تیکر تاریخ بنیرے دوح غرق ہو گئی۔ 515 ق م دوح ایران دے خاندیشاں
 نے پنجاب، گندھارا تے سندھ تے قبضہ کیتا جس نال باقاعدہ تاریخ دی شروعات ہوئی۔
 آریا پنجاب دچ پنجو درہے دسدے رہے تے فر گنگا، جہنا دومی دوح جا کے آباد ہو
 گئے۔ اوتھے جا کے اونہاں پنجاب توں پت چالیاتے ادسے نوں پشیا جاں (گندے
 لوک) دا علاقہ اکھٹے لگ پئے۔ ثنت پتھ براہمن دوح پنجاب دا ذکر بڑی نفرت نال
 کیتا گیا ہے تے کیا گیا ہے کہ چہڑا ایسے علاقے دوح جائے گا اوہ سدھانک دوح جا
 چکے گا۔ آریاں نے دریائے سرسوتی (ا جکل دا دریائے ہاکڑا جیہڑا خشک ہو چکا ہے)
 دے مشرقی علاقے نوں آریہ درست یا بھارت دا نام دتا ہے تے ادسے نوں اپنا اصل
 وطن منے لیا ہے، پر ایسے دیکھاں گے کہ جس تہذیب یا تمدن نوں آریائی کہا جاتا
 ہے ادسے دی روح دراوڑی ہے، اوہ دیاں جڑاں دراوڑی ہن، اوہاں پر یوار
 دراوڑی ہے۔

آریا پیری داس سن۔ اوہ ایشیائے دچکارے علاقیاں دچوں نکلے کے چارے
 پاسے مار رہاڑ کرنے لگ پئے۔ عراق دوح اونہاں بابل تے عینوا دا تمدن برباد کیتا۔
 مغرب دوح مصر تیکر جا چکے تے یونانی جزیریاں نوں فتح کیتا۔ جنوب دوح دراوڑی
 شہراں دی اٹ نال اٹ دجا دتی۔ عراق دوح اوہ بابلی تمدن توں واقف ہوئے
 یونان دوح کنعان، مصر تے کریٹ دا تمدن اپنا لیا تے برصغیر دوح ہڑپائی تمدن
 توں فیض پایا۔ شروع توں ہندی آئی ہے کہ تھلاں تے پہاڑاں توں آونے والے

چھیڑتے بکرواں تمڈن تو ماں آتے حملہ کر کے ادھناں نوں فتح کر لیندے ہن۔ پر آپ
ادھناں دے تمڈن توں مغلوب ہو جانے ہن۔ ایہو کجھ آریاں مال ہویا۔ ادھناں درادراں
دا تمڈن، مذہب، سماجی بُنتر، دیوالا، اخلاق رساں بیتاں، صنعتاں اپنا لیاں۔
ایسے اپنی کھوج دی ابتداء مذہب توں کران گے کیونکہ مذہب ہی شروع توں
ہندوواں دا اوڑھنا دھچھوٹا رہیا اے۔

جدوں ہندی آریا پنجاب تے سندھ وچ داخل ہوئے ادھناں دا مذہب بدھا سادا
سی۔ اپنے ایرانی بھراواں وانگوں اوہ آگ نوں مقدس مندے سن۔ کھلے میدان
وچ آگ بال کے تے اوس آتے گھیوٹ کے منتر پڑھدے سن۔ ایہو ادھناں دی
وڈی پوجا سی۔ آگ توں دکھ اوہ ہوا طوفان، بدل دی کڑاک تے سوچ دی پوجا
اندر، دایو تے سوریا دی شکل وچ کرے سن۔ اک نشہ آور بوٹی سوم داریے پئیے
سن تے ادھناں دی دیوتا کہندے سن۔ ادھناں دی سماجی بُنتر پڑی سی جس وچ
مردنوں برتری حاصل سی ایسے لئی اوہ اپناں دیویاں پر تقویٰ تے اثا نوں معمولی
درجہ دیندے سن۔ اوہ آدمی تے گھوڑے دی قربانی دیندے سن، تے قربانی دے گھوڑے
دا گوشت کھاؤندے سن۔ پرہیزیاں لئی گنڈا کر کے اوسدا گوشت دی کھاوا جاند
سی۔ ہندوستان وچ صدیاں توں ایسے بدھے سادے مذہب دانسانے مٹ چکا ہے
جدوں آریہ سماج دے بانی سوامی دیانند نے ہندوواں نوں اپنے قدیم مذہب دی طرف
واپس آون دی دعوت دتی تے سارے ملک وچ ادھناں دے خلاف ہاکار منج گئی
آج دی ساتن دھرمیاں دے سامنے آریہ سماج تے برہمن سماج آٹے وچ ٹوٹ دے برابر
ہن۔ ہندوواں دے دل دا رخ آتے دراوڑی مذہب پوری طرحاں چھا

چکا ہے۔

اک ہزار قبل مسیح دے لاگے جدوں آریا درآہ گنگا جمنانوں گئے سن اوہناں پنجاب وچ پنجسو و رہے دی رہتل دے دورانے درادڑی مذہب دیاں ریتاں رساں پائیاں سن۔ یہر وید تے اتھرو وید وچ جادو دیاں جہاں کونیاں ٹوکیاں دا ذکر ملدا ہے، اوہناں دا آریا مذہب نال کوئی واسطہ نہیں۔ مہا بھارت تے رامائن وچ درادڑی دیو مالا دیاں بے شمار کہانیاں شامل ہو گئیاں جہاں وچ رکھاں، پھنواں، ناگ، مور، بانڈر، گتھ، ساہن، رنگ، بیونی، پہاڑاں، دریاواں تے مچلاں دی پوجا دیاں تفصیلات ملدیاں ہن جیہڑیاں نولے درادڑی ہن۔ اپنشاں تے براہمن وچ آداگونے، سنسار چکر تے کرم دے جیہڑے نظریے آتے بحث کیتی گئی ہے، اوہ مڈھلا درادڑی تصور ہے۔ رگ وید وچ صرف ایہہ کہیا گیا ہے کہ مرنے توں پھوون بندے دی روح پائیاں وچ چلی جاندی ہے۔ آداگونے یا کرم دا تصور رگ وید وچ نہیں دسد۔ درادڑاں دا ایہہ عقیدہ سی کہ موت توں مگروں روحاں رکھاں پھنواں یاں ڈنگراں وچ چلیاں جاندیاں ہن۔ ایسے عقیدے آتے آریا نے جنا سزا دا پیوند لایا تے آکھیا کہ روح پھلے جنم دے مکلاں دی رعایت نال نواں قالب لیندی ہے۔ ایسے تصور دا ویروا چھاندو گیتھ تے برہاوار نیک اپنشاں وچ کہتا گیا ہے۔ شت پتھ برہمن وچ آداگونے یا سنسار چکر نوں ہندو مذہب دا مڈھلا عقیدہ منے لیا گیا۔ اک ہور گل دی گوہ گوپری ہے۔ رگ وید وچ آتما دا معنی ہے ساہ، یاں ہوا دا بلا۔ درادڑی روح نوں بندے دا چلدا پھر دابٹ بھدے سن جیہڑا ساڈی طرحاں نظری آندا ہے۔ آتما یا روح دے تصور دی تبدیلی نال ہی آداگونے دا نظریہ دی دابٹ ہے۔ آریا آتما نوں ہوا دا بلا یاں ساہ ہی بھدے رہندے تے اوہ آداگونے یاں کرم دا خیال دی نہیں سن کر بکدے۔

مہد مت دے زوال نال ہی برہمن مت نوں نواں جیون مل گیا۔ برہمن مت پُراناں دے دیومالائی قصے کہانیاں اُتے اُساریا گیا سی۔ پُراناں وچ 33 کروڑ دیوتیاں دا ذکر کیتا گیا ہے۔ ایتھوں ایہہ گل بکھر جاندی ہے کہ برہمن مت داسمبندھ ویدیاں نال باقی نہیں رہیا۔ ایسے طرحاں یوگ، ویدانت، بھگتی شاعری، وسطی تے جنوبی ہندو سنیٹ، فن تعمیر تے سنگ تراشی دا ڈھب، جاتک کہانیاں، ترمورتی، سماجی تے نٹ راج دے فنی اسالیب اصلاً دراوڑی ہن۔ آج کل دے ہندو بگ ویدیاں دیوتیاں گنتی، اندر، سوم، سورہ توں اکا واقف نہیں ہن۔ تلمی داس رامائش وچ اندر دیوتا نوں مندا بولے ہن تے اوہوں اک دھوکھ باز ریشمی اکھیاں ہن جیہڑا ہر ویلے اُسراواں نال رنگ رلیاں منادندا رہندا ہے۔ جدوں دراوڑی اثرات دے تحت جنوبی ہند وچ شکتی پوجا، تنتر مت تے بھگتی لہری شروعات ہوئی اوہناں دیاں پرچارکاں نے ذات پات دی تفریق نوں چھٹیا۔ برہمن دی برتری نوں رد کر دتا تے ویدیاں دی تعلیم دی زندیا کیتی۔

اٹھویں صدی عیسوی توں پچھوں ترمورتی دی پوجا (تن مورتیاں توں مراد ہے برہما، شیو تے وشنو دے چہرے اک دھڑا اُتے) شکتی پوجا تے لنگ پوجا مہد مت دے لازمی کچھ بن گئے ہن۔ ترمورتی دے برہما دا ذکر ویدیاں وچ آیا ہے پر ایہہ نام دا ہی دیوتا ہے۔ اکثر ہندو اُجکل شیو لنگ تے وشنو دیاں اوتاراں کرشن تے رام دے پجاری ہن یا تنتر مت دی روناں شکتی پوجا کر دے ہن۔ ایہہ گل ثابت ہو چکی ہے کہ شیو دراوڑاں دا دیوتا سی۔ وشنو وی دراوڑاں دے آسمان دے دیوتا تے آریاں دے سورہ دیوتا دی اتحادی صورت ہے۔ اوس دا اوتار کرشن جس دی پوجا بے شمار ہندو کر دے ہن دراوڑاں دا ہی دیوتا سی۔ شکتی یا کالی دیوی وی دراوڑاں دی مہاتیا سی۔ شیو لنگ دی پوجا ہندوستان وچ اک سے

توں لے کے دوجے سرے تیکر پھیلی ہوئی ہے۔ لنگ شیو دا نشان ہے تے ایسے لکھ چکے
 ہاں کہ ایسے داتے یونی دا بلیا ہو یا نقشے در اوڑاں دوج ساگم دی علامت دی
 صورت دوج موجودی۔ اَجکل ایسے شکل دوج لنگ یونی دی پوجا کر دے ہن تے لنگ یونی
 دی مورتی اُتے تیل پواندے ہن۔ پھل پتے بھینٹ کر دے ہن تے ادھوں گنگا جل
 نال غسل دیندے ہن۔ کاٹھیا واڑ دوج سوم ناتھ دی پوجا اک بہوں ددے لنگ
 دے روپ دوج کیتی جائی سی۔ اوسے دے مندر دوج دس ہزار پجاری رہندے
 سن تے دینے راتیں پنجسو دیو داسیاں پیدیاں گاؤندیاں سن۔ جہاں سوانیاں
 دی لکھ بانجھ ہوسے اوہ جاتک جتنے لئی شیو لنگ دی مورتی اُتے بہندیاں ہن۔
 اَجکل دے ہندو دوانے بساوانوں لنگ مت دا بانی کہندے ہن پر ایہہ گل درست
 نہیں۔ لنگ مت در اوڑاں توں یادگار ہے۔ جنوبی ہند دوج شیو لنگ دے پجاریاں
 نوں لنگایت کہندے ہن۔ ایہہ لوکیں پتھر دے نیکے نیکے لنگ چاندی سونے دوج مرٹھا
 کے گل دوج پہندے ہن تے اپنے منہ اُتے بتاں لکیراں داتلک گکاوندے
 ہن جیہڑا ساگم دی سنت ہے۔ شورا تری دے تہوار اُتے لنگ نوں گنگا جل
 دوج نہایا جائدا ہے۔ لنگایت اپنے مروتے دفن کر دے ہن۔ ایہہ رسم دی در اوڑی
 ہے۔ اوہ آداگوں نوں نہیں مندے۔ ذات پات دی تفریق دے قائل نہیں ہن۔
 تے شیو دے مقدس ساہن نندی دی مورتی نوں پوجدے ہن۔ در اوڑاں دا دیوتا
 شیو زرخیزی دے مت نال سمبندھ رکھدا سی۔ بعد دوج آریاں نے اوسے نوں
 دیک دیوتا لڈر واروہ بنا دتا۔ منوجی نے اپنے شاستر دوج شیو دا نام تک
 نہیں لیا۔ خالق دی حیثیت دوج شیو نے شکتی نوں پیدا کیتا، جیہڑی اوسے دی
 بیوی بن گئی۔ براہمن شکتی نوں پیدائش دا آدی اصول بنا دتا تے کہیا کہ اوہ
 پر کرتی ہے جنہے پریش نال ساگم کیتا تے ایہہ سارا جگ بن گیا۔ دوجیاں لغتاں

دش تو انانی مارے دش ساگئی تے کائنات ظاہر ہوئی۔ جہاں مایاں کالی دیوی آج دی اپنے
اصل درادری روپ دش موجود ہے۔ کلکتہ (اصل نام کالی گھاٹ یا کالی دیوی دا گھاٹ
سی) دی کالی دیوی دے مندر دش آج دی ہر روز بکریاں ذبح کیتیاں جائیاں ہن
تے اولاد دے حصول دی خاطر بانجھ عورتاں ایہاں دے لہو نوں چٹ لیندیاں ہن۔
ایسے توں کالی دے زرخیزی تے افزائش دی دیوی ہونے دا ثبوت ملدا ہے۔

دیش نو بھگتاں تے شو بھگتاں توں دکھ ہندوؤں دا تریجا وڈا فرقہ شکتاں
دا ہے، جیہڑے شکتی دیوی دے پجاری ہن۔ تنتر مت والے تے کیا لک ایسے مال
سینڈھ رکھدے ہن۔ تنتر مت والیاں دے 22 سالے ہن۔ ادھ لنگ یونی دے
پجاری ہن تے پنج تتو توں مکتی دا وسیلہ جاندے ہن، ایہہ ہن:

(1) مدھ (شراب)

(2) ماس

(3) متس (ٹھٹھی)

(4) مدر (اناج)

(5) میتھن (مباشرت)

کدی کدی ادھ چکر پوجا کر دے ہن۔ ایہہ طریقہ ایہہ ہے کہ ادھ کسے راتیں چوری چھپے
اک جگہ اکٹھے ہوندے ہن تے گول چکر دش بہہ جاندے ہن۔ ایہاں دش ہر ذات دے عورتاں
مرد ہوندے ہن۔ کجھ توں پہلاں ادھ اک برہمنہ عورت دی پوجا کر دے ہن۔ پیر ماس
کھا کے تے شراب پی کے مست ہو جاندے ہن تے اک دوجے مال ساگم کر دے ہن۔
سوامی دیانند نے ستیا رتھ پرکاش دش ایہاں دا ذکر کیا ہے۔ شکتاں دش ذات پات
دی کوئی تفریق نہیں ہندی۔ ادھ کہندے ہن کہ لنگ نے کجھ نوں اکوہیا پیدا کیا ہے۔
ادھ تکی دے مخالف ہن تے یوہ عورت دا دیاہ کر دے ہن۔ ادھ عورت توں مرد اتے

برتری دیندے ہن۔ ایہ ریت دی دراوڑی تمدن توں یادگار ہے۔ جہاں دی سماجی
 بہتر مادی سی۔ ہندو سنگ تراشی و شح میتھن دا اسلوب صدیاں توں جوہی ہند دیاں
 مندران و شح باقی ہے۔ سنگ دے مندر بھوبائیشور، کونارک، جگن ناتھ تے دوجیاں
 اکثر مندران دیاں کنڈھاں تے دروازیاں اُتے میتھن دے کئی آسن بنائے گئے
 ہن۔ ایہ ریت وی دراوڑاں دے مادی نظام معاشرہ توں آئی ہے جس و شح سنگ
 یونی پوجا نوں فصلاں دی بار آوری تے بھوتیں دی زرخیزی لئی ضروری سمجھا
 جاندا سی۔

شیو تے کالی دی طرحاں کرشن دی دراوڑی دیو مالا دا اک دیوتا ہے۔ پنڈت
 رادھا کرشنن ہوری کہندے ہن کہ کالے رنگ دا دیوتا آریاں دا نہیں سی ہو سکدا۔
 کرشن دا معنی ہے 'کالا'۔ ایسے دانام ویدیاں و شح کدھرے نظری نہیں پوندا۔ چھاندو گیتہ
 اپنشد و شح ایسے دانام موجود ہے۔ پر اوس نوں دیریا نہیں گیا۔ ویشنو پراٹھ تے
 بھگوت پراٹھ و شح ایسے نوں دیتا کہیا گیا ہے۔ اُجکل ہندوواں و شح کرشن دے دو
 روپ ہرنے پیارے ہن:

(۱) اوسے دا اصل دراوڑی سروپ

(۲) جیہڑا آریا نے اوسے نوں دتاسی۔

پہلا روپ کرشن گوپال یا گوند دا ہے جیہڑا بربدا بن و شح گنواں جگانڈاسی
 تے بھسری دی پیر نال گوپیاں دامن موہ لیندا سی، اک گوپ آن گھوش دی سوانی
 رادھا اوس نال پریم کردی سی۔ کرشن دا ایہ روپ گنوپو جاتوں لیا گیا ہے۔
 تے کرشن دا دراوڑی سروپ ہے۔ کرشن تے رادھا دینے پونم دیتی کہانی مقصوری

شاعری، سنگ تراشی تے ناطک واک بہوں مُلا موضوع بن گئی سی بسکرت دے
 اک شاعر جے ویو نے اپنی مشہور نظم گیتا گوندنا دُش کرشن تے راہا دے پریم دی چون
 تصویر کھچی ہے۔ بعد دُش بھگت شاعران راہا نوں آتا دی علامت بنا دتا جیہڑی
 اپنے محبوب (برہم لین کرشن) دی ذات دُش کھپ جاوٹ لئی تا نگھدی رہندی ہے۔
 کرشن دا دُوجا سروپ مہا بھارت دُش ملدا ہے جس دُش ادہ ارجن دا رتھ بان ہے
 تے ارجن نوں جنگ اُتے آمادہ کرتے لئی اپدیش دیندا ہے۔ مہا بھارت دا ایہہ کرشن آریا
 دا جنگجو دیوتا بن گیا جیہڑا ہر طریقے نال دشمن نوں بھانج دینے دا ترلا کر دا ہے تے دھوکھال
 دیو دھن تے دوتا آچاریہ نوں قتل کر دیندا ہے۔

بھگتی ہر دکن توں شروع ہوتی جیہڑا صدیاں توں دراوڑاں دا گڑھ سی۔ شیو، کرشن
 تے شکتی دی پوجا دُش دراوڑی ریت نوں ہر توں ٹہک پتی۔ بھگتاں نے دراوڑاں
 دی ریت تے مسلمان دی مسادات توں اثر لے کے ذات پات دی تنہا کیتی۔
 کرشن بھگتاں دی شاعری دُش راہا اپنے محبوب کرشن نال پریم کر دی ہے، تے
 اس دے دراگ دُش بے قرار رہندی ہے۔ ایہہ شعری ریت دراوڑاں دے مادری
 سماج دی یاد تازہ کر دندی ہے۔ جس دُش عورت مرد نال پیار محبت جاوٹ دُش
 پہلے کر دی سی۔ ایہہ ریت صدیاں توں برصغیر دیاں لوک گیتاں دُش رچ گئی ہے
 تے ایسے نے پنجابی، ہندی، سندھی تے بنگالی شاعری دُش تاثیر و اجادو جکایا ہے۔
 برہمن مت دے پھلنے پھلنے نال آرٹ دیاں تن فنی علامتاں نکھریاں سن۔

(۱) ترمورتی (۲) نٹ راج (۳) سادھی۔ ترمورتی دا ذکر آچکا ہے کہ ایس دے
 دو دیوتا شیو تے ویشنو دراوڑی دیو مالا توں لئے گئے ہن۔ سادھی یا مراقبے دا

آسنے بودھاں دی بُت تراشی دی مشہور علامت ہے۔ گوتم بدھ نوے گیارے اوروں حاصل ہو یا سی جدوں اوہ گیا دے اک مڑکھ ہیٹھ سما دھیں دے آسن وٹج بیٹھا ہو یا سی۔ ایہہ آسنے صدیاں توں پتھوایاں تے یوگیاں دی درتوں وٹج سی۔ یوگی شیویاں جہانڈی توں مہا یوگی سمجھدے رہے ہن۔ تے اسیں لکھ چکے ہاں کہ ہر پاپ وٹج اک دیوتا دا نقشہ ملیا ہے جیہڑا لوگ آسن پائسا دھیں وٹج بیٹھا ہو یا ہے۔ بودھاں تے یوگیاں دا ایہہ آسن دراوڑاں دے زمانے توں چلیا آ رہیا ہے۔ یہی فنی علامت نٹ راج دی ہے جس وٹج شیو نوں چھپا ہویاں دیا گیا ہے۔ ناناچ دا ایہہ آسن دراوڑاں دی لکھی ہوئی کانی دی مورتی وٹج موجو ہے۔ شیو دراوڑاں دا دیوتا سی ایسے لئی اوس دے پٹن دا ایہہ آسن دی دراوڑاں کوں ہی لیا گیا ہے۔ منی پوری تے کتھا کلی دے ناناچ جنونی ہند دیاں دراوڑاں، سنتھالاں تے بھیلیاں توں لئے گئے ہن۔ کرناٹکی سنگیت دی ہندوستانی سنگیت توں بہوں کجھ دکھرا ہے۔ ایسے سنگیت دیاں راگیاں کانہڑا تے اوس دا اک روپ درباری کرناٹکی سنگیت دیاں خاص چیزاں ہن جیہڑیاں ہندوستانی سنگیت وٹج رل مل گئیاں ہن۔

دراوڑ رکھاں، پکھنواں، پہاڑاں تے دریاواں نوں جیوندا جاگدا سمجھدے ہن، تے کہندے ہن مرنے توں پھوٹے بندیاں دی سوج اینہاں وٹج دڑ جاندی ہے۔ ایسے لئی اینہاں نوں مقدس سمجھ کے پوجدے ہن۔ آسٹریلیائی جیشیاں نال خلط ملط ہو کے دراوڑاں طوطم مت توں دی واقف ہو چکے ہن تے ناگ، گتو، ساہن، مگرچھ، مور، گینڈے نوں طوطم سمجھ کے پوجدے ہن۔ اینہاں جانوراں دی پوجا آریاں نے دراوڑاں کوں ہی لئی سی۔ آج دی شیو دے ساہن ہندی دی پوجا کیتی جاندی ہے۔ شیو

سے نام آتے جیڑا ساہن آزاد چھڈ دتا جافے اودھ لوکاں دیاں رڑاں آجاڑا پھردا ہے
 ہر کے نوں ہوڑے ٹٹکرنے دا جگرا نہیں پندیا بگنوں ماتا سمجھنے دی ریت دی
 دراوڑاں نوں یادگار ہے۔ ایہو حال ناگ دا ہے۔ آج دی ناگ نوں دیوتا کجھ کے
 اوس نوں دودھ پیا یا جاندا ہے۔ پُراناں دشح ایسے ناگا دا ذکر آیا ہے جس دا اُپر دا
 دھڑ بندے دا تے ہٹھلا ناگ دا ہے۔ شیش ناگ یا آمنت جس نوں دوسکی تے
 کرکوتا دی اکھ دے ہن۔ ساریاں ناگاں دا بادشاہ ہے۔ اوسدے اک ہزار ہر ہن،
 جنہاں آتے ساری دنیا اٹکی ہوئی ہے۔ دیش نوں دیوتا وی کدی کدھار ایسے دے پھن
 آتے لیٹ کے آرام کردا ہے۔ ہندو گوگا دی یا زہرا پیر نوں ناگ راجا دا اوتار کجھ
 کے اوسنوں پوجدے ہن۔ سادنے بھادریں دشح بدوے ناگ دے ڈنگن دا خطرہ ہوندا
 ہے ناگ پنجی دا تہوار مناندے ہن جس آتے ناگ دی مورتی دی پوجا کردے ہن۔
 پنڈاں تھانواں دشح بھیمیا (بھومیے دا دیوتا) نوں ناگ دی شکل دشح پوجدے ہن۔
 ایسے دی منڈھی بنائی جاندی ہے تے دودھ بھینٹ کردے ہن۔ بعض علاقیاں دشح بھومی
 دیوی (بھومی دی دیوی) دی پوجا کردے ہن جیڑی دراوڑاں دی دھرتی پوجا توں
 لئی گئی ہے۔

ناگ توں دکھ مور نوں دی مقدس جانندے ہن۔ دراوڑ بھانڈیاں آتے پندے
 ہوتے مور دی صورت بناندے ہن۔ مور نوں جانے توں مارنا ہوا پرادھ ہے۔ پُراناں
 دی دیو مالا دشح ہر بڑے دیوتا دی سواری لئی کوئی کچھنوں یا جانور رکھیا گیا ہے۔
 موت دا دیوتا یم نہیں دی سواری کردا ہے، دُرگا دی سواری شیر ہے، اگنی بھیدو
 آتے گنیش چوہے آتے تے کام دیو طوطے آتے سوار ہوندے ہن۔ گدڑ دُرگا دا
 خاص جانور ہے، راج ہنس برہما دا، مور کرکیہ دا، مولا دیشنو دا منے پیارا ہے۔
 برہما تے لکشمی دا خاص کچھنوں آتو ہے جس دی پوجا اونہاں دے تہوار آتے

سحر جاندی ہے۔ ہومانے باندر دیوتا ہی جس نے اپنے لاؤشکر سمیت رام نوں ماہی
 دیو کی۔ اس لئی باندر نوں جانے توں مارنا وڈا پاپ ہے۔ باندر آزادی نال ایہرا دھر
 مجھدے پھرے ہن۔ کوئی ادھان نوں ہوڑ ہنک نہیں سکدا۔ میں شملے وچ جاکھو دے
 مقام اتے سیکڑے باندر دیکھے سن، جہاں لئی یاتری کھلتاں تے کیلے لیاؤندے ہن
 میرے کول کوئی شے نہیں سی تے ادھان میرے کپڑے پاڑے سن۔ جانوراں تے
 پرشواں دی طرحاں رکھاں، مھلاں تے پودیاں دی پوجا دی دراوڑاں کولوں
 لئی گئی سی۔ پلے دینودا مقدس رکھ ہے، بوہڑ شیو دا تے چھپرا برہما دا خاص
 رکھ ہے۔ ہندو یوگی تے سنیاکی عام طور تے ایہاں رکھاں مٹیہ ساہی وچ بہندے
 ہن۔ پلے تے دوجیاں رکھاں دے نقش دراوڑاں دیاں بھانڈیاں اتے اکرے
 بھاندے سن۔ ہندو عورتاں پلے دیاں کھنڈیاں نال سوہے ساوے دھاگے بندھ
 کے مرادان منگدیاں ہن، اس دیاں جڑاں وچ دودھ روہڑ کے پرکھا کر دیاں
 ہن۔ پلے کولوں اولاد دی منگی جاندی ہے۔ پرائیاں وچ یکٹاں تے یخنیاں
 فا ذکر آیا ہے جہڑیاں رکھاں دیاں روجاں بھیاں جاندیاں ہن تے جہاں دے
 کارن رکھ پھلدے پھلدے ہن، رکھاں نوں اس لئی نہیں وڈھدے کہ ایہ
 روحاں مرجاسن، ایے لئی مقدس رکھاں نوں وڈھا ہا پاپ ہے۔ دینو تلمسی
 دی پوجا کردے ہن تے راتیں اس آگے دیوے جگاوندے ہن۔ مرن ویلے بندے
 وے سرہانے تلمسی دی ٹنگھ رکھدے ہن تگے اس دی جانے تر ت نکل جائے۔
 مندر دا پردہست پرہیات سے پجاریاں نوں تلمسی دا اک اک پتر تبرک لئی
 دیندا ہے۔ برہما کنول دے پھل وچوں پیدا ہویا سی اس لئی ایہ پھل مقدس ہے
 دریاواں، پہاڑاں، جھیلاں، چٹانوں نے تلاءواں دی پوجا دی دراوڑاں توں
 یادگار ہے۔ قدیم پنجاب دی معیشت دا انحصار دریاواں اتے سی اس لئی ادھان

دی پوجا کر دے سن۔ سندھ دُش ہندوواں دا اک فرقہ دریا پنتھی اکھواندا کی جہڑے
 دریائے سندھ دی پوجا اندر دلال دے نام نال کر دے سن۔ سندھ دے لوہنے دی
 ایسے دریا نوں مُرشد مچھ دے سن، تے دریا شاہ کہندے سن۔ پنجابی دیاں قصیاں
 دُش پنجاب پیراں دا ذکر آندا ہے ایہہ پنج پیر پنجاب دے پنج دریاواں دیاں
 علامتاں ہن۔ آریا سرسوتی، گنگا، جمناتے، سر جو، دل گئے تے ایہناں نوں پوجن
 لگ پئے۔ پرانے خیال دے ہندو اُج دی دریا کولوں لنگھن تے اوسے دُش
 پیسے سٹ کے بھینٹ دیندے ہن۔

برصغیر دے اکثر موسمی تہوار ماقبل آریائی دور توں منائے جا رہے ہن۔ ایہناں
 دُش شیورا تری، ناگ پنچمی، بسنت، لوسڑی، ہولی تے دماکھی دے تہوار دراوڑی
 دور توں چلے آ رہے ہن۔ ہولی آتے کوئی لنگ دیاں مورتیاں لٹی پھڑے ہن تے
 پھٹے ہوئے گیت گاندے ہن ہولی نوں شودراں دا تہوار کہندے ہن۔ دماکھی
 پنجاب دا خاص موسمی تہوار ہے، جیہڑا ربیع دی فصل پکنے آتے مناندے ہن۔
 ایسے تہوار آتے دی گالھڑا دی شکل دُش لکڑی دا بنیا ہویا لنگ پچاوندے ہن۔
 سکھ تے مسلمان گجھو چیرے تے لاچے بھڑ کے پٹاں دُش آوندے ہن تے ڈھول
 دی تال آتے بھنگڑا پاپا کے بھٹکے ہو جاندے ہن۔ ایہناں نوں نجدیاں ہویاں
 دیکھ کے سہی ہوندا ہے جویں بھنگڑے دُش سائے پنجاب دی رُوح باہاں
 اُلا رُالار کے پئی نجدی ہے۔

ایسے دیو دے توں بڑا ایہہ نکلیا ہے کہ برصغیر ہندوپاک دے تمدن آتے آجے
 دی دراوڑی تمدن دی چھاپ لگتی ہوئی ہے۔ پنجاب دا فیضان آریا تیکر ہی
 محدود نہیں رہیا سگول پھپھول آونے والیاں صدیاں دُش دی ملک دے سماج
 زبان، مذہب تے دُسون دُش جاری رہیا۔

آریاں نے دریائے سروتی تے دریائے سر جو دیاں کدھیاں اُتے شہر دسائے تے
 راجدھانیاں قائم کیتیاں جنہاں دے بارے رمانے تے مہا بھارت دیاں کہانیاں
 توں معلومات حاصل ہونیاں ہن، ایسے زمانے دی کوئی باقاعدہ تاریخ ساڈے بیکر نہیں
 پکچی۔ ہندو تاریخ نویسی دُش شروع توں کُنڈھ رہے ہن۔ ادھناں دی قدیم تاریخ
 باہروں آؤن والیاں ایرانیوں، یونانیوں، مسلماناں تے عیسائیاں نے لکھی ہے۔
 ایسے لئی چھویں صدی قبل مسیح تیکر جدوں ایران دے ہخامنشی بادشاہ داروش اول
 نے گندھارا (پشاور دے ارد گرد و علائقہ) پنجاب تے سندھ اُتے قبضہ جالیاں کوئی
 ملکی تاریخی لکھت نہیں ملدی۔ مہا بھارت دُش پنجاب توں لکا دُشے (لکانوں
 ترکشا دی کہندے ہن جیہڑے سکیتھین یا یوہ جی قبیلے دی اولاد سن، ٹیکسلا یاں
 ٹکٹا شیلہ دا شہر ایہاں آباد کیتا سی) یا ٹاکا دا دُشے کہیا گیا ہے۔ پرانے ناگری
 حروف جیہڑے اے دی ورتوں دُش ہن ٹکری کہلاؤندے سن۔ راج ترنگنی
 ٹکری حروف دُش ہی لکھی گئی سی۔ پانڈو بھراواں دی رانی درپدی پنچال دے
 راجہ دی دھی سی۔ بعض عالماں دے خیال دے مطابق پنچال دی پنجاب دا ہی
 اک نام سی۔ پانڈواں اپنا بنے باس پھیل کٹاس دے کنارے ہی کٹیا سی۔ کٹاس
 (تحصیل پنڈواؤں خان، ضلع جہلم) ہندوواں دے بہوں وڈے تیرتھاں چوڑے
 ہے۔ ایہ پھیل اوس پہاڑی راہ اُتے ہے جیہڑی کھیوٹے توں کلہا بجاؤندی
 ہے۔ ہندوستان دی وڈی توں پہلاں ایتھے ہر سال 21، 22 مارچ توں
 نانگے سادھواں اکٹھے ہوندے سن تے بڑا وڈا میلا لگدا سی۔ ایہاں سادھواں دیاں
 گپھاں سُن کھولے بن گئیاں ہن نامتھ جوگیاں دا تیرتھ تے گڑھ ٹلہ جوگیاں
 (ضلع جہلم) سی جتھے رانجھے نے باکے جوگ لیا سی۔ ٹلے اُتے شروع دُش سوز
 دیوتا دی پوجا بالنا تھ دے نام نال ہندی سی، فیر گورکھ نامتھ نے شیو دیوتا دی

پوجانوں رواج دنا جیہڑا جوگیاں دا جا دیو ہے۔ کہندے ہن کہ گورکھ ناتھ شیو دی کرامت
 نال گوہے دچوں پیدا ہويا کی۔ ناتھ جوگیاں دے دد فرقے سن ادگرتے کنے پائے جیہڑے
 کتاں دچ محمدی پاندے سن بھکشا لئی ہتھ دچ کھیری رکھدے سن گل دچ سیلمی
 پاندے سن تے انگ آتے سواہ ملدے سن۔ ا جکل ایہہ راول اکھائے ہن تے پٹداں
 تھانواں دچ اکھاں دے پریشان کر دے ہن۔ تے جنے بھوت کدھدے ہن۔ ناتھ پنچہ
 والیاں نے ذات پات دی تفریق نوں رد کر دتا تے براہمن توں ناہیو کیتی۔ ادہناں حاکم
 جیتے تے امیراں نوں دی چکھیا تے سماج دیاں اپردھی قدراں دی ندیا کیتی۔ ادہناں
 دے اک اچے شاعر چیت نے اپنے کلام دچ برہمن نال ٹکراں کتیاں ہن تے لوکاں
 دیاں تانگھاں نوں شعراں دچ بیان کیتا ہے۔ ناتھان تے سادھا دی شاعری پنجاب دچوں
 پئیگری تے بنگال تیکر کھل گئی۔ ادہناں دی بولی سادھ بھاشا دچ پنجابی دی شاعری دے
 سمجھ توں پہلے نمونے ملدے ہن۔ ناتھ جی تے سن تے لوبھ، موہ، کام، کرودھ تے
 انکار توں بچنے دا ترلا مار دے سن۔ ادہناں دیاں بریاں رساں نے جلالیہ، مدارتیہ،
 لال شہباز تے موسیٰ شاہگ دیاں بے شرع ملنگاں آتے اثر چھڈے ہن۔

پچھویں صدی قبل مسیح دچ داریوش ہخامنشی (486-322 ق م) نے
 پنجاب تے گندھارا نوں فتح کر لیا۔ ایہناں علاقیاں آتے ایرانیوں دی حکومت دو سو دس
 قائم رہی تے اخیر سکندر مقدونی دے ستھوں ایس دا خاتمہ ہويا۔ ایرانیوں نے بھرہ دا
 شہر دسایا جیہڑا ٹیکسلا دا اک کچھ بن گیا۔ ایس توں گدوں سرکپ تے سرکھ دے شہر
 اُسدے گئے۔ جیہناں دی کھدائی سرجانہ ماٹل نے کردائی کی۔ ہخامنشاں دے عہد
 دچ خردشتی زبان جیہڑی آرامی زبان دی اک بدلی ہوئی صورت سی، گندھارا تے
 پنجاب دچ رواج پا گئی۔ داریوش آواں نے اپنے سنگی کتبے نقش رستم دچ ایس
 علاقے دا ذکر کیتا ہے۔ پنجاب تے سندھ دے فوجی دستے داریوش سوم دی فوج دچ

شامل ہو کے سکندر سے خلاف جنگ آریلا و فتح لڑے سن۔ ایہ علاقہ بڑا خوشحال تے
 سرسبزی تے شاہ ایران نوں سمجھ توں دڈملا خراج ایتھوں ہی ملدا سی، چاکے پاسے
 باغ سن جنہاں دی خوشبو دے ہلے آوندے سن۔ گندھارا دا لفظی معنی ہے "خوشبود والا"
 سکندر دی فوج ایران تے خراسان نوں فتح کردی ہوئی باجوڑ دی راہیں گندھارا
 تے پنجاب و فتح داخل ہوئی تے دریائے جلم دی کدھی اُتے آڈیرا لایا۔ اوسدی فوج دا
 پڑاں اوسے جانی سی جتھے آج کل جلالپور شریف دا قصبہ آباد ہے۔ راجہ پورو اوسدے
 مقابلے و فتح آیا۔ اک راتیں اٹھیرے و فتح سکندر دے رسالے نے دلاور (جلالپور شریف دے
 چڑھدے پاسے دا اک گراں) توں دریا عبور کیا۔ پورو دا پتر اوسے نوں ڈکنے دے حقے
 و فتح ماریا گیا۔ اچاں نوں پورو دی آگیا۔ چیلیا نوالہ دے لاگے جنگ ہوئی۔ پورو بڑی
 جھٹائی تے جگرے نال لڑیا پر اوسدی فوج نوں بھانج ہوئی۔ سکندر نے اپنے پڑاں
 تے میدانے جنگ دیاں تھانواں اُتے دوشہر و سائے جنہاں نوں آجکل جلالپور شریف
 تے مونگ کھندے ہن۔ سکندر نوں فتح تے ضرور ہوئی پر پنجابیاں نے اسے لڑائی
 و فتح یونانیاں دے دند بھنت دتے، ادھناں نال ایہو جیہا ٹاکرا آجے تیکر کھے نہیں سی
 لایا۔ یونانی مورخ کہندے ہن کہ ایسے ٹاکرے توں نموجھانے ہو کے یونانی سپاہیاں اُگے
 ددھن توں نابری کیتی سی۔ سکندر دے حملے دا اک نتیجہ ایہہ وی ہویا کہ یونانیاں تے
 پنجابیاں نوں میل جول دا موقع ملایا۔ تاریخ والے کہندے ہن کہ بت تراشی دافن تے
 ناٹک یونانیوں کو لوں ہی لے گئے سن۔ سکندر بابل و فتح مر گیا، اوسدے اک
 سردار سیلوکس نے گندھارا تے پنجاب اُتے قبضہ جالیا پر اوسنوں چندر گپت موریانے
 بھجا دتا۔ چندر گپت موریانے گدھ دے تندا راجہ دا سینا پتی سی تے راجے نال رنج ہو کے

ٹیکسلا وچ سکندر نال ملیا سی۔ برہمن موریہ خاندان دیاں راجاں نوں آریا نہیں
 منڈے سگوں شور کہندے ہن کیونکہ اوہ غیر آریائی ملکی سی۔ براہمن دی ایسے نفرت
 دا اک کارن ایہہ وی ہے کہ ایسے گھرانے دے راجہ اشوک (274 - 232 ق م)
 نے بدھ مت قبول کر لیا سی تے اوسوں دُور دُور دیاں مکاں وچ کھلاریا سی۔ اوس
 نے خودستی زبان وچ دی سنگی کتبے لکھوائے تے شمال مغربی علاقیاں وچ ایسے زبان نوں
 روانہ دتا۔ اشوک نے ٹیکسلا وچ دھرم راجیکا دا مشہور ستوپ تعمیر کروایا تے پرچارٹی بودھ
 سوامی باہر لیاں مکاں وچ گھلے۔ اوسناں دی کوشش نال خراسان، ترکستان تے تبت
 وچ بدھ مت پھیل گیا۔

موریہ خاندان اُورھ گیا تے باختری یونانیاں نے 189 ق م وچ گندھارا فتح کر کے
 ٹیکسلا آتے قبضہ کر لیا۔ ایہناں دے عہد حکومت دے آثار سرکپ تے جنڈال توں ملے ہن
 جنڈال دایونانی مندر بڑا شاندار ہے۔ باختریاں دے اک بادشاہ میاندرا تے بدھ مت
 قبول کر لیا تے سوامی ناگ سین دے چلیا بن گیا۔ باختری اک سُوور ہے گندھارا تے پنجاب
 آتے حکومت کر دے رہے ایسے زمانے وچ گندھارا آرٹ دی بینہ رکھی گئی تے پتھر تراش
 کے بدھ مت دی تاریخیاں کیتی گئی۔ ایہناں بناں وچ بدھ دیاں مورتیاں، سدھارتھ
 دی پیدائش، رانی مایا دا گھر، بدھ دا گھر تے بال بچہ تیگ دیون تے اپنی بیوی شودھرا
 نوں چھڈن، بودھی رکھ ہیٹھ گیان حاصل کرنے تے دوجے واقعات دیاں تصویراں پیش
 کیتیاں گئیاں ہن۔ گندھارا آرٹ نے یونانیاں دے فن سنگ تراشی توں اثر لیا ہے۔ گوتم بدھ
 دے چہرے آتے یونانی مہاندرا صاف نظری آؤندا ہے۔ گندھارا آرٹ دے بڑے بڑے
 سوہنے نمونے لاہور دے عجائب گھر وچ رکھے ہن تے ساری دُنیا وچ مشہور ہن۔
 ۹۰۰ ق م دے نیڑے تریڑے ترکستان وچوں پہلے تے سیکیتیاں (شک) نوں
 مار کے افغانستان دی طرف دھک دتا تے اوہ درہ خیبر وچوں لکھ کے گندھارا آؤئے۔

سیکھیاں باختریاں نوں شکست دے کے گندھارا تے پنجاب اوہناں کوں کھسے تا۔
 ۱۵۶۷ء ق م دھرم راجہ وکراما دتیہ نے سیکھیاں نوں شکست دتی۔ پرا دھناں دے
 ہور قبیلے پنجاب دھرم داخل ہو گئے تے اپنی حکومت قائم کر لئی۔ ایہناں دا سمجھ توں
 دڈا بادشاہ کنشک سی جس پر دشا پور (پشاور) نوں اپنا دار الحکومت بنا لیا۔ کنشک
 دے بعد دھرم گندھارا آرٹ میسی تے پکچ گیا۔ پندرہویں صدی (۱۲۸۰-۱۴۰۰ء ب م)
 دھرم سفید پون دا درولے دی طرحاں گھٹاں بھج کے گندھارا آوڑے۔ ایہہ نرے ڈانگری
 تے پچھ سیرے سن۔ ایہناں ٹیکسلا تے پشکلا دتی (چار سدھ) دے شہر ڈھانڈے، تے
 اوہناں نوں ساڑ کے سواہ کر چھڑیا۔ بودھاں دے ستوپے، مٹھ تے دھارے، دھٹی
 دھرم رل گئے۔ اوہناں دے اک بادشاہ مہر گل نے سکالا (یا کلوٹ) نوں اپنا
 دار السلطنت بنا لیا۔

باختریاں، شک تے کشان بادشاہاں دے سبھے بدھ مت نوں بڑی ترقی ہوتی
 تے ایس دا مہیاں فرقہ چین تے بیکر پھیل گیا۔ چینی سیاح فاہ یان تے ہیون سانگ لکھسے
 ہن کہ پنجاب دھرم چار چوہیرے بودھاں دے ستوپے، پھرتیاں تے مٹھ نظری آوندے
 ہن تے ٹیکسلا دے مدر سے دھرم بڑے بڑے دودان پڑھاوندے ہن جہاں دی
 شہرت سن کے دور دور توں لوکی پڑھن لئی ایتھے آوندے ہن۔ پنجاب دھرم
 گوتم بدھ دی تعلیم ہن ٹوکریاں دھرم مرب کیتی گئی، تے ایتھے ہی بودھ سوامیاں نے
 جاتک کہانیاں اکھٹیاں کیتیاں جہڑیاں بعد دھرم دنیا جہان دے ادب دھرم شامل
 ہو گئیاں سن۔ پنجاب دھرم دراوڑاں، آریاں، شک، باختری، پہلوا، کشان، تے
 ہونان دیاں نسلاں گھل مل گئیاں سن، تے ایس جوڑ میل توں جہڑی نویں نسل
 بنی اوس نے پنجاب دی دستوں نوں اک نو لکھا روپ دتا تے پنجابیاں دی
 سوخ دھرم اچ تے احساس دھرم تازگی پیدا ہوئی۔ ایہہ مٹیا پر دنیا اصول ہے کہ دڈا

ادب تے وڈا آرٹ اوسے ملک وچ جنم لیندا ہے جسے وچ زیادہ توں زیادہ نسلاں ،
 بولیاں ، ریتاں رسماں تے تہذیبی قدراں داتال میل ہو یا ہودے - پنجابی صوفیانہ
 شاعری دی نوکیلی گبھیرتا دا اک کارن ایہہ وی ہے - ایہہ کل دی چت دھر لینی چاہید
 ہے کہ سمجھ توں پہلاں پنجاب وچ ہی براہمنان دی چودھراہٹ تے ذات پات دی
 تفریق توں دھکا لگا سی ، ایسے لئی پنجاب وچ اسلام تے سکھ مت دی اشاعت
 ودھ کے ہوئی سی ۔

پنجاب دیاں دڈیاں قوماں راجپوت جٹ ، گوجر ، آوان تے لگھڑشک ، کشاں
 ہونیاں ، باختریاں تے ایرانیان دی اولاد ہن ۔ جدوں کھستریاں دی شاہی جاتی آپس
 وچ لڑا پھڑکے مک چک گئی ، براہمنان نے راجپوتان دا شجرہ نسب سوزج تے چنے
 نال جا ملایا ، تے ادھناں نوں کھستری بنا کے ادھناں کوں بودھان دا قتل عام کر دیا ۔
 دوسو سال (8 ویں تے 9 ویں صدی) نے بارے ساڈے کوں کوئی تاریخی شہادت موجود
 نہیں ۔ ایسے گھپ اٹھیرے وچ کدھرے کدھرے اوسے اگ دیاں لاٹان نظری نوں دیاں
 ہن جیہڑیاں بودھان دیاں مٹھاں ، ستوپیاں تے چھتریاں دچوڑے نکل نکل کے لشکارے
 مار رہیاں ہن ۔

ولید آدل اموی دے عہد وچ محمد بن قاسم نے سندھ فتح کر لیا تے ملتان دے کوٹ
 آتے وی عراب دا جھنڈا گڈرتا پر ولید آدل دی موت توں پھولے جھب ہی ادھنوں
 واپس بلا کے قتل کر دتا گیا ۔ عرب سندھ تے ملتان وچ اپنے راج دا ٹکڑ چنگی طرحا
 نہ بچھ سکے ۔ سو مہ راجپوتان 750ء — وچ عرابے نوں مار گٹ کے کڈھ دتا
 تے ملتان آتے 1526ء بم تیکر راج کر دے رہے ۔

سفید ہونیاں نے سکالا (سیالکوٹ) وچ اپنی راجدھانی قائم کیتی سی ۔ ۹ ویں صدی
 وچ برہمن راجاں نے لاہور نوں اپنا مرکزی شہر بنا لیا ۔ جے پال تے انگ پال

نوں سبکتگین تے اوس دے پتر محمود غزنوی نے کئی وار شکست دی۔ محمود غزنوی نے راجہ
 ترلوچن پال کو لوں لاہور کھسے لیا تے ایسے دا نام محمود پور رکھیا پر ایہہ نام چلے نہ سکيا۔ مسعود غزنوی
 نے (۱۰۹۸-۱۱۱۴ م) لاہور لوں اپنا دارالسلطنت بنالیا۔ غزنوی خاندان دے آخری
 بادشاہ خسرو ملک سی جنہوں ۱۱۸۶ء وچ قتل کر کے غوریاں پنجاب آتے قبضہ کر لیا۔ غزنویاں
 پنجاب آتے ڈیڑھ سو ورہیاں توں زیادہ حکومت کیتی سی، اوہناں دسلی ایسا دے سلجوق
 ترکاں دے خلاف لڑنے لئی پنجابیاں لوں دھڑا دھڑا اپنی فوج وچ بھرتی کیتا تے ہندو مسلمان
 اک دوجے دے ہوں کچھ نیڑے ہو گئے۔ غزنوی ترکاں بولدے سن تے فارسی اوہناں دی
 دھاری زبان سی۔ ایہہ زبان پنجابی زبان دے وچ گھل مل گئیاں تے اک نویں بولی نے جنم لیا۔
 قطب الدین ایبک، تیر خضر خان، بہلول لودھی، جلال الدین فیروز تے فیروز تغلق اپناں
 پنجابی شکریاں لوں دی لے گئے، تے ایہہ بولی بولی دی اوہناں مال دکن تیکر جا چکی۔
 ایسے بولی بولی وچ فارسی دیاں ترکیباں تے محاورہ شامل کر کے تے ایسے وچوں پنجابی دے
 الفاظ کڈھ کے اُردو دی بُن بنائی گئی سی۔ ایسے طحال اُردو لوں پنجابی زبان دی ہی
 اک بدلی ہوئی صورت کہیا جاسکدا ہے۔ ایہہ گل دکھری ہے کہ پنجابی روزمرے تے محاورے
 لوں اُردو وچوں کڈھ کے اُردو لوں اوسے منہ تے رس توں محروم کر دیا گیا ہے، جیہڑا
 لوک گل بات داسنبندھ کسے زبان دے وچ پیدا کردا ہے۔

غزنویاں تے غوریاں دے عہد وچ خراسان، ایران تے ترکستان وچوں صوفی بزرگ
 پنجاب وچ آئے، تے ایہیے اسلام دی تبلیغ کیتی۔ شیخ علی محمد جمہوری تے خواجہ
 معین الدین چشتی جمہوری دی پیار تے صلح کل دی تعلیم توں اثر لے کے ہزاراں ہندو
 نے اسلام قبول کر لیا۔

۱۲۰۶ء وچ قطب الدین ایبک لاہور دے تخت آتے بیٹھا پر پنجاب آتے دو سو
 ورہے حکومت کر کے مسلمان بادشاہ دی قدیم آریاں دانگر گنگا جنا دے دو آبے دی

طرف گونج کر گئے۔ اشمش توں لے کے علاؤ الدین خلجی دے عہد تیکر مغلاں تے تاتاریاں
 نے بار بار پنجاب اُتے حملے کیتے پر پنجابی جواناں ادھناں دا ڈٹ کے مقابلہ کیتا۔ شہزادہ محمد
 تے ظفر خاں دے پنجابی سورمیاں نے مغلاں نوں گٹ گٹ کے منج کر دتا۔ ایہہ گل یاد
 رکھن جوگی ہے کہ چنگیز خان، منکو خان، باطون خان تے ہلاکو خان نے چہینے توں لے کے
 عراق تے ایران توں لے کے روس، پولینڈ تے ہنگری تیکر سارے ملک فتح کولے سن
 تے ادھناں نوں رنج رنج کے اُجاڑیا سی۔ مصر تے ہندوستان ایہناں دھتیاں توں
 بچے رہے۔ مصر وچ عمالیک نے اپنے ملک نوں مغلاں دی غارت توں بچایا تے ہندوستان
 نوں پکاوٹ دا سہرا پنجابیاں دے سر ہے۔ ہندوستان دی فتح وچ دی پنجابیاں نے
 ودھ ودھ کے حصہ لیا۔ بابر دی فوج وچ لکھن خاں دا پنجابی لشکر دی شاملی بگھر خاک
 لانا سانگا دے خلاف لڑوا ہویا ماریا گیا۔ شیر شاہ سوری نے ہمایوں نوں مار کڈھیا، تے
 لکھن خاں اوس نال آدھالا دتا۔ شیر شاہ نے ادھناں نوں قابو کرن لئی رہتاس (جہلم) دا
 قلعہ بنوایا، ہمایوں داپس آیا تے لکھن خاں اودھاسنگ کیتا۔ اکبر دے عہد دے شروع وچ
 آدم خاں لکھن نے مغلاں دے خلاف بغاوت کر دتی تے ہیلیاں (تحصیل پھالیر) دے قریب
 مغلاں دے سپہ سالار خواجہ کلاں میر محمد خاں دا مقابلہ بڑی بے جگری نال کیتا پر اوسدی ہار ہوئی
 اکبر اپنے مترے بھرا حکیم مرزا دیاں جھلیاں نوں دکن لئی چوداں ورے لاہور بھیجا رہیا۔
 اوس نے لاہور دا قلعہ تے شہر پناہ تعمیر کرا دی۔ پنجاب دے جبط تے راجپوت ڈھیر چر
 مغلاں نال دیر دیا ہندے رہے تے دکن بھٹی جیسے سورے ادھناں نوں لکھن دے
 رہے۔ ایہناں دے جس اچے دی واراں تے ڈھولیاں وچ گائے جان دے ہن۔ اکبر
 کشمیر جاندا سی تے اوس دے لشکر نوں جٹ، ڈرائیج تے گوجر لٹ لیندے سن۔ اکبر
 نے ادھناں نوں دکن لئی کجرات دا قلعہ بنوایا سی۔ مغلاں نوں زوال آیا تے سکھاں
 دی طرحاں عیسیٰ خاں منج رانگھڑ نے دوآبہ جالندھر تے جنگ پناہ بھٹی نے حسن ابدال

توں لے کے راوی تیکر بغادت دے جھنڈے کڈ دتے۔

ادنگ زیب عالمگیر دی موت (۱۷۵۱ء) توں پھول منلاں دی ٹوسر ختم ہو گئی تے ملک دے چارے پاسے فتور پے گیا۔ جنوب دوج مرہٹے، دچکارے جتھے دوج جٹ تے پنجاب دوج سکھ اٹھ کھڑے۔ دلی دربار دوج تورانی سنی جہاں داسر دار نظام الملک سی تے ایرانی شیعہ جہاں دآگو سادات علی خاں سی اک دوجے دے خلاف سازشاں دوج رچھ گئے۔ بادشاہ امیراں دے ہتھ دوج کھٹ پتیاں بن گئے تے ملک دی حالت سنوارنے دی جائی عیش عشرت دوج ڈب گئے۔ چاندرا شاہ تے فرخ سیرنوں قتل کر دیا گیا محمد شاہ دنگی دے عہد دوج نادر شاہ افشار نے حملہ کیا (۱۷۳۷ء) تے پنجاب تے دلی نوں نہج کے کٹیا۔ اوہ منلاں دی بادشاہی دیاں جڑاں دے پنچپانی دے کے بھیں گیا تے احمد شاہ ابدالی دے حملے شروع ہو گئے۔ پٹھاناں پنجاب نوں پنج کے رکھ دتا تے منلاں دی رہی ہو سفید پوشی دی ختم ہو گئی۔

عالمگیر ثانی دے عہد دوج پنجاب ہمیشہ لئی منلاں دے سہقوں نکل گیا۔ منلاں دے سیاسی زوال دا اصل کارن اوہناں دی اخلاقی کراوٹ سی۔ بعد دے مسلماناں دے منزل دے بارے کہندا ہے

زری پری آج مسلمان دی چادر پھرتی پانی
ہور اسلامی نو نہیں رہ گئی دوج اسٹے کافی
ڈڈیاں داناں ڈوبنے والے نبت بکرے جتے
اصلی مطلب کوئی نہیں لچھدا جھگڑے پھڑے نئے
کم برے تے بُریاں تمھالوں ملیاں مسلماناں
تمھالے چنگے تے کم چنگیرے ملے ہور زماناں
آرٹ شاہ دی اپنی ہیر دوج ایہو کاڈھ کڈی ہے۔

پنجاب دی تاریخ و فتح تن بہوں دے یاست رانے ہونے ہنے !

(۱) علامی فہامی سدا اللہ خان ضیوی ٹٹا بہان دا وزیر سی۔ اوکے دی یاست تے
تدبیر تے ٹٹا بہان دے عہد نوں شاندار تے سنہرا بنایا سی۔

(۲) اویہ بیگ خان مشرق پور دے اک کنگال اراہے چوں دا پتر سی جیہڑا رلدا
کھلدا اک مغل امیر دا پیادہ بن گیا، تے اپنی عقل تے ہمت نال جالندھر دا صوبہ دار
ہو گیا۔ دینا نگر دا شہر اوہ نے اپنے نام آتے دسیا سی۔ اویہ بیگ بہوں چڑھا
سی۔ اوہ مغلان، سکھان، مرہٹیاں تے ابدالیان نوں اک دوجے نال لڑا لڑا کے
اپنا ٹٹو ٹھیلدا رہیا۔ پہلاں سکھان نوں گٹیا، فیرا ویناں نال رل کے ابدالیان دے
خلاف سازش کیتی، فیر مرہٹیاں نوں لاہور بلا کے ابدالیان نوں ایتھوں
کڈھا دتا۔

(۳) مہاراجہ رنجیت سنگھ سکر چکیہ مثل دے اک سردار مہاں سنگھ دا پتر سی جس
نے اپنی عقل تے جھنپائی نال پنجاب و فتح اک شاندار بادشاہی قائم کیتی تے صدیاں
توں بعد پنجابیاں نوں نویں سردار اپنی نویکی ٹٹھانے کروائی۔

مہاراجہ رنجیت سنگھ مغل شہنشاہ اکبر دی طرحاں چٹا اٹے پڑھ سی پر اوہ سے ہار
سو بھوانے تے دانا دی سی۔ اوہ نے شاہ زمانہ درانی دیاں کچھ ڈگیاں ڈٹھیاں
توپاں کڈھوا کے بھجواں تے شاہ نے ادنوں لاہور دی حکومت دا فرمان لکھ دتا۔
مہاراجہ رنجیت سنگھ نے ۱۷۹۹ء و فتح لاہور دیاں تین سرداراں گوجر سنگھ، لہنا سنگھ
نے سو بھاسنگھ کو لوں لاہور کھسے لیا تے ہولی ہولی کشمیر توں لے کے بہاول پور
تیکر تے پشاور توں لے کے دریائے ستلج تک اپنی حکومت پکڑی پکڑی کر لئی۔

اک واری کمپنی داک انسر ملکات مہاراجہ رنجیت سنگھ نوں ملنے اترسرایا۔ اینہاں دناں
 دُش حرم آگیا تے کمپنی دے ملان سپاہیاں تہی جلوس کڈھیا۔ چھوٹا سنگھ اکالی تے
 اودھیاں سنگیاں جلوس آتے گولے چلا دتی تے تعزیتے تابوت بھرتے ترور کُٹے۔ ماتیاں
 اکالیاں کولوں ہتھیار کھوہ لئے تے مورچے سنبھال کے لڑنے لگ پئے۔ مہاراجہ رنجیت سنگھ
 دی ایہہ بڑائی دیکھ رہی سی۔ تیکر اکیہہ ہے کہ کمپنی دے مٹھ کو سپاہیاں نے اکالیاں
 نوں مار مار کے اودھناں دے گھنے بھرتے دتے تے اوہ ڈوگدے ڈھیندے نس بھج
 گئے۔ ایتھوں مہاراجہ رنجیت سنگھ نے ایہہ سبق سکھیا کہ فوجی تربیت بہوں مٹی ہوندی
 ہے۔ اوس نے مٹی گورے انسر نوکر رکھ لئے تے اک تکرپی تربیت یافتہ فوج تے
 توپ خانہ تیار کروایا۔ ایہو کانہ ہے کہ اودھیاں حیاتی دُش انگریزاں نوں پنجاب آتے
 حملہ کرن دی جات نہیں سی ہوتی تے اوہ مہاراجہ دی موت دی اڈیک دُش چھاندرو
 لا کے بیٹھے رہے۔ مہاراجہ دی موت توں کچھوں بچھا کر دی شروع ہو گئی تے سکھ
 سردار آپے دُش لڑنے بھڑنے لگ پئے، اوہ پنجاب جس نوں مہاراجہ رنجیت سنگھ
 نے دنے رات محنت کر کے اک طاقتور بادشاہی بنا دتاسی، انگریزاں دے
 ہتھیں چڑھ گیا۔

سید محمد لطیف ہورال اپنی تاریخ پنجاب دُش مہاراجہ رنجیت سنگھ دے عہد دے
 حالات کھول کے لکھے ہن تے مہاراجہ دی سیاسی بصیرت، سوچھ تے تدبیر نوں بڑا
 صلاحیا ہے۔ اوہ کہندے ہن کہ مہاراجہ اُن پڑھ تے ضروری پر عالماں دا قدردان
 دی سی۔ اودھیاں اگو اکھ سی پر اوہ دی مثال ہار چمکدی سی۔ اودھ دے مکھ آتے بڑا
 رعب تے دبدب جھلکارے مار داسی۔ یورپین سپاہاں تے سفیراں ملکات،
 مور کرافٹ، برنس، جیکوئے ماں وغیرہ نے مہاراجہ دی ذہانت دی بڑی تعریف
 کیتی ہے تے کہیا ہے کہ مہاراجہ اودھناں کولوں سوال کچھ کچھ کے اودھناں دی

مُت مار دیندا سی۔ ہمارا جہ رنجیت سنگھ بڑا دلادری تے لڑائیاں دُج و دھ دودھ
کے دھادے کردا سی۔ اوس دے کئی دن گھوڑے دی کاٹھی اُتے ہی بیت بانے
سنے، تے کئی داری کاٹھی اُتے بیٹھا بیٹھا ہی کھا پی لیندا سی اوسدا دل کھلا تے
بے تعصب سی۔ اوسدے دربار تے فوج دُج کئی مشیر تے افسر مسلمان سن جنہاں
اُتے اوسدا پورا بھروسہ سی۔

۱۸49ء وچ انگریزاں پنجاب اُتے قبضہ جمایا۔ کپنی بہادر دی جیہڑی فوج پنجاب
اُتے حملہ آور ہوئی سی اوس دُج وادی گنگ جمن دے اُردو والے دی بڑی تعداد وچ
شامل سن۔ انگریز پنجابیاں اُتے بھروسہ نہیں سن کر دے ایسے لئی اوہناں انتظامی
عہدے اُردو والیاں دے سپرد کر دتے تے اوہناں دے کہنے تے پنجابی دی تھاں
اُردو زبان نوں پنجاب دیاں مدریساں وچ رواج دتا جس نال پنجابی زبان تے
ادب نوں اجھا دھکا لگا کہ ادہ آج تیکر اپنیاں پیراں اُتے نہیں کھلو سکے۔ ایہہ تعصب
کہ پنجابی اُجڈا انگریاں دی زبان ہے اوہناں دناں توں چلیا آ رہیا ہے۔ انگریزاں
دے قبضے نال پنجاب دا نو لکھ تاریخی تے یاسی مقام ہی ختم نہیں سی ہویا سگوں
اوہناں دے نو لکھ کلچر، سماج، ادب تے سوجھناں دی وڈا دھروہ ہو یا سی۔
ایس تاریخی کچھ کڑ توں ایسے جان سکے ہاں کہ پنجاب دی تہذیب تے تمدنی
دین جھوٹے ہے۔ برصغیر ہندوپاک وچ کہاں دے چک، آدی، بھانڈے بناوٹ،
واہی سچی، گڈا رٹھا، نہیں پالنے، کنگ، گنا، جوں، بُنچی، کپاہ، تیلے دے
بیج گڈن، پھٹی نوں تیشہ، ویلے، پنجنے، کترن تے بُننے توں لے کے سماج
دیاں ریتاں رساں، لوک جیون، لوک گیتاں، لوک گلے بات، لوک کہانیاں، گادے
نچرے، جاسک کہانیاں، موسی میلے، زبانان تے بولیاں، بھگتی شاعری، یوگ
پنٹھ، اُساری تے چتر کاری دی کلا، منتر مت، ویدانت، شیو بھگتاں، ویشنو بھگتاں

تے شاکتاں دیاں پوجا پاٹھ دیاں رسماں درادڑاں توں یادگار ہن۔ رگ وید دے منتر
 پنجاب دشح ہی اکھٹے کیتے گئے سٹے۔ ایسے دیس دشح شیخ علی مخدوم بھوبیرے تے شیخ
 فرید الدین گنج شکر نے صلح گل دا درس دتا سی، تے ایسے دھرتی تے گورہا مانا ناںک
 نے لوکاں دوتی دے آدرش دا پارٹ کیتا سی۔ پنجابیاں ہی چنگیزی منگلاں توں
 ہندوستان نوں بچایا سی۔ پنجاب دشح ہی یونانی ہسرتیت، ویدانت تے تصوف
 دا گھنٹا مال میلے ہویا جس نے پنجابی صوفیاں دی شاعری نوں ادہ نوکیلی کھج تے
 گنج شکر دتی جس دا دیرو اکرن لئی ایہہ کتاب لکھی گئی ہے۔

ہندی ریت

ہندی فلسفے دے چھ درشن ہن: اتریمانا، پورومینا، یوگ، نیایہ، سائیکہ
 تے دیشک، ایہ درشن آتک ہن، ایسے لئی نہیں کہ اوہ شخصی خدا نوں مندے ہن
 بلکہ ایسے لئی جے اوہ ویداں نوں مند جانندے ہن۔ ہندی فلسفے وچ آتک اوہ اے جیہڑا ویدا
 نوں مند جاندا ہووے تے موت پھپھوں جاتی دا قائل ہووے۔ ایمانا تے سائیکہ وچ خدا دا
 انکار کیتا گیا اے۔ کہل تے جے منی خدا نوں کائنات دا خالق نہیں مندے پر ویداں نوں
 مند جانندے دے پاروں اوہناں نوں آتک کہیا جاندا اے۔ چارواک، گوتم بدھ تے مہادیو
 تے ویداں دیں مند نوں رد کر دتا سی ایسے لئی اوہناں نوں ناسک کہیا جاندا اے
 ایہ گل دی چت دھرنی چاہیدی اے کہ چارواک توں سوا باقی دے سارے مت
 تے درشن، بدھ مت، جین مت سمیت آواگونے یا سنسار چکر دے قائل ہن چارواک
 ناسک یا ملحد سن کیوں جے اوہناں نے خدا دی ہستی، ویداں دیں مند تے آواگونے توں
 عاف انکار کر دتا سی۔ دیشک، نیایہ، یوگ تے ایمانا دا رواج نہیں رہیا۔ آج کل دے اکثر
 ہندو ویدوانے ویدانت دے قائل ہن جس صورت وچ شکر تے رامانج نے اوں نوں
 مرتب کیتا سی۔ عام لوک چار ویداں تے اوہناں دے دیوتا دیویاں، اندر، اگنی، پرتھوی،

دیگر نوں بھلا چکے ہن تے اوہناں دا دھرم پراناں دیاں دیوالائی قصے کہانیاں تے پوجا پاٹھ
دیاں برتیاں رساں دیں نہتر سمجھیا جائداں۔ لوکاں شیو تے ویشنو دیاں اوتاراں رام
تے کرشن نوں پوجدی اے یا مکتی مت تے نہتر مت دی صورت وچ بنگ تے یونی
دی پوجا کردی اے۔ ہندی فلسفے دے مڈھے اصول ایہ ہن۔

(۱) کائنات برہمن (حقیقت مطلقے یا وجود مطلقے) دچوں نکلی اے تے آخر فنا
ہو کے ادے وچ کھپ جاسی۔

(۲) مادہ غیر حقیقی اے تے مادی دنیا دی ظاہری اکثریت ساڈیاں نظراں دا
دھوکھا اے۔

(۳) بُرائی یا کشر کائنات دے خمیر وچ شامل اے تے ایہو آواگون، سنار چکرتے
انسان دے ساریاں دکھاں درداں دا کارن اے۔

(۴) انسانی زندگی دا سچ توں وڈا مقصد ایہہ ہا کہ رُوح یا جیونوں مادے دی
آلائش توں پاک کر کے برہمن وچ کھپا وٹا جائے جو یے بحن وکھینے کہیا سی
”مکتی توں پھوپے کے منکھ دا شعور باقی نہیں رہندا۔ جز جہر اگلے
توں عارضی طور تے دکھ ہو یا سی، دوبارہ ادے وچ کھپ جائدا اے جو یے
دگدے ہوئے دریا سمندر وچ غائب ہو جاندا ہن۔“

ہندوواں مکتی یا نجات دے تنے مارگ (رستے) دے نیسے۔

(۱) گیان مارگ، علم دی راہ۔

(۲) کرم مارگ، عمل دی راہ۔

(۳) بھگتی مارگ، عشق دی راہ۔

اُپنندا سوچ گیان مارگ، یوگ وچ کرم مارگ تے گیتا وچ بھگتی مارگ دا رنگ چیا
ہو یا اے۔ ہندو علم دے دو ماخذ تسلیم کردے ہن: شمرتی، سمرتی شمرتی الہامی اے، ویدازلی

تے ابدی ہن۔ ویداں دی طحال اُنشد دی شمرتی وُج شامل ہن تے آد توں انت تک موبد
ہن۔ گیتا، مہا بھارت تے منو شاستر نوں سمرتی وُج شمار کیتا بانڈا اے۔ ویداں دیاں منتر اں نوں
سمہتا (غویٰ معنی 'مجموعہ') کہندے ہن۔ ایہناں توں کچھوں برہمن (ایہہ ذات نہیں
کتاباں ہن) لکھ گئے تے پڑھتاں ایہناں وُج پوجا پاٹھ دے طریقے بیان کیتے اُنیک براہمن
تے اُنشداں دے دچکار واسطے ہن۔ اُنیک اوہناں رشیان نے لکھے سنے جیڑے دُنیانوں
ترک کر کے جنگلاں وُج بسیرا کر دے سنے۔ اُنشداں وُج فلسفے دے مائل بارے بھناں
ملدیاں ہن۔ ایہہ تعداد وُج اک سو دے نیڑے تریڑے ہن تے کئی سوجھاماں دے افکار
اُتے مشتمل ہن۔ ابتدائی دور دیاں اُنشداں وُج آئیریم تے گوہی داتعلقے رگ ویدناں اے۔
کینا تے چھاندو گید واسمندھ سام ویدناں اے، ایاتے تیتیریم دارشتہ یجر ویدناں جڑواتے،
پرناتے مٹھک اتھرو ویدناں متعلق ہن۔ رگ وید وُج کئی دیوتا دیویاں دی مناجات وُج منتر
ملدے ہن، جتھوں ہی ہوندا اے جی پہلے دور دے آریا قبائل داندھب کثرت پریسی
سبھ توں وڈے دیوتا اندر، اگنی تے سوریم سنے۔ اندر گرج چمک دا دیوتا سی، جیہڑا مینہہ وساندا
سی، اگنی اگ دا دیوتا سی تے سوریم سورج دیوتا سی۔ سوریم دی پوجا بڑی عقیدت ناں کیتی
جاندی سی، ایسے نوں دوست، سوتری تے دشنو دی کہیا گیا اے۔ ویداں داسبھ توں
مقدس منتر گائتری اے جس وُج سورج دیوتا کوں عقل دی روشنی منگی گئی اے۔ گھوڑے
دی قربانی سوریم دے ناں اُتے دتی جاندی سی۔ ایسے گھوڑے دا گوشت کھاندے سنے۔
شادی دیاہ تے گنوزبح کر کے اوسے دا گوشت کھاندے سنے۔ دیویاں دی حیثیت معمولی سی۔
پرتھوی دھرتی دیوی سی، ارشاج دی تے سرسوتی دریا دی دیوی سی جیہڑی بعد وُج
علم تے خوشحالی دی دیوی بنے گئی۔ رگ وید وُج سندھو دیوی (دریاتے سندھ) دا ذکر دی آیا

اے۔ آری اگھلے میدانے دُج اگ بال کے تے اودے دُج گھیو جلا کے پوجا دے منتر پڑھدے
سنے، اودہ درجہ گھاہ (ڈبھ) دی دی ماننا کردے سنے تے سوم بُوٹی دازس بڑے شوق
نالے پونڈے سنے۔

سکرت پرتی دے نال ویدیاں تے بامناں دُج اگ وید مطلقے و اتصوری لدا لے
جھولے پرتی یاں یکم کہیا گیا اے خالقے کائنات دی حیثیت دُج ادنوں پر جاپتی کہندے
سنے جھے کائنات نوں بنایا۔ ڈاکٹر تارا چند دے الفاظ دُج :-

”ابتداء دُج ست تے است دوویں غائب سنے، بسے اگ اتھاہ تے
گھور اٹھیرا چھایا ہو یا سی جس دُج یکم ساہ لے رہیا سی۔ یکم دے منے دُج
خواہش پیدا ہوئی جس دے کارنے ست تے است دُج سمبندھ ہو گیا
تے ایہہ خواہش کائنات دے بننے دا سبب بن گئی۔“

رگ وید دُج یکم دا ذکر ایویں کیتا گیا اے :-
”اک اگنی جیہڑی ہوں ساریاں تھانواں نوں روشن کر دی اے
اک سوزج بیہڑا چارے پائے منور کر دالے، اک اوشا جس دے نال
ہر شے چمک پندی لے۔“

برہم تے آتما دے الفاظ رگ وید دُج ملدے ہن، پر ادھناں دے معنی اودہ نہیں
جیہڑے اپنشاں دُج اگھڑدے ہن۔ رگ وید دُج آتما دا معنی اے ’ساہ‘، پتھر دے زلمے
دا بندہ ساہ نوں اے جیونے بھدا سی۔ صاف سدھی گلے لے کہ عبتیک بندہ ساہ لیندا ہو

Being : ۱

Not-Being : ۲

Influence of Islam on Indian Culture : ۳

ادہ جویندا اے تے ساہ نکلے جانے نالے مر جاندا اے۔ یونانی زبانے دُش سائیکی، الطینی دُش
 ایما، عبرانی دُش روح تے عربی دُش رُوح دے معنے ساہ یا ہوا دا بُلّا اے۔ بعد دُش سچھو
 ایہ الفاظ رُوح دے مذہبی مفہوم دُش ورتن لگ پئے، جس دُش رُوح ہوا دا بُلّا یا ساہ
 نہیں سگولے قد بُت والی چلدی پھردی شخصیت دا رُپ یا پُرجھانوالے اے، جیہڑا
 موت توں پھپھوے وی باقی رہندا اے تے اپنی اصل شکل صورت برقرار رکھدا اے۔
 رِگ وید دُش برہم والفظ عبادت، دُعا یا عقیدت دے معنے دُش ورتیا گیا اے۔ کچھشداں
 دُش برہم آفاقی توانائی بنے کے اُبھریا جیہڑی ساری کائنات دُش رچی بسی ہوئی اے۔ آتما
 یا جیو آتما ایسے آفاقی توانائی والے فیاقی پہلو بن گئے، جدا ظہور انسان دُش ہوندا اے۔
 برہم تے آتما اک دوجے توں دکھ نہیں، دوہاں دی اصل اِکوالے تے دوویں اِکو
 وجودِ مطلق دے دو پکھ ہن؛ برہم آفاقی تے آتما شخصی۔ آتما ماوے دی قید دُش آکے
 پھسے جاندی اے تے آدمی اپنی جہالت (اودیا) اے پاؤں ایسے نوں برہم توں دکھ
 سمجھنے لگ پیندا اے۔ جدوں کسے آدمی نوں ایسے حقیقت دا گیان ہو جائے کہ اوہکے
 آتما برہم توں دکھ نہیں تالے اوہ کئی پالیندا اے۔ چھاندو گیتھ اپنشد دُش اے۔

”ایہ ساری کائنات بالجوبہر ادہ اے، ادہ حق اے، ادہ توں ایسے“

آتما برہم ایچا دی طرحاں آدا گونے (نُغوی معنے میں آدنے جادنے) یا سنار چکر دی
 اپنشداں دا مڈھلا خیال اے۔ رِگ وید دُش کہیا گیا اے کہ موت توں پھپھوے بندے دی رُوح
 پانی دُش چلی جاندی اے، جزا سزا دی شکل دُش کرم دا کوئی تصور ویداں دُش موجود نہیں۔
 اے اے میکڈنل دا خیال اے کہ سنار چکر یا آدا گونے دا نظریہ آریا نے ایسے ملک دے

اسلے باسیاں دراوڑاں کو لوں لیا سی۔ دراوڑاں دنج ارواح دامت راج کی۔ ایسے دی رُو نالے دنیا دی ہر شے دنج رُو دوج موجود اے، آدمی، حیوان، چنند پرند، پہاڑ دریا، رکھ پھلے، چنے تارے سمجھ دی رُو دوج ہے تے موتوں بعد آدمیاں دیاں رُو حال رکھاں، پہاڑیاں ڈھور ڈنگراں تے پھیاں دنج جانیاں ہن، ایسے لئی دراوڑاں ایناں نوں مقدس منے کے ایناں دی پوجا کرے سن تے چڑھاوے چڑھاندے سن۔ اپنڈاں دیاں لکھاریاں نے دراوڑاں دے ایسے مت آتے جزا سزا دا پونڈ لا دتا تے سناں چکر پکرم دے نظریے دی بُتر بنی۔ ادہناں کہیا کہ انسان ایسے جنم دنج اپنے پھلے جہاں دے کرم دا پھل بھوگدا اے۔ لفظ کرم دے دو معنی ہن (۱) قانون (۲) اور قوت جیہڑی کے فعلی توں ظاہر ہوندی اے تے ادہا کجھ پھل دی ہوند اے۔ دوجے معنی دنج کرم دیاں تے قساں ہن :

(۱) سوچت پھل پھلے زمانے دا جمع شدہ کرم جیہدا اثر اے ظاہر نہ ہویا ہوے۔

(۲) پراربدھ : ماضی پھل اے آج کلے دا فعل جیہدا پھل ظاہر ہو جاوے۔

(۳) ساچی مانی : ادہ کرم بہڑا ایسے حیوان دنج کیتا جا رہیا اے۔

مایا دا تصور سمجھ توں پہلاں شریا شریتر اپنڈ دنج نظری آندا اے۔ مایا کثرت اے جیہڑی ظاہری اکھیاں نال دسدی اے، ادہا کوئی حقیقی وجود نہیں۔ ایسے اپنڈ دنج خدا نوں مانے (مداری) کہیا گیا اے جیہڑا سانوں مادی عالم دا تماشہ دکھاندا اے تے اپنے جادو دے زور نال کھیڈو کھیڈی ظاہری عالم نوں بنا دندا اے۔ ایسے ظاہری عالم پائیادے پرے پچھے حقیقی وجود برہم دا اے۔ لوں اپنی اودیا (جہالت) دے پاروں مادی عالم نوں

حقیقی محمد بنیدے بنے تے اصل حقیقت یا برہم نورے بھلے جانے بنے ۔

آپرلی بحث نورے پتا لگیا کہ آپنڈاں دے مڈھے اصول تزن بنے ۔

(۱) آتما برہم ایکتا جو آتما یا شخصی روح تے آفاقی روح یا برہم دی اصل اکو اے ۔

(۲) ساڈیاں دکھاں دی جڑ سنار چکرا اے جس نورے پچھا پھڑا دشت لئی آتما برہم ایکتا دا گیان ضروری اے ۔

(۳) مادی عالم یککرت دا عالم کوڑا اے ، ساڈیاں نظر اے دا فریب اے ، لوک اپنی نا بھھی

دے پاروں ایسے مادی عالم نورے حقیقی عالم بھٹ لگ پیندے بنے ۔

ویدانت دی ساری عمارت ایہاں بتاں اصولاں آتے اُسا دی گئی اے پر ویدانت

دے ذکر نورے پہلاں سانوں بدھ مت دا تجزیہ کرنا پوسی کیوں جے ایسے مت نے ویدانت نو اشراقیت تے مسلماناں دے تصرف آتے ڈونگھے اثرات چھڈے سنے ۔

بُدھ مت

بُدھ دا اصل نام سدھارتھ سی۔ اوہ چھویں صدی قبل مسیح وچ ساکیا قبیلے دی دے اک ریاست کپیل وستو دے راجہ سدھودن دے گھر جمیا۔ اوہی مالے دانالے رانی مایا سی۔ سدھارتھ مالے پیو دا سہواں بال سی تے بڑا لاڈلا سی۔ راج محل وچ اونوں دُنیا جہان دیاں نعمتاں میسر سن۔ جوانی چڑھیا تے اوہا دیاہ راجکاری شہودھرانالے کردا گیا جس دی نگھوں اوہا اک جاتک راجول جم پیا۔ کہندے ہن کہ اک دیہاڑے سدھارتھ اپنے غلوں باہر گاتے اہنے اک روگی نوں تھیا جیہڑا اڈیاں گوڈے رگڑ دا پیاسی۔ آگے گتے تے اک بُدھانظریے پیا، جیہڑا کتب رہیا سی تے ڈوگ ڈوگ پنڈا سی۔ کجھ چر پھوڑے اوہنے اک اتھی ڈٹھی جنھوں ساڑن پھوڑن لئی لوک سان نوں چکی جانڈے سن۔ روگ بُدھیاپے تے موت دے ایہہ نظارے تک کے سدھارتھ گوہ کرنے لگ پیا کہ ایسے دُنیا وچ کوئی بندہ سکھ سکھ نہیں ہ سکا۔ روگ بُدھیاپے تے موت ہر بندے دے نالے لگے ہوئے نیں۔ اوہ سوچے پے گیا کہ ایسے دکھ توں کیوں بچھا چھڑایا جا سکا لے۔ سدھارتھ کئی دیہاڑے ایسے سوچ وچ ڈبیا رہیا پُر ایسے سوال دا کوئی جواب نہ بچھا۔ آخر زنج ہو کے اوہ راج محل تے بیوی بچے نوں چھڈ چھڈا کے جنگلاں وچ نکل گیا تے ایہی تپ کیتے جے سک سک کے گزنگ ہو گیا۔ آخر گیا دے اک رُکھ بیٹھ سماڈھی وچ بیٹھیاں ہویاں اونوں پج دی رتنی نظریے پے گئی تے ادس نے ایہہ رتنی لوکائی نوں دکھاوئے لئی پرچار شروع کیتا۔ لوکائی تنی بنجھ اوں کوں آونے لگ تپے تے سدھارتھ دانالے بُدھ (دانش مند) پے گیا۔ ایہہ زمانہ اجیہا سی کہ چار چوہیرے بچاں

دا رولا مجھیا بڑا ہی۔ چارواک رفعت منے ہن۔ پتر پلاسٹک کھلم کھلا مذہب کے خلاف تقریریں کر رہے سن۔ ایہہ بڑپتی کے پیسے سن تے لوکایت، رادھ پرست، ایچھے لوک و مونس، مارا اے، منے جارت سن۔ چارواک اے نے کیا کہ چار۔ وید کے ٹھکر پر بتانے نے لوکاؤں نوں ٹھکر لئی لکھے بنے تے پوجا پاٹھ، ایک، بون، شرار، ریاں رہاں اپنے ٹھکر بھرتے لئی گھر لٹیاں بنے۔ لوکھے پتر، پردہست، تے پاٹھ دوسرے اے اتے لوکاؤں نوں ٹھکر لاوندے پھرتے بن۔ چارواک کہندے سن کہ آدمی اتفاقے نال ایس دنیا وچ آبا نرا اے۔ آداگوں یا سنار پکر سبھ گھڑاے۔ موت دے نال ایس آدمی مٹی دے ڈنکے مٹی ہو جاندا اے۔ حیوانا مادی جسم دا اک لازمی حصہ اے جیڑی موت نال اف لٹھ ہو جاندا اے۔ لوہناں، داعی نظریہ ایہہ اے کہ علم دے اصل تانز حیاتیات تے مرکبات ہن۔ اینہاں توں فکھ ہو کر کوئی وسیلہ ایہا نہیں بن توں علم حاصل کیا جاسکے۔ مارہ واحد حقیقت اے جیہدا اوراں پنج حواس نال کیا جاندا اے۔ ایسے لئی جیڑی شے مادی نہیں اے تھقی نہیں ہو سکدی۔ اور خدا دی ہستی دے دیں مکر سنے تے کہندے سنے جی شور³ ازانے دے مادی جسم دی اک صفت اے۔ جسم دے میل جول نال نویاں نویاں صفات پیدا ہو دیاں سن۔ ایس گل دا ویرا کر دیاں ہویاں اور مثال ایہہ دیندے سن کہ پانسے دے پتے نوں چھاپہ تے چوٹے نال ملا کے چدیا جاتے تے سوا رنگ پیدا ہو جاندا اے، جیڑا دکھو دکھو ایہاں وچ موجود نہیں ہوندا۔ ایسے طرحاں جسمانی ترکیب تے سیاق دے ملنے نال شور پیدا ہو جاندا اے تے ہم دے مٹ جاونے نال ایہہ شور وی مٹ جاندا اے⁴۔

1 : Sensations

2 : Consciousness

3 : Perceptions

4 : Indian Philosophy, Radhakrishnan

بُدھ نے دی چارواکالے دا اثر لیا سی۔ ادہنے چارواکالے دی طرحالے ویداں نوںے رد کر دتا، یگیے، ہونے تے شرادھ دیاں رساں نوںے باہمٹاں دا مکر قرار دتا تے خدا دی ہستی، روح دے وجود تے موتوںے بعد حیات تے توںے انکار کیتا ایسے لئی پٹنتاں نے چارواکالے نالے بُدھ نوںے دی ناستک کہیا اے۔ رامائنے وُج بُدھ نوںے ناستک اکھیا گیا اے، پر اک گل ضرور اے، بُدھ نے آواگونے نوںے قبولے کر کے ہندومت نالے اپنا سبندھ برقرار رکھیا۔ اوہ اُپنشاں دے برہم دا منکر اے تے آتما نوںے ایسے دُج فنا کرنے دا قائل نہیں کیوں جے اوہ آتما دے وجود نوںے ہی نہیں مندا۔ پر اوسدا نروانے اُپنشاں دی گتے نالے ملدا جلد اے۔ نروانے حاصلے انکر کے سنار چکر نوںے ترور دین دا جتن دی اُپنشاں دچوںے ای لیا گیا اے۔ ایہی نالے نفس کشی، تپ تیگ تے ایسے جگ نوںے دکھاں دا گھر بھرنے دا خیال دی اُپنشاں نوںے اخذ کیتا گیا اے۔ ایسے پھولے پٹنت رادھا کمر شرنے بُدھ مت نوںے ہندومت دی اک لگر سمجھدے میں۔ ادہنالے دا ایہ خیالے اک حد تاں چت لگدا اے جس طرحالے مسلمانے کلمے عیدائی صلیب تے یہودی سبت توںے پچھانے جاندے ہن۔ ایسے طرحالے سنار چکر نوںے مننے والا ہند اکھواندا اے، خواہ اوہ خدا دی ہستی یا ویداں دا منکر ای کیوں نہ ہووے۔ بقول دہسے ڈیوڈز، گوتم بُدھ ہندو ای پیدا ہویا سی تے ہندو ای مویا سی۔ اوسے نے سنار چکر دا خیال اُپنشاں دچوںے لیا سی۔ بُدھ مت تے اُپنشاں دی تعلیم وُج فرق ایہہ ہاکہ اُپنشاں وُج ایکم یا برہم دا تصور اے تے بُدھ برہم دا قائل نہیں... جیونے دے دکھ ہونے دا خیال دی بُدھ نے اُپنشاں دچوںے اخذ کیتا سی جھالے وُج کہیا گیا اے پے ایکم یا برہم ای شانتی اے باقی سمجھ دکھ ای دکھ اے۔ اولڈنے برگ نے بُدھ مت تے ہندومت وُج فرقے کردیاں ہویاں

ایہہ کہیا اے :-

”برہمٹاں دے خیالے وُج ہر قسم دیاں تبدیلیاں دا انحصار وجود اُتے ہے پر بُدھ مت وُج ظاہری وجود بدل دیاں ہویاں حالانکہ اُتے مختصر اے“

باہمناں نے بدھ نال ایسے لئی آٹھالایا جے اوسے نے ذات پات وافرے مٹا کے باہمناں
 دی دڑیانی نوں چکھیا سی۔ بدھ نے کہا کہ کوئی بندہ پیدائشی باہمنے نہیں ہوندا سگوں چھڑا
 نیک عمل کرے اوہی باہمنے اے۔ باہمناں نے بدھ دا ایہ تصور کدی وی معاف نہیں
 کیتا۔ اوہناں نوں پتہ ہی نہی بدھ مت ہندوستان وچ جڑاں چھڈ گیتے اوہناں دی ایہ
 چودھراہٹ تے ٹینس ختم ہو جاسی ایسے لئی اوہ اندر خانے بدھ مت دے خلاف سازشاں
 کردے رہے تے آخر ہندوستان وچوں ادہا کٹھ اکٹھ کے چھڈیا۔ ایسے سلسلے وچ اک ہو رگل
 دی یاد رکھنی چاہیدی اے جی بدھ نال دا آریا نہیں سی، شک قبیلے وافر دی ایسے لئی
 اونوں شکیا منی (ساکا داناس) کہندے ہن۔ شک لوگ ذات پات دے فرقے دے
 قائل نہیں سنے تے باہمناں دی سرداری نوں چھڈے سن۔ اوہناں دی اولاد جٹاں
 تے گجراں دی کدی باہمناں دی پرداہ نہیں کیتی، جہدے لئی باہمنے دی اوہناں دے
 کھور پٹے رہندے سن۔

اشوک دے عہد وچ بدھ مت دور دراز ملکاں وچ پھیل گیا۔ اوہدے بھیجے ہوئے
 پچارک افغانستان، خراسان، تبت، منگولیا، چین، جاپان، لنکا، سیام تے سکندریہ تک جا
 پہنچے۔ کنشک دے زمانے وچ بدھ مت دو فرقاں وچ وٹ گیا :- مہایان (وڈا چکر) تے
 ہینایان (ٹکا چکر)۔ مہایان اک بدھ سوامی ناگ ارجن توں یادگار اے۔ ایہناں فرقاں
 وچ وڈا اختلاف نروان دے مسئلے آتے پیدا ہویا سی۔ ہینایان والے کہندے سن
 جی نروان دے حصول دا مقصد انسان دیاں دکھاں درداں نوں ختم کرنا اے۔ مہایان
 والیاں دا خیال سی کہ نروان کسے بندے دا اپنیان دکھاں نوں ختم کرنا نہیں سگوں دانش
 دا حصول اے جیہدی مدد نال لوکاں دا دکھ دور کیتا جاسکدا اے۔ مہایان دے دو فرقے

بنے گئے: یوگا چار تے مدھیا میک۔ ہینیاں دیں درجہ امتاں ڈھ ڈھیا گیا: دے بھاٹک تے
سو تریننگا۔ ایناں دھوپوں مدھیا میک، پنھوں شونیا داد دیں آکھ دے ہنوں ایں لئی مشہور
ہو یا جے بعد شکر نے شونیا یا مایا دانیان ایں دھوپوں لیاں۔

اہم نے بدھ مت دے اثناست نوں دیکھ دیکھ کے کلیدے رہے تے چھاندرو لاکے
بیٹھے رہے۔ پہلی صدی بعد از مسیح گپتا راجیاں دے عہد ڈھ برہمن مت فیر زور پکڑ گیا۔
مہایان دالیاں نے بدھ دیں مورتی بنا کے اوس نوں پوجنا شروع کر دیاں تے اوہناں
ڈھ ہندو دیوالا دے قصے کہانیاں تے ریتاں رساں شامل ہو گئیاں سں۔ ہندیاں ہندیاں
بدھ مت تے ہندو مت دا فرق مٹ گیا۔ باہمتاں اک چلائی ایہہ کتے جیے اوہناں
بدھ نوں دیشو دیوتا دا اوتار بنا دتا تے انگریزی دے اک محاورے دے مطابق رچھ دے
ایں پتھے نے ہندوستان دھوپوں بدھ مت دا خاتمہ کر دتا۔

گوتم بدھ دی اعلیٰ تعلیم تری پٹک (تین ٹوکریاں) ڈھ محفوظ اے جیہڑیاں سنہ 249 قبل از
مسیح پانی زبان ڈھ لکھیاں گئیاں سں۔ جواہر ہن۔

1۔ ذمہ پٹک: ایں ڈھ ڈھ دیں دے طریقے بیان کیتے گئے ہن۔

2۔ مت پٹک: ایں ڈھ ڈھ دیں دے شکل ڈھ دھنڈا کھٹے کیتے گئے ہن۔

3۔ ابھی دھم پٹک: ایں ڈھ ڈھ دیں دے بیان بھٹاں شامل ہن۔

بدھ دیاں چار آریاں سداقتاں نوں اوس دی تعلیم دا عرق سمجھیا جاسکدا اے۔

1۔ جیونے دکھ اے۔

2۔ دکھ دا اک کارن اے۔

ط: فارسی دلفظ بدھ دی بدلی ہوئی شکل اے۔

3 - ایسے دُکھ نوں رور کیتا جا سکدا اے ۔

4 - دُکھ نوں دُور کرنے دا مارگ (راہ) موجود اے ۔

ایہناں نوں کہندے ہن: دُکھ، دُکھ سموایا، دُکھ نرودھ، دُکھ نرودھ مارگ ۔

گو تم بُدھ کہندا سی جی بندہ ایسے لئی دُکھی اے بے اوس نے ایسے بگ وچ بنمیا اے

اوہ نہ جہدا نہ دُکھی ہندا ۔ دُکھ دے ابا ب دی جیہڑی زنجیر اے اوس دیاں، ہاراں، کڑیاں

ہن۔ ایہناں عباد چکر کہندے ہن۔ بوجھاں لئی ایہناں کڑیاں دے غلامی پکار نوں گھماؤنا

عبادت اے۔ دُکھ نرودھ مارگ دے اٹھ کچھ ہن:

1 - درست خیالے ۔

2 - درست ارادہ ۔

3 - درست گلے بات ۔

4 - درست کھانا ۔

5 - درست روزی ۔

6 - درست کوشش ۔

7 - جیون دے فانی ہونے دا درست شعور ۔

8 - درست دھیان جیہڑا نردانے تیک لے باوے ۔

ایہناں ساریاں دا مسئلہ اے: علم، عمل، دھیان، بُدھ نے اپنی ساری تعلیم نوں

دو نقصان وچ بیان کر دتا سی ۔

1 - دُکھ

2 - دُکھ دا نامہ جیہڑا سرفرواہن نوں ملدا ہے نالہ ایسے ہو سکدا اے ۔

ایہناں سہی ہویا کہ بُدھت بڑی نوٹری یاسیت^ط دا مسلک اے ۔ اوہ آپ

دھم پد وٹج کھندا اے۔
 امان وٹج، بھندر دی تہہ وٹج، پہاراں دیاں گھنڈراں وٹج، دُنیا وٹج
 کدھرے دی کوئی اچھی جاء نہیں ملدی جتھے آدمی موت توں نرے کے
 پناہ لے سکے۔

موت دی دہشت نے بُدھ توں جیون دیاں روشنیں پہلو والے توں دی بزار کر
 دیاں۔ اوہ جیونے داصر تاریک پہلو ای دیکھ سکدا اے۔ اوہ کھندا اے کہ خواہشے خاصے طور
 تے جیونے دی خواہش (تنہا) ساڈے دکھ دا اصل کارن اے۔ ایسے تھی ایسے خواہشے توں
 مٹا دینا ای دانشمندی اے۔ بُدھ لئی نیک عملے اوہ بنے جہیزے خواہشاں تے جذبیائے دے
 فریب توں بچاندے ہن۔ اوہ بے خیال وٹج جذبیائے توں مٹا دینا چاہیدا اے کیوں جے ایہہ
 آدمی توں ذہنی تے اخلاقی روگ لگا دیندے ہن۔ بُدھ توں ایہہ خیال نہیں سی آیا کہ خواہشاں
 تے جذبیائے توں دبایا تے جاسکدا اے پر مٹایا نہیں جاسکدا، تے دبائے ہوئے جذبے آدمی
 توں اخلاقی تے ذہنی روگ لا دیندے ہن ایہناں جذبیائے توں دبا کے نہیں ایہناں
 دی مناسب طریقے نال تسکین کر کے ای ایہناں اتے قابو پایا جاسکدا اے۔

بُدھ مت نہ کوئی مذہب اے تے نہ کوئی فلسفہ اے۔ گوتم بُدھ نے اخلاق توں مذہب
 توں دکھ کرنے دا ترلا ضرور ماریا سی، پر ادس دا اخلاق انفرادی بن گیا، جس وٹج سماج دی
 اصلاح دا کوئی پہلو نظر نہیں آوندا۔ جس بندے دے مارے چارے تے ترے ایسے گل لئی
 وقف ہو جاونے کہ اوہ اپنی خواہشاں تے جذبیائے توں کچلے کے جیونے دے دکھ توں
 خلاصے پالوے اس توں سماج یاں لوکاں دی بہتری دا خیال نہیں آسکدا۔

بُدھ کے اچھے متیے دا قائل نہیں جتھے کائنات توں بنایا ہوئے نہ اوہ روح تے
 موت کچھوں جاتی توں ای مندا اے، ایسے لئی ادس دے مت توں مذہب دی نہیں
 اکھیا جاسکدا۔ مذہب دا مڈھلا عقیدہ ایہہ ہے کہ موت توں کچھوں بندے دی روح اپنے

عملوں کے مطابق جزا سزا بھوگدی ہے۔ بودھ کہندے ہیں کہ مَر دے دا جسم فنا ہو جاندا ہے
تے ایسے دے مالے ایسے اوسے دا شعور وی مٹ جاندا ہے صرف کرم باقی رہندا ہے، جس
توں کے اک نوالے آدمی جنم لیندا ہے، اوہ ایہہ ایسے اعتراضے وی پرواہ نہیں کردے جی جد بننے
دی رُوح یا اِیقو ای باقی نہ رہوے تے اوہ پچھلے جنم دا ککھ دکھ کیوں بھوگ سکدا ہے۔ نروان
دا معنی "بُچھ جانا" ہے۔ بودھ سوچی ناگ سینے کہندا ہے کہ نروانے کاملے فنا ہے۔ اولڈن برگ
تے رہے ڈیوڈز ناگ سینے دے ایسے خیالوں درست جانندے ہن۔
گوتم بُدھ فلسفی دی نہیں کیوں جے اوسے نے مابعد الطبیعیات دی بندیا کیتی ہے۔
تے کہندا ہے کہ ایسے دے منے فضول ہن۔ اوہ بار بار ایسے گلے آتے زور دیندا ہے کہ آدمی
نوں جونے دے دکھ توں خلاصی پونے دا ترلا مارنا چاہیدا ہے۔ اوہ مثال ایہہ دیندے نیں کہ اک
بندے دے بدنے وچ تیر گھنچہ جاتے تے اونوں سبھ توں پہلا تیر نوں کڈھنا چاہیدا ہے
ایہناں سوچاں وچ نہیں پٹیا چاہیدا ہے کہ ایہہ تیر کھنوں آیا ہے تے اوہ کس لکڑی
دا بنیا ہویا ہے یا اونوں کھنچہ کنے لگے ہوئے نیں۔ دوجی مثال اوہ ایہہ دیندا ہے کہ
اک بندہ اگ دیاں لمبواں وچ پھنس جاتے تے ننھ کے جانے پچاسی ایہہ سوچنے نہ بہہ جاسی
کہ اگ کس طرح لگی ہے۔ ایہو ایسے جگ وچ بندے دی حالت ہے۔ اوہ دکھ وچ پھنس
گیا ہے۔ اونوں منطقیاں یا فلسفیاں دی طرحاں والے دی کھلے لائے یا چونکھ پھانسی
کرنے دی تھاں ایسے دکھ توں اپنی جانے پچاسی چاہیدی ہے۔ فلسفے تے منطقے دیاں
گنجھلاں آدمی نوں اپنی جاتی دے اصل مقصد توں بھٹکا دیندیاں ہن۔ آدمی دی منزل
ایہہ ہے کہ اوہ ہر قسم دے دکھ توں آزاد ہو کے ارہنت بنے جاتے یا جگ دی بے شباتی

ط : Ego

ط : Metaphysics

ط : بودھاں دا ولی یا سنت

دا شعور پیدا کر کے بوڑھے ستوا و مرتبہ حاصل کر لوے۔ گوتم بُدھ دامت اک نظام اخلاق اے ، جسے دیاں قدراں شخصی تے منفی نہیں۔ ایسے دُش سماج دی اصلاح یا بہتری دا کوئی سامانے نظریے نہیں آندا ، اوسے دی اخلاقیات تپ تیاگ اتے مبنی اے۔ بہرہ بندہ دنیا نوں ترک کر کے گٹھے باگھے اودھ کے دی کیہہ بھلائی کر سکدا اے۔ گوتم بُدھ نے عورت دی دی تندی یا کیتی اے۔ پر اپنی بھارت دے پیو یا اے دی طرماں اوسے دا خیال دی ایہہ ہے کہ عورت بندے دی گمراہی دا سبب بنے جاندی اے۔

گوتم بُدھ اک فلسفی نہ سی پر سوجھوان ضروری۔ ادھرے اکھاناں دُش بعضے ڈونگھے جکتے نظریے آندے ہن۔ مثلاً اودھ برگساں دی طرماں حرکت تے تغیر نوں مڈھلی حقیقت مندا اے تے کہندا اے کہ ایسے جگ دُش ہر شے ہر لمحے بدل رہی اے ، تے صرف کرم حقیقی اے۔ ایہدی مثال دیندیاں ہویاں کہندا اے کہ ظاہری اکھیاں نال سانوں شعلے دا اپنا مستقل دُور نظریے آندا اے۔ پر اصل دُش ایہہ شعلہ بننے دیاں مختلف حالتاں دا اک سلسلہ اے ایہدا پایا وجود کوئی نہیں۔ اوسے دے خیال دے مطابق جیہڑا جگ سانوں نظریے آندا اے اودھ تشریک نیں کئے خدا دی متی دا محتاج نہیں۔

گوتم بُدھ دی بُھو مٹی دے رینے ایہہ ہے کہ اوسے نے دنیا دی تاریخ دُش پہلی داری اخلاق نوں مذہب دیاں ریتیاں ، رسالے ، وہمالے ، دیو مالا دیاں قصیاں کہانیاں ، جادو دیاں ٹوٹیاں ٹوٹکیاں تے باہمناس دی چورسراہٹ توں نجات دوا کے اوسے نوں نرے سردے مُرتب کرنے دی کوشش کیتی سی۔ ایسے اگے جا کے دیکھاں گے کہ بُدھ مت نے کسے طرماں عیسائی راہباناں ہمانے صوفیاں تے ہندو بھگتاں نوں متاثر کیتا سی۔

بُدھ مت دے تری رتنے (تینے موتی) مشہور ہن (۱) گوتم بُدھ (۲) قانونے (۳) سنگھ
 (برادری)۔ بُدھ مت مشرقی دیاں اکثر ملکوں وچ پھیل گیا۔ بُدھاں نے جائے جائے اپنے
 سنگھ قائم کیتے جنہاں وچ بُدھ سوامی تے بھکشو ملے جلے کے رہندے سن۔ اوہ اپنے اہانت
 (سنت، ولی) دی موت پھولے اوہرے والے، زندہ ناخن تے ٹہریاں تبرکات بنا کے دینے
 کردے سن تے اوہناں اُتے ستوپے اُسار دے سن، جتھے لوک آکے منیاں مندے تے
 چڑھاوے چڑھاوندے سن۔ اوہناں عبادت دی جگہ چھتری سی۔ بُدھ سوامی اپنے لئی
 شہراں توں دُور ٹھکانے بناوندے سن جنہاں نوں دہار کہندے سن۔ اوہناں دے
 دُکے نوں پریمکھ آکھیا جانداسی۔ کئی بُدھ سوامی پہاڑاں دیاں کھنڈراں وچ ڈیرے
 لاندے سن۔ ایہہ کھنڈراں اینیاں اُچیاں ہونڈیاں سن جے اوہ ٹوکریاں وچ بہہ کے تے
 اوہناں نوں کھجوا کے ہندے چڑھدے سن۔ افغانستان دی اک وادی بامیان وچ ابے
 دی بُدھاں دیاں چھتریاں، ستوپے تے کھنڈراں موجود نیں۔ مہایانے والے بُدھ دیاں
 مورتیاں بنا کے پوجدے سن۔ بُدھاں بُدھ دے آسنے دیاں بڑیاں بڑیاں سوہنیاں
 مورتیاں ڈھالیاں گندھارا تے گیتا مہا دیاں مورتیاں ساری دنیا وچ اپنی نوٹکی سندر
 لئی مشہور ہن۔ اجتسا دیاں کھولیاں وچ بُدھاں دی چترکاری دے بہو ملے نمونے
 موجود ہن۔ ادبیات وچ جاتک کہانیاں بُدھاں توں یادگار ہن۔ ایہہ کہانیاں دنیا بھر
 دے ادب وچ شامل ہو گئیاں۔ الف یلہ ولیدہ، کتھا سرت ساگر، کتھک دمنک تے
 ایسپ دیاں کہانیاں وچ بے شمار جاتک کہانیاں دکھون کڈھیا جاسکدالے۔ کتھک دمنک

۱ : ٹوپ، ٹوپا، ٹوپے دے الفاظ ستوپ دیاں بدلیاں ہوئیاں شکلاں ہن۔
 ۲ : پریمکھ نوں عرب برہم کہندے سن۔ عباسی دور دے برہم فریر۔ نو دہار (نوبہار)
 دے اک پریمکھ دی اولاد سن۔

نوں نوشیرواں واک اک ذریعہ برزویہ ہندوستان وچوں ایران لے گیا تے پہلوی زبان وچ اوسے
 دا ترجمہ کیا۔ بعد وچ ابن المقفع نے کلید دمنہ وے سزاویں نال ایہناں نوں عربی وچ
 اُلتھیا۔ شطرنج (چترنگ) دی ایجاد دی اک بُدھ سوامی سسہ نال منسوب اے۔

ویدانت

ویدانت سوتر بادراینے تولے یادگار اے : کچھ دودوانے کہندے ہن کہ دیاسے جیے دا اک
 نالے بادراینے دی اے ۔ ویدانت سوتر تولے برہم سوتر دی آکھیا جاندا اے ، کیوں جے ایس
 وچ برہم ذات مطلقے برہمنے دی ذات اُتے بحث کیتی گئی اے ۔ ایسے سوتر دے چار باب
 ہن ۔ پہلے وچ ازلی تے ابدی برہمنے دا ذکر کیا گیا اے ۔ دو جے وچ اوہناں اعتراض دا
 جواب دتا گیا اے جیہڑے پہلے باب اُتے کیتے گئے ہن ۔ تیجے وچ برہمنے ودیا یا برہمنے
 تولے جاننے دے علم دا ویرا کیا گیا اے ۔ چوتھے وچ برہمنے ودیا دے اثرات اُتے بحث کیتی
 گئی اے ۔ ویدانت سوتر دے مطابق ریش تے پرکرتی دا دکھو دکھ کوئی وجود نہیں ۔ ایہہ اکو
 اکائی دیاں دو صورتاں ہن ، ایہہ اکائی برہمنے اے جیہڑی سمجھ تولے وڈی تے مڈھلی
 حقیقت اے جسے دا ذکر برہم دے نالے نالے اُپنشاں وچ کیا گیا اے ۔ بادراینے کہندے
 ہن کہ برہمنے تے کائنات اصلے وچ اک ہن جسے طرحاںے کوزہ مٹی تولے دکھ نہیں ہوندا ۔
 یا انگارہ آگ تولے دکھ نہیں ہوندا ۔ ایہہ جگ برہمنے دی لپلا اے ۔ جیہڑی اوں نے اپنے
 آپ تولے خوش کرنے لئی رچائی ہوئی اے ۔ بادراینے احدیت داتالے اے ۔ اُپنشاں
 دی طرحاںے بادراینے دی تحریر وچ دی خیالات کھنڈے ہوئے ہن ۔ ایسے لئی دودواناں
 ایسے دی شرح اپنے اپنے خیال دے مطابق کیتی اے ۔ بشنکر نے اُپنشاں تے ویدانت

سوتر نوں منطقی ترتیب دتی تے ادویت دیدانت نوں اک پکا پٹیا نظام نکر بنا دتا۔
 شنکر مالا بارے نمبودی بلہماں دے اک گھر جمیاسی۔ اس دے جنم دن دے باسے
 اختلاف اے۔ پروفیسر کیتھ میکس ملر تے میکڈونل دی کھوج دے مطابق شنکر 788ء وچ پیدا
 ہویا تے 820ء وچ کدار ناتھ (کوہ ہمالیہ دا اک تیرتھ) دے مقام آتے اکھیاں نوٹ گیا۔ ایسے
 سے ہندوواں وچ پُراناں دے قصے کہانیاں رواج پاگئیاں سن تے برہماں نے بودھاں
 دے خلاف آڈھالایا ہویا سی۔ شنکر نے اپنشداس تے گیتا دی تسلیم نوں نویں سروں پھیلایا۔
 دیدانت سوتر دی شرح لکھی تے بودھاں مال مناظرے کیتے۔ شنکر دے نظریے نوں ادویت واد
 (دونہ ہونے دا علم) دی کہندے ہن۔ اس توں پہلاں گوداپا نے ادویت واد دی تشریح
 کیتی سی۔ شنکر ایسے شرح توں اپنے گرو گوند دی راہیں واقف ہویا سی۔ ادویت دا معنی
 اے "دونہ ہونا" ایسے وچ دوئی یا کثرت لئی کوئی گنجائش نہیں۔ حقیقت مطلقے یا برہمن
 اک اے۔ اس توں دکھ کے شے دا حقیقی وجود نہیں۔ کائنات برہمن اے تے برہمن کائنات
 اے۔ دنیا وچ جیہڑی کثرت نظریے آندی اے اوہ مایا اے، گوڑا اے، سادیاں اکھیاں
 دا فریب اے۔ شنکر ایسے گل دا نکھیرا نہیں کردا کہ حقیقی برہمن تے
 غیر حقیقی عالم دکھو دکھ کیویں ہوتے سن۔ اوہ کہندے کہ ایسے گل دا جواب ای نہیں دتا جا
 سدا کہ غیر حقیقی عالم حقیقی برہمن دا حصہ کیویں بنے گیا۔ اوہ مایا تے اودیا (جہالت) دا اکو
 مطلب لیندا اے تے کہندا اے کہ جیویں برہمن تے جیو آتما اک نہیں ایسے طرحاں مایا تے
 ادویا وی اکو اے۔ برہمن دا شعور مایا ناں جوڑیا جاتے تے اس نوں ایسے ایشور (شخصی
 خدا) اکھاں گے تے اودیا (جہالت) ناں گنڈھ دتا جائے تے اس نوں جیو آتما (شخصی روح)

۱ : Duality : کائنات دے اصل اصول دونیں۔ جسے طرحاں پرشے

تے پرکرتے یا جو سیت وچ ہر ہند تے اہرہ بنے۔

دانائے دیوانے گے۔ اوس نے مایانوں ایشور دی شکرتی دی کہیا اے جسے نال اوہ مادی
 عالم نوں نہرہا اے۔ مایا ایشور وچ ایوں چھپی ہوئی اے جیویں اگ وچ گرمی ہندی اے۔
 شکر دے دیانتی نظریے وچوں جہڑی اخلاقیات بکھر دی اے اوس وچ خیر تے شر
 دا فرق ہٹ جاندا اے۔ کیوں جے ایہہ دو پس ساڈیاں نظراں دا دھوکھیاں۔ جتھے نیر
 تے شر وچ فرق نہ کیتا جاسکے اوتھے کے قسم دیاں اخلاقی قدریں دا تصور دی نہیں کیتا جا
 سکدا۔ بدھ مت دی طرحاں شکر نے دی یاسیت دی تعلیم دتی سی۔ اوہ کہندے کہ روگ تے
 موت، دے سامنے بندہ ہینا تے بے وس اے۔ دنیا دی کوئی شے ایہی نہیں جہڑی
 حاصل کرنے لئی ہتھ پیر مارے جانے۔ ایسے صورت وچ سماجی تے شہری فرض ادا کرنے دا
 سوال ای نہیں پیدا ہندا۔ جے دنیا گھوڑا اے، فریب اے، مایا اے تے سماج نوں بدلنے دا
 چارہ کیوں کیتا جاتے۔ لوکاں دی حالت سدھارنے لئی ترلا کیوں ماریا جاتے، سیاسی تے سماجی
 اصلاح تے بہتری دی کوشش کیوں کیتی جاتے۔ شکر یعنی جیون دا اگو مقصد اے؛ ایسے
 جگ دے فریب تے طلسم توں نجات پانا یامکتی حاصل کرنا۔ اوہ بار بار تمثیلاں نال واضح
 کردا اے کہ جس طرحاں رتی دی اصل دا پتا لگ جاتے تے اوس اُتے سپ دا شبہ دور
 ہو جاندا اے۔ جس طرحاں جاگ کھلے بائے تے سُننے غائب ہو جاندا اے۔ ایسے طرحاں
 "مکتی حاصل کرنے توں پھپھوں سنار چکر ختم ہو جاندا اے" شکر کرم نوں دے اودیا یا جہالت
 ای دا پھل سمجھدا اے۔

شکر بدھان دا مخالف ہونے دے باوجود بدھ مت توں متاثر ہو یا سی۔ اوسے داکتی
 دا تصور بدھان دے نردوانے دا ای دوجا ناں اے تے مایا دا خیال بدھان دی شونتیا
 (نیتی، خلا) دی ای بدلی ہوئی صورت اے۔ بدھان دی طرحاں اوسدے خیال وچ

دی ایسے جگہ وِج مطلق سچائیاں داکوئی وجود نہیں ہو سکدا۔ شکر نے بدھال دا ایہہ خیال
 دی قبول کر لیا اے کہ دُنیا دی ہر شے ہر سمے بدل دی رہندی اے۔ ایسے کارنے
 بعض پُنتاں کہیاں کہ شکر اصل وِج اک بدھ سی، جس بھیس بدل کے
 لوکاں نوں گمراہ کیتا سی۔ شکر دی ادویت واد تے بدھ مت وِج سمجھ توں دُڑا
 فرق ایہہ ہے کہ شکر برہمن نوں حقیقت مطلق سمجھا اے تے اوس نوں آتما نال اکو
 کچھ جاندا اے۔ اوہ ایہہ دعویٰ دی کر دا اے کہ برہمن شخصی خُدا دی صورت وِج ایشور
 اے۔ ایسے لئی اوہ کوئی دلیل نہیں دیندا۔ مکتی دے بارے بحث کر دیاں ہو یاں شکر
 کہندا اے کہ جد گرو اپنے چیلے نوں آکھے "تت توم اسی" (تو اے اوہو ایسے) تے
 چیلے نوں پتا لگ جائے گا کہ برہمن تے آتما دی اصل اک اے تے اوہ جواب دیے
 گا " اہم برہم اسی " (میں برہم ہاں) ایسے نال ای اوس نوں مکتی حاصل ہو
 جائے گی۔ یاد رکھنا چاہیدا اے کہ حسین بن منصور جلائج دی انا الحقے دا
 نعرہ ماریا سی۔

شکر دی شخصیت دے کئی کچھ ہن۔ اوہ فلسفی اے، شاعر اے، بھگت اے۔ اوہ
 آتما برہم ایکتا ثابت کرن لئی منطقی دلیلاں دیندا اے تے ایہہ دی کہندا اے کہ عقل
 نال مکتی حاصل نہیں ہو سکدی۔ اوہ غیر شخصی زیر گئی (بے صفات) برہمن نوں حقیقت
 مطلق دی نمُندا اے تے سگُرنے برہمن (با صفات ایشور) نوں شخصی خُدا دی آکھدا اے
 جس دُنیا نوں پیدا کیتا اے۔ اوس نے شیو، وشنو، سوریہ تے شکتی دیوی دی مناجات
 وِج پُرجوش بھجشنے دی لکھے سن۔ ایوں جا پدے کہ دودا نال لئی اوس نے ادویت واد
 نوں مرتب کیتا سی تے لوکاں لئی بھجشنے لکھے سن۔ ادسنوں پتہ سی کہ عام لوکیں کے غیر

شخصی نرگن برہمن نے نالِ محبت پیار دا جذباتی رشتہ نہیں رکھ سکدے، جیہڑا مذہب لئی ضروری ہوندا اے، ایسے لئی اوس نے ایشور دا ذکر دی کیتا تے شیوہ شکتی، وشنووی مناجات وچ بھجنے دی لکھے سن۔ ڈنمارک دے مشہور فلسفی کیرک گرد نے وی جیہڑا موجودیت دے فلسفے دا بانی اے، خدا تے بندے وچ شخصی جذباتی رشتہ قائم کرنے دی دعوت دتی اے۔

ویدانت دا دوجا مشہور شارح رامانجی جینے شنکر دے ادویت واد دا کھنڈن کیتا تے شخصی خدا یا ایشور تے زور دتا۔ اوہ ایشور نوں کائنات دا خالق بھدا اے جس دی ذات کائنات توں دکھ اے۔ اوہ کہندا اے کہ ایہ فرق کیتے بنا بندہ ایشور نال عقیدت تے محبت دا سنبندھ قائم نہیں رکھ سکدا، نہ اوہ نیکی دی راہ اُتے چل سکدا اے۔ رامانجی بندے نوں فاعلِ مختار کہندا اے جیہڑا نیکی تے بدی دے فرق نوں نکھیر سکدا اے تے نیکی دی راہ اُتے چلے کے نجات پا سکدا اے۔ اوس نے شنکر دی احدیت دی جائی وحدانیت دا درس دتا، تے کہیا کہ اک غیر شخصی نرگن برہمن کسے دکھی بندے نوں سہارا یا پناہ نہیں دے سکدا، نہ اوس نوں بدی دی راہ توں ہٹک کے نیکی دے رستے اُتے لیا سکدا اے۔ رامانجی نے شنکر دے مایا دے تصور دی وی مخالفت کیتی اے تے کہیا اے کہ ایہ جگ نظر اے دا دھوکھا نہیں، ایسے نوں ایشور نے اپنی قدرت نال پیدا کیتا اے تے بندے نوں اختیار دتا اے کہ اوہ نیکی کرے یا بدی دی راہ اُتے چلے۔ رامانجی کہندے کہ مکتی یا نجات دا مطلب ایہ نہیں کہ بندے دی حیو آتما برہمن دی ذات وچ فنا

Existentialism : ۱

Free Agent : ۲

۱
۲
۳
۴
۵
۶
۷
۸
۹
۱۰
۱۱
۱۲
۱۳
۱۴
۱۵
۱۶
۱۷
۱۸
۱۹
۲۰
۲۱
۲۲
۲۳
۲۴
۲۵
۲۶
۲۷
۲۸
۲۹
۳۰
۳۱
۳۲
۳۳
۳۴
۳۵
۳۶
۳۷
۳۸
۳۹
۴۰
۴۱
۴۲
۴۳
۴۴
۴۵
۴۶
۴۷
۴۸
۴۹
۵۰
۵۱
۵۲
۵۳
۵۴
۵۵
۵۶
۵۷
۵۸
۵۹
۶۰
۶۱
۶۲
۶۳
۶۴
۶۵
۶۶
۶۷
۶۸
۶۹
۷۰
۷۱
۷۲
۷۳
۷۴
۷۵
۷۶
۷۷
۷۸
۷۹
۸۰
۸۱
۸۲
۸۳
۸۴
۸۵
۸۶
۸۷
۸۸
۸۹
۹۰
۹۱
۹۲
۹۳
۹۴
۹۵
۹۶
۹۷
۹۸
۹۹
۱۰۰
۱۰۱
۱۰۲
۱۰۳
۱۰۴
۱۰۵
۱۰۶
۱۰۷
۱۰۸
۱۰۹
۱۱۰
۱۱۱
۱۱۲
۱۱۳
۱۱۴
۱۱۵
۱۱۶
۱۱۷
۱۱۸
۱۱۹
۱۲۰
۱۲۱
۱۲۲
۱۲۳
۱۲۴
۱۲۵
۱۲۶
۱۲۷
۱۲۸
۱۲۹
۱۳۰
۱۳۱
۱۳۲
۱۳۳
۱۳۴
۱۳۵
۱۳۶
۱۳۷
۱۳۸
۱۳۹
۱۴۰
۱۴۱
۱۴۲
۱۴۳
۱۴۴
۱۴۵
۱۴۶
۱۴۷
۱۴۸
۱۴۹
۱۵۰
۱۵۱
۱۵۲
۱۵۳
۱۵۴
۱۵۵
۱۵۶
۱۵۷
۱۵۸
۱۵۹
۱۶۰
۱۶۱
۱۶۲
۱۶۳
۱۶۴
۱۶۵
۱۶۶
۱۶۷
۱۶۸
۱۶۹
۱۷۰
۱۷۱
۱۷۲
۱۷۳
۱۷۴
۱۷۵
۱۷۶
۱۷۷
۱۷۸
۱۷۹
۱۸۰
۱۸۱
۱۸۲
۱۸۳
۱۸۴
۱۸۵
۱۸۶
۱۸۷
۱۸۸
۱۸۹
۱۹۰
۱۹۱
۱۹۲
۱۹۳
۱۹۴
۱۹۵
۱۹۶
۱۹۷
۱۹۸
۱۹۹
۲۰۰
۲۰۱
۲۰۲
۲۰۳
۲۰۴
۲۰۵
۲۰۶
۲۰۷
۲۰۸
۲۰۹
۲۱۰
۲۱۱
۲۱۲
۲۱۳
۲۱۴
۲۱۵
۲۱۶
۲۱۷
۲۱۸
۲۱۹
۲۲۰
۲۲۱
۲۲۲
۲۲۳
۲۲۴
۲۲۵
۲۲۶
۲۲۷
۲۲۸
۲۲۹
۲۳۰
۲۳۱
۲۳۲
۲۳۳
۲۳۴
۲۳۵
۲۳۶
۲۳۷
۲۳۸
۲۳۹
۲۴۰
۲۴۱
۲۴۲
۲۴۳
۲۴۴
۲۴۵
۲۴۶
۲۴۷
۲۴۸
۲۴۹
۲۵۰
۲۵۱
۲۵۲
۲۵۳
۲۵۴
۲۵۵
۲۵۶
۲۵۷
۲۵۸
۲۵۹
۲۶۰
۲۶۱
۲۶۲
۲۶۳
۲۶۴
۲۶۵
۲۶۶
۲۶۷
۲۶۸
۲۶۹
۲۷۰
۲۷۱
۲۷۲
۲۷۳
۲۷۴
۲۷۵
۲۷۶
۲۷۷
۲۷۸
۲۷۹
۲۸۰
۲۸۱
۲۸۲
۲۸۳
۲۸۴
۲۸۵
۲۸۶
۲۸۷
۲۸۸
۲۸۹
۲۹۰
۲۹۱
۲۹۲
۲۹۳
۲۹۴
۲۹۵
۲۹۶
۲۹۷
۲۹۸
۲۹۹
۳۰۰
۳۰۱
۳۰۲
۳۰۳
۳۰۴
۳۰۵
۳۰۶
۳۰۷
۳۰۸
۳۰۹
۳۱۰
۳۱۱
۳۱۲
۳۱۳
۳۱۴
۳۱۵
۳۱۶
۳۱۷
۳۱۸
۳۱۹
۳۲۰
۳۲۱
۳۲۲
۳۲۳
۳۲۴
۳۲۵
۳۲۶
۳۲۷
۳۲۸
۳۲۹
۳۳۰
۳۳۱
۳۳۲
۳۳۳
۳۳۴
۳۳۵
۳۳۶
۳۳۷
۳۳۸
۳۳۹
۳۴۰
۳۴۱
۳۴۲
۳۴۳
۳۴۴
۳۴۵
۳۴۶
۳۴۷
۳۴۸
۳۴۹
۳۵۰
۳۵۱
۳۵۲
۳۵۳
۳۵۴
۳۵۵
۳۵۶
۳۵۷
۳۵۸
۳۵۹
۳۶۰
۳۶۱
۳۶۲
۳۶۳
۳۶۴
۳۶۵
۳۶۶
۳۶۷
۳۶۸
۳۶۹
۳۷۰
۳۷۱
۳۷۲
۳۷۳
۳۷۴
۳۷۵
۳۷۶
۳۷۷
۳۷۸
۳۷۹
۳۸۰
۳۸۱
۳۸۲
۳۸۳
۳۸۴
۳۸۵
۳۸۶
۳۸۷
۳۸۸
۳۸۹
۳۹۰
۳۹۱
۳۹۲
۳۹۳
۳۹۴
۳۹۵
۳۹۶
۳۹۷
۳۹۸
۳۹۹
۴۰۰
۴۰۱
۴۰۲
۴۰۳
۴۰۴
۴۰۵
۴۰۶
۴۰۷
۴۰۸
۴۰۹
۴۱۰
۴۱۱
۴۱۲
۴۱۳
۴۱۴
۴۱۵
۴۱۶
۴۱۷
۴۱۸
۴۱۹
۴۲۰
۴۲۱
۴۲۲
۴۲۳
۴۲۴
۴۲۵
۴۲۶
۴۲۷
۴۲۸
۴۲۹
۴۳۰
۴۳۱
۴۳۲
۴۳۳
۴۳۴
۴۳۵
۴۳۶
۴۳۷
۴۳۸
۴۳۹
۴۴۰
۴۴۱
۴۴۲
۴۴۳
۴۴۴
۴۴۵
۴۴۶
۴۴۷
۴۴۸
۴۴۹
۴۵۰
۴۵۱
۴۵۲
۴۵۳
۴۵۴
۴۵۵
۴۵۶
۴۵۷
۴۵۸
۴۵۹
۴۶۰
۴۶۱
۴۶۲
۴۶۳
۴۶۴
۴۶۵
۴۶۶
۴۶۷
۴۶۸
۴۶۹
۴۷۰
۴۷۱
۴۷۲
۴۷۳
۴۷۴
۴۷۵
۴۷۶
۴۷۷
۴۷۸
۴۷۹
۴۸۰
۴۸۱
۴۸۲
۴۸۳
۴۸۴
۴۸۵
۴۸۶
۴۸۷
۴۸۸
۴۸۹
۴۹۰
۴۹۱
۴۹۲
۴۹۳
۴۹۴
۴۹۵
۴۹۶
۴۹۷
۴۹۸
۴۹۹
۵۰۰
۵۰۱
۵۰۲
۵۰۳
۵۰۴
۵۰۵
۵۰۶
۵۰۷
۵۰۸
۵۰۹
۵۱۰
۵۱۱
۵۱۲
۵۱۳
۵۱۴
۵۱۵
۵۱۶
۵۱۷
۵۱۸
۵۱۹
۵۲۰
۵۲۱
۵۲۲
۵۲۳
۵۲۴
۵۲۵
۵۲۶
۵۲۷
۵۲۸
۵۲۹
۵۳۰
۵۳۱
۵۳۲
۵۳۳
۵۳۴
۵۳۵
۵۳۶
۵۳۷
۵۳۸
۵۳۹
۵۴۰
۵۴۱
۵۴۲
۵۴۳
۵۴۴
۵۴۵
۵۴۶
۵۴۷
۵۴۸
۵۴۹
۵۵۰
۵۵۱
۵۵۲
۵۵۳
۵۵۴
۵۵۵
۵۵۶
۵۵۷
۵۵۸
۵۵۹
۵۶۰
۵۶۱
۵۶۲
۵۶۳
۵۶۴
۵۶۵
۵۶۶
۵۶۷
۵۶۸
۵۶۹
۵۷۰
۵۷۱
۵۷۲
۵۷۳
۵۷۴
۵۷۵
۵۷۶
۵۷۷
۵۷۸
۵۷۹
۵۸۰
۵۸۱
۵۸۲
۵۸۳
۵۸۴
۵۸۵
۵۸۶
۵۸۷
۵۸۸
۵۸۹
۵۹۰
۵۹۱
۵۹۲
۵۹۳
۵۹۴
۵۹۵
۵۹۶
۵۹۷
۵۹۸
۵۹۹
۶۰۰
۶۰۱
۶۰۲
۶۰۳
۶۰۴
۶۰۵
۶۰۶
۶۰۷
۶۰۸
۶۰۹
۶۱۰
۶۱۱
۶۱۲
۶۱۳
۶۱۴
۶۱۵
۶۱۶
۶۱۷
۶۱۸
۶۱۹
۶۲۰
۶۲۱
۶۲۲
۶۲۳
۶۲۴
۶۲۵
۶۲۶
۶۲۷
۶۲۸
۶۲۹
۶۳۰
۶۳۱
۶۳۲
۶۳۳
۶۳۴
۶۳۵
۶۳۶
۶۳۷
۶۳۸
۶۳۹
۶۴۰
۶۴۱
۶۴۲
۶۴۳
۶۴۴
۶۴۵
۶۴۶
۶۴۷
۶۴۸
۶۴۹
۶۵۰
۶۵۱
۶۵۲
۶۵۳
۶۵۴
۶۵۵
۶۵۶
۶۵۷
۶۵۸
۶۵۹
۶۶۰
۶۶۱
۶۶۲
۶۶۳
۶۶۴
۶۶۵
۶۶۶
۶۶۷
۶۶۸
۶۶۹
۶۷۰
۶۷۱
۶۷۲
۶۷۳
۶۷۴
۶۷۵
۶۷۶
۶۷۷
۶۷۸
۶۷۹
۶۸۰
۶۸۱
۶۸۲
۶۸۳
۶۸۴
۶۸۵
۶۸۶
۶۸۷
۶۸۸
۶۸۹
۶۹۰
۶۹۱
۶۹۲
۶۹۳
۶۹۴
۶۹۵
۶۹۶
۶۹۷
۶۹۸
۶۹۹
۷۰۰
۷۰۱
۷۰۲
۷۰۳
۷۰۴
۷۰۵
۷۰۶
۷۰۷
۷۰۸
۷۰۹
۷۱۰
۷۱۱
۷۱۲
۷۱۳
۷۱۴
۷۱۵
۷۱۶
۷۱۷
۷۱۸
۷۱۹
۷۲۰
۷۲۱
۷۲۲
۷۲۳
۷۲۴
۷۲۵
۷۲۶
۷۲۷
۷۲۸
۷۲۹
۷۳۰
۷۳۱
۷۳۲
۷۳۳
۷۳۴
۷۳۵
۷۳۶
۷۳۷
۷۳۸
۷۳۹
۷۴۰
۷۴۱
۷۴۲
۷۴۳
۷۴۴
۷۴۵
۷۴۶
۷۴۷
۷۴۸
۷۴۹
۷۵۰
۷۵۱
۷۵۲
۷۵۳
۷۵۴
۷۵۵
۷۵۶
۷۵۷
۷۵۸
۷۵۹
۷۶۰
۷۶۱
۷۶۲
۷۶۳
۷۶۴
۷۶۵
۷۶۶
۷۶۷
۷۶۸
۷۶۹
۷۷۰
۷۷۱
۷۷۲
۷۷۳
۷۷۴
۷۷۵
۷۷۶
۷۷۷
۷۷۸
۷۷۹
۷۸۰
۷۸۱
۷۸۲
۷۸۳
۷۸۴
۷۸۵
۷۸۶
۷۸۷
۷۸۸
۷۸۹
۷۹۰
۷۹۱
۷۹۲
۷۹۳
۷۹۴
۷۹۵
۷۹۶
۷۹۷
۷۹۸
۷۹۹
۸۰۰
۸۰۱
۸۰۲
۸۰۳
۸۰۴
۸۰۵
۸۰۶
۸۰۷
۸۰۸
۸۰۹
۸۱۰
۸۱۱
۸۱۲
۸۱۳
۸۱۴
۸۱۵
۸۱۶
۸۱۷
۸۱۸
۸۱۹
۸۲۰
۸۲۱
۸۲۲
۸۲۳
۸۲۴
۸۲۵
۸۲۶
۸۲۷
۸۲۸
۸۲۹
۸۳۰
۸۳۱
۸۳۲
۸۳۳
۸۳۴
۸۳۵
۸۳۶
۸۳۷
۸۳۸
۸۳۹
۸۴۰
۸۴۱
۸۴۲
۸۴۳
۸۴۴
۸۴۵
۸۴۶
۸۴۷
۸۴۸
۸۴۹
۸۵۰
۸۵۱
۸۵۲
۸۵۳
۸۵۴
۸۵۵
۸۵۶
۸۵۷
۸۵۸
۸۵۹
۸۶۰
۸۶۱
۸۶۲
۸۶۳
۸۶۴
۸۶۵
۸۶۶
۸۶۷
۸۶۸
۸۶۹
۸۷۰
۸۷۱
۸۷۲
۸۷۳
۸۷۴
۸۷۵
۸۷۶
۸۷۷
۸۷۸
۸۷۹
۸۸۰
۸۸۱
۸۸۲
۸۸۳
۸۸۴
۸۸۵
۸۸۶
۸۸۷
۸۸۸
۸۸۹
۸۹۰
۸۹۱
۸۹۲
۸۹۳
۸۹۴
۸۹۵
۸۹۶
۸۹۷
۸۹۸
۸۹۹
۹۰۰
۹۰۱
۹۰۲
۹۰۳
۹۰۴
۹۰۵
۹۰۶
۹۰۷
۹۰۸
۹۰۹
۹۱۰
۹۱۱
۹۱۲
۹۱۳
۹۱۴
۹۱۵
۹۱۶
۹۱۷
۹۱۸
۹۱۹
۹۲۰
۹۲۱
۹۲۲
۹۲۳
۹۲۴
۹۲۵
۹۲۶
۹۲۷
۹۲۸
۹۲۹
۹۳۰
۹۳۱
۹۳۲
۹۳۳
۹۳۴
۹۳۵
۹۳۶
۹۳۷
۹۳۸
۹۳۹
۹۴۰
۹۴۱
۹۴۲
۹۴۳
۹۴۴
۹۴۵
۹۴۶
۹۴۷
۹۴۸
۹۴۹
۹۵۰
۹۵۱
۹۵۲
۹۵۳
۹۵۴
۹۵۵
۹۵۶
۹۵۷
۹۵۸
۹۵۹
۹۶۰
۹۶۱
۹۶۲
۹۶۳
۹۶۴
۹۶۵
۹۶۶
۹۶۷
۹۶۸
۹۶۹
۹۷۰
۹۷۱
۹۷۲
۹۷۳
۹۷۴
۹۷۵
۹۷۶
۹۷۷
۹۷۸
۹۷۹
۹۸۰
۹۸۱
۹۸۲
۹۸۳
۹۸۴
۹۸۵
۹۸۶
۹۸۷
۹۸۸
۹۸۹
۹۹۰
۹۹۱
۹۹۲
۹۹۳
۹۹۴
۹۹۵
۹۹۶
۹۹۷
۹۹۸
۹۹۹
۱۰۰۰

Monotheism : ۳

ہو جائے۔ بگوئے خُدا دیاں صفائے نوں اپنے اندر سمو کے اے بندہ شانتے پائے گونے مائل
 کر سکدا اے۔ ایہہ صاف ہتھی وحدانیت اے۔ راجن نے اک عجیب دعویٰ ایہہ دی
 کیتا کہ ایشور کائنات توں وکھ دی اے تے اوسے وچ ریا دیا (انتریا می) ہویا دی
 اے۔ ایہہ کسے طرحاں ہو سکدا اے۔ منطقے دی روناں ایہہ گل ممکن نہیں ہو
 سکدی کہ اک اے مے دھ خُدا کائنات توں وکھ دی ہووے تے اوسے دھ
 ریا دیا دی ہووے۔

برہمن مت تے بھگتی لہر

پچھویں صدی بعد مسیح تیک بدھ مت اوڑھ گیا سی گیتا راجیاں دے عہد چ برہمن
 نویں سرے توں ٹھہک پیا تے سنسکرت ادب دے نال ہندو دیو مالا دے قصے اٹھاراں
 پراناں تے تہن متراں دی شکل وچ اکٹھے کیتے گئے۔ ایہناں قصیاں وچ بہوں سارے
 قصے دراوڑی دیو مالا دے دی شامل ہو گئے سن۔ لکین ویداں نوں بھلے چکے کرنے سہ
 ادھناں دی تھانویں تر مورتی (تن مورتیاں اک دھڑا آتے، برہما، شیو تے دیشنو دی
 شکل وچ) دی پوجا رواج پا گئی سی۔ تر مورتی دا مڈھلا خیال ایہہ سی کہ برہما پیدا کردا اے
 دیشنو پالتا کردا اے تے شیو فنا کردیندا اے۔ شیو دا ذکر ویداں وچ نہیں سی آیا۔
 کہندے ہن کہ ویداں دا دیوتا رڈر بعد وچ شیو بن گیا سی۔ نویں کھوج دے مطابق شیو،
 کرشن (لغوی معنی نیل کالا) تے کالی دیوی جیہڑی درگا، اما، چنڈی، ستر تے شکتی
 دی صورت وچ شیو دی تپنی اے، دراوڑاں دی دیو مالا وچوں لئے گئے ہن۔ بوٹھو ڈرو
 دیاں کھولیاں وچ مہراں ملیاں ہن، ادھناں وچ اک دیوتا سادھی دے آنے وچ بیٹھا
 ہویا اے۔ اوہ دے متھے اُتے پہلی رات دے چنے دا نشان اے تے چارے پاسے پشو
 کھلوتے ہوئے ہن۔ ایہ نقش شیو دی اصل اے جیہڑا ہندو وچ وچ آکے مہالوگی تے
 پشوتی بن گیا اے۔ لوگ پتھ ایسے توں چلیا سی۔ کالی ملن درگا دراوڑاں دی ہامیا (وڈی
 ماں، دھرتی دیوی) سی۔ کرشن یاکالا ظاہر اے کہ گوئے چٹے آریا دا دیوتا نہیں سی ہو سکدا
 کرشن دے دو روپ ہن: گیتا دا دوان تے برندا بنے دا گوپال، جیہڑا گوپیاں نال

رنگ ریاں مجا ندای تے اگ کوپ آنے گھوشے دی سوانی رادھا دا عاشقے سی۔ ایہہ دو جا روپ دراوڑی اے۔ بعد وچ بھگتی لہر چلی تے ایہہ کرشن مجبب ازلی بنے گیا جیہدے فراق وچ رادھا یاروچ تڑپدی تے کر لاندی اے۔ برہما تے ویشنو دا ذکر ویداں وچ آیا اے۔ برہما پر جاتی دی صورت وچ خالقے کائنات اے تے ویشنو سورج دیوتا دا اک نال اے۔

پُراناں وچ ایہہ خیال مٹھے کیا گیا اے کہ سنسار چکرتوں چھٹکارا پاوٹے لئی بھگتی (عشق) ضروری اے۔ شیو، ویشنو تے اوس دیان اوتاراں رام تے کرشن

نال عقیدت تے محبت نوں بھگتی کہندے ہن۔ یارہویں صدی وچ شیو مت دا فلسفہ اگھڑ کے سامنے آیا جسے نوں شیو سدھانت کہندے ہن۔ ایسے دا اٹھلا خیال ایہہ ہے کہ شیو ازلی تے ابدی حقیقت اے۔ اوہ اپنے آپ نوں اپنی بھگتی یا توانائی نال ظاہر کر دا اے۔ شیو سدھانت وچ جگ نوں حقیقی منیا جاندا اے جسے وچ اک باقائہ اخلاقی ضابطہ موجود اے۔

لوکی شیو دی مہربانی نال نجات پاندے ہن۔ تے اپنی آتما نوں ملوے دی قید وچوں رہائی دواندے ہن۔ تریں صورتی وچ برہما دی پوجا زیادہ نہیں پھیلے کی۔ اوسرا سمجھتوں دوتا تیرتھ اچیرے کوں پشکار دیں پھیلے اے۔ شیو دی پوجا بنگ پوجا دی شکل وچ تے ویشنو دیاں اوتاراں رام تے کرشن دی پوجا سارے ملک وچ رواج پا گئی۔ دکن وچ بھگتی پوجا دا رواج ہویا۔ کینا آپنشد وچ بھگتی نوں اُمایاں مہامیا کہیا گیا اے۔ مہا بھارت وچ اوہ کرشن دی بھگتی بٹے گئی تے شیو مت دالیاں اوسنوں شیو دی بھگتی بٹا دتا۔ پُراناں وچ اوہ داناں چھٹی پے گیا

ہونڈیاں ہونڈیاں اوسے دی پوجا مہامیا دی صورت وچ ہونے لگ پئی۔ ایہہ بابت جیہڑا ادب پیدا ہویا اوسنوں تتر کہندے ہن۔ اٹھویں صدی وچ شیو تے ویشنو دیاں پجاریاں نے بھگتی لہر دا آغاز کیا۔ ادھناں دے خیال وچ بھگت دا رشتہ شیو تے ویشنو نال اوسے جیہڑا تپنے دا اپنے تپے نال ہوندا اے۔ بھگت کویاں دیاں بھجناں وچ بار بار آوندا اے

”میں اپنے بھگوان نال دیاہ کراں گی“ یا ”میں اپنے بھگوان دی

کسی بڑے جادوے گئے ۔

بھگتی لہر دکن وچوں اٹھ کے سارے ہندوستان وچ پھیل گئی ، جسے طرحاں ہر گھوڑا
پانی چارے پاسے دھا جاندا ہے بشیومت تے وشنومت وچ وحدانیت واجبہ تصور
آگھڑی اے اوہ ڈاکٹر نارائن چند دی کھوج دے مطابق اسلام دی دینے اے ڈاکٹر ہورائے لئی
چوڑی بحث کر کے ایہہ بتا کدھیا کہ بھگتاں نے شخصی خدا نال جسے پرجوش عقیدت دا
اظہار کیتا اے اوہ مسلماناں دی صحبت دا اثر ہے ۔ اوہ کہندے ہن کہ مالابار دیاں ساحلی تبتیاں
نال صدیاں توں عرباں دے تجارتی تعلقات قائم ہن ۔ مسلمان سوداگر تجارت دے نال اپنے
مذہب دی تبلیغ دی کوشش دے جہدے نال مالابار واک راجہ دی ملان ہو گئی ۔ بعد وچ
مالابار دیاں مسلماناں انڈیشیا تے ملایا وچ اسلام پھیلایا ۔ بھگتی لہر آتے اسلام دے اثرات
دا ذکر کردیاں ہویاں ڈاکٹر ہوری کہندے ہن کہ اک تے بھگت شیو ، رام تے کوشن دی
شکل وچ اک شخصی خدا نوں مننے لگ پئے ۔ دوجا ادھناں اسلامی مساوات توں سبوں لے
کے ذات پات دا فرق ادا دتا ۔ تیجا ادھناں باہمنیاں دیاں پوجا پاٹھ دیاں رسالوں نوں رد
کردتا ۔ اسلام دے ایہہ اثرات بھگت کویاں خاص طور تے کبیر تے گورو نانک دے کلام
وچ گورمے نظر آندے ہن ۔ لنگایت شیواں دا اک فرقہ اے ۔ ایسے آتے دی اسلام دے
ڈونگھے اثرات ہوئے ہن ۔ لنگایت ذات پات دے قائل نہیں تے باہمن تے اچھوت
نوں اکو جہیا جانندے ہن ۔ اوہ نابالناں دا دیاہ نہیں کردے ۔ میت نوں غسل دے کے
ادھنوں دفن کردے ہن ۔ سنار چکر نوں تہیں مندے تے شرادھ دیاں رسالوں دی ادا نہیں
کردے ۔ لنگایت مل کے روٹی کھاندے ہن تے آپس وچ آزادی نال دیاہ کردے ہن ۔ شیو
بھگتاں دا اک فرقہ دیر سیوا دی مساوات دا قائل اے ۔ اوہ کہندے ہن کہ لنگم نے سمجھ

لوکلے نوں اکو کجھ بنا دتا اے ۔

بھگتی لہر سنسکرتے راجا دیاں بھیناں توں شروع ہوئی سی ، پر ایہہ زیادہ تر دکن
 دوج ایے محدود رہیے ۔ پندرھویں صدی دوج بڑے بڑے شاعر تے بھگت پیدا ہوئے جنہاں
 ایسے لہر نوں سارے ملک دوج پھیلا دتا ۔ پہلاں پہلے دیشنو بھگت دیشنو دی پوجا کرشن دی
 شکل دوج کرے رہے ۔ بعد دوج رام دی پوجا دی شروع ہو گئی ۔ ایسے صدی دے اخیر تک
 دیشنو بھگت تے دھراں دوج دندے گئے ۔

(۱) کرشن بھگت ۔

(۲) رام بھگت ۔

(۳) جیہڑے دیشنو نوں تے پوجدے سن پر رام تے کوثرن دی پوجا نہیں سن کرے ۔
 کرشن بھگت کرشن تے رادھا دے پیار دا ذکر بڑے جوش د خروش نال کرنے لگ پئے ۔
 سمجھ توں پہلاں بارہویں صدی دے اک شاعر جے دیو نے سنسکرت زبان دے دوج گیتا گووند لکھی
 سنے جس دوج کرشن تے رادھا دے پیار نوں لکھے تے سوہنے انداز دوج نظم کیتا سی ۔ پندرہویں
 صدی دوج کرشن بھگتاں نے ایسے بیت نوں نویں سریوں چک لیا تے بنگالی ، بہاری تے
 بھاشا دوج کرشن رادھا دے پیار دا راگ الاپنا شروع کیتا ۔ ۱۴۵۰ء تے ۱۴۹۰ء دے درمیان
 اک گجراتی شاعر نسنگھ مہتا نے اپنی زبان دوج کرشن رادھا دی عاشقانہ زندگی اتے بھجن لکھے ۔
 ودیا پتی ضلع در بھنگہ دا رہنے والا سی ، رام دے چیلے اپنے گرو دے بھجن پند پند کاوٹن لگ پئے
 تے سارے بنگال دوج پھیل گئے ۔ ودیا پتی نے بہاری زبان دوج بھجن لکھے سنے ، جیہڑے
 بنگالی زبان دوج اُلٹے گئے تے ہرمن پیارے ہوئے ۔ چیتنیہ شانتی پور (بنگال) دے
 اک باہمنے بگنے ناتھ مشرا داپتری تے ادھری مال داناں سچے سی ۔ ادس نے ایہہ تعلیم
 دتی کہ سنا پکڑ دے بندھن توں خلاصی پاوٹن لئی کرشن بھگتی ضروری اے ۔ آج کل بنگال دے
 اکثر ہندو ادس دے مت اتے چلے ہن کرشن بھگتاں دوج سوراں ، گووند اسے ،

تے میراں بہوں اُچے شاعر ہوں۔ اوہناں دے بھجنے بڑے ذوقے شوقے نال گائے باندے ہن۔
میراں دا ذکر آگے جا کے ایسے تفصیل نال کراں گے۔ کرشنے بھگتی دا آغاز اصلے دوج گیتا توں
ہویا سی، جسے دوج کرشنے نے آکھیا سی کہ بندہ بھگوان نال بھگتی واس بندھ قائم کر کے ای
بھگتی پاسکدا اے۔

”جو شخص بھگتی لوگ سے میری خدمت کرتا ہے وہ انے تینوں گنوں سے

رہا ہو کر برہم کو پانے کے قابل ہو جاتا ہے۔“

”تو مجھ دھرموں کو چھوڑ کر میری پناہ میں آجا، میں تجھ کو تمام پاپوں

سے رہا کر دوں گا۔“

بھگتی لہر دا بنگالی تے ہندی شاعری اُتے اوہو ای اثر ہویا جیہڑا تصوف دا فارسی
شاعری اُتے ہویا سی۔ بھگتاں نے اپنے معبود نال پرچوش محبت دا اظہار کیتا جس نال اوہناں
دی شاعری دوج تاثیر دی کاٹ تے مٹھاس پیدا ہو گئی تے اوہ لوکاں دی مروج دوج
اُتر گئی۔

رامانند (1400ء - 1470ء) نے رام بھگتی نوں اضلاع متحدہ آگرہ و اودھ دوج
پھیلایا۔ بقول ڈاکٹر ناتا چند اوہ بارے دیاں صوفیاں تے عالماں دی صحبت دوج اٹھدا بہندا
سی ایسے لئی اوہ ذات پات دی تمیز دا مخالف ہو گیا تے خواں باتیاں نوں اکو جیا بھگتی
دا پرچار کرنے لگ پیا۔ اوہ دے مت نوں رام ہندی کہندے ہن۔ رام بھگتاں دا سمجھ توں
اُچا شاعر تلمی داس (1583ء - 1623ء) سی۔ اس نے ویدالے دے دیوتاں دی
نندیا کیتی اے۔ اوہ اندر دیوتا نوں جیہڑا گتا کہندا اے جیہڑا دیوتاں اُتے اپرا دھ کر کے
اپنی ہوس پوری کر دالے۔ ایہ توں ہی ہندو اے کہ تر مورتی دی پوجا نال ہندوواں اپنے

قدیم مذہب نوں بھلا دتاسی۔ تلمی داس دے خیال دتھ صرف رام پوجاناں اے ائی سکتی ہل سکدی اے
 رامانند دا مہیچہ توں مشہور چلیا کبیر (1440ء - 1518ء) اے۔ اوہدی ماں اے اک بیوہ باہنی
 سی جہڑی بدنامی توں ڈردی اپنے جاتک نوں جھیاں اے ائی بارے دے اک تلماکو لے سٹ
 کے نٹھ گئی سی۔ اک مسلمانے پاوی نور علی نے اوسے نوں چک لیا، اپنا بال بٹاکے اوسے نوں
 پردانے پڑھایا تے اوسے دانائے کبیر رکھیا۔ کبیر وڈا ہویا تے پیرائے فقیراں کوں بہنے کھلونے لگ
 پیا۔ اوسدے دماغ آتے مسلمانے صوفیاں تے عالماں دا گہرا اثر ہویا سی۔ اوسے نے ہندو فلسفے دے
 چھ درشناں نوں رد کر دتا۔ اوہ ذات پات دی تمیز دا قائل نہیں سی۔ تے مذہب دیاں
 ظاہری ریتاں سماں دا وی منکر سی۔ اوسے نے اپنی سدھانتا دیپکا دتھ صوفیاں خاصے طور
 تے حسینے بنے منصور حلاج دی زبان گھلی ڈھکی دتھی اے۔ اک جانی کہندا اے۔

”ناسوت ابتدا اے، ملکوت فرشتیاں دا عالم اے، جبروت دتھ نورِ حلال
 روشن اے، لاہوت دتھ نورِ جمال اے، تے باہوت خاصے حقے دا
 ٹھکانا اے۔“

کبیر نے ماگر ضلع گورکھپور دتھ دم دتاسی۔

گوردانک (1469ء - 1538ء) پنجاب دے مہیچہ توں آپے بھگت شاعر تے سنت
 ہنسے۔ ادھناں تلموڈی ضلع شیخوپورہ دتھ مہتا کالو دے گھر بنم بتا۔ ہوش نبھایا تے صوفیاں
 سنتاں کوں بہنے کھلونے لگ پئے۔ باپ ادھناں کولوں دتھ واپر کرنا چاہندا سی پر اوہ
 مایا دے لوبھ لالچ توں بے نیاز سن، کہنے لگے۔

بابا مایا ساتھ نہ جائے انے مایا جگ موہیا

ورلا بچھے کوئے

نانک ہر وقت سوچاں دتھ ڈبے رندے سن۔ ہندیوں ہندیوں کھانے پیتے دی
 چھٹ گیا۔ مہتا کالو چننا کرن لگ پیا کہ میرے پترنوں تے کوئی روگ لگ گیا اے۔ اک

دیہاڑے کے میاٹے نوں سد لیا یا۔ یانے نے نانک دی نبھے ٹوہی تے اوہناں آکھیا میرا سریتے
نرویا لے پر روح دتھ چو بھجھ ہی ہوندی اے۔

وید بلایا ویدگی پکڑ ڈھنڈو دے بانہ
بھولا وید نہ جانی کرک کیجے مانہ

باپ نے اوہناں نوں گرسٹ دا پچاہ چا پایا کہ شاید ایسے طرحاں نانک دنیا داری
دتھ رچھ جادوئے۔ نانک دے گھر دو جاتک دی جم پئے پر اوہناں دا بھوڑا دنیا توں اچاٹ
ای رہیا۔ اک دیہاڑے کے بندے نے آکے دیا کہ نانک مان دتھ بیٹھے کھی جائے ہن:
”نہ کوئی ہندو نہ مسلمان“

ایہ گل ہندوواں مسلماناں دوہاں نوں کٹوری لگی۔ مسلمانے اوہناں نوں پھڑکے
قاضی کوں لے گئے۔ نانک نے قاضی دے ساہننے پچے مسلمانے تے پچی نماز دی آہی عالمانہ
تے چت لگدی تشریح کیتی کہ لوک سُننے کے واہ واہ کرنے لگ پئے۔

جہم ساکھی توں پتا لگدا اے کہ گوردنانک چار داری دُور دراز مُلکاں تے علاقیاں
دی سیاحت کیتی سی۔ ادہ ہندوواں دیاں تیرتھاں تے مسلماناں دیاں زیارت گاہاں
تے گئے تے صوفیاں، عالماں، جوگیاں، بودھاں، جیناں تے دیشنواں نال ملاقاتاں
کیتیاں، شیخ شرف پانی تے شیخ ابراہیم نوں وی ملے تے بھگت کبیر کوں وی
فیض حاصل کیتا۔ اوہناں ملاقطب الدینے کوں فارسی پڑھی سی۔ اوہناں دے کلام
دتھ فارسی دیاں مُلکاں دی بلدیاں نلے۔

گوردنانک شروع توں مذہب دیاں ظاہری رسماں ریتاں دے خلاف سُننے تے
کہندے سنے کہ سچا مذہب لو کافی نال پیار کرنا سکھاؤندا اے، نفرت دے کندھے

نہیں کھلا ردا ۔

گورونامک ذاتِ بات دی تمیز دی دنیا کیتی تے لوکائی دوستی وادرے دتا ۔ مولا
منتر وچ ادھتاں خدا دی کامل وحدانیت دا ذکر کیتا اے ۔ ایسے وچ کہندے ہن کہ اللہ
انسان دے فہم توں بالاتر اے ، قادر مطلق اے ، کریم اے ، رحیم اے ۔ ایسے منتر توں
بکھالے وچ ادھو مقام دتا جاندا اے جیہڑا ہندو اوم تے مسلمان کلمے توں دیندے ہن ۔ ادھتاں
اپنے کلام وچ بار بار خدا توں غمازِ کل ، خالقِ حقیقی تے قادرِ مطلق اکھیا اے جس تک
انسانی عقل دی رسائی نہیں ہو سندی کہندے ہن ۔

اللہ اکھ اگم قادر کرن ہار کریم سچو دئی آونے جادوئے مقام اک رحیم
ایہ صاف صاف اسلامی وحدانیت اے ۔ دوجی تک قرآن دی اک آیت دا
ترجمہ لے کہ دنیا دی ہر شے فانی اے ، سوائے اللہ دے ۔ ادھ کائنات وچ خدا دے طاری
ساری (آزمائیاں) ہون دے دی قائل ہن ۔

آپے رے آپ رے آپے راوے ریا ^۳ آپے ہوئے چوڑا آپے سیج بھٹار ^۵ ..
آپے ماچھی مچھلی آپے پائے جالے ^۴ آپے جالے منگڑا آپے اندر لالے ^۶
گورونامک پوبا دیاں ظاہری رساں دی جانی دل دی صفائی ، نیکی تے حلال دزی
توں مذہب دی اصل جاندے ہن ۔ سچے مسلمان دی تعریف ایوں کردے ہن ۔

۱ : عقل تے فہم دی رسائی توں باہر قادر مطلق ۔

۲ : رسے پونے والا ۔

۳ : مزے کھٹنے والا ۔

۴ : ناری ۔ ۵ : دوبا ۔ ۶ : منگا ۔ ۷ : طمہ

۸ : کھٹے شے ہالکے اِلا وَجْہہ ۔

مہرِ مصیت صدقِ مصلحتِ حلالِ قرآنِ ط
کوفی کعبہ بیچ پیرِ کلمہ کرم نواجِ ط
تبی ماتے بھاؤ سی نانک رکھے لاجِ ط
ایسے رنگِ دُش ہندو والے ہے باسے کہندے ہن

پڑھ پتک سندھیا بادنگِ ط
کھجھوٹھ بھوکھن مارنگِ ط
گل مالا تیک لگا ٹنگِ ط
جے جانسے برہنگ کر منگِ ط
کہہ نانک پنچو دھیاوے
ونے ست گڑواٹ نہ پاوے

تمام دیئے مذہبی کتاباں پڑھدے، بگلے بھگت وانگ مورتی پوجا کر دے تے مونہوں
جھوٹ بولدے ہن۔ ونے سونے کپڑے پاکے گائتری منتر پڑھدے ہن، گل دُش مالا مٹھے
آتے، تلک لگاؤندے ہن۔ جے ایہہ جانڈے کہ برہمن نوں نیک اعمال پسند ہن تے ایہہ
فضول رسالے نہ کر دے۔ نانک صدقِ یقینے نال ذکرِ کیتیاں بنا سدھی راہ نہیں
لبھ سکدی۔

ایتھوں ظاہر ہوندا اے کہ گورو نانک دکھاوے دی پوجا تے عبادت نوں چکا نہیں
سنے جانڈے۔ ایہہ مضمون ادھارے دے کلام دُش کثرتِ مال ملدا اے۔
اندرہ جھوٹھے پیچ باہر دُنیا اندر پھیل

اٹھ سٹھ تیر تھ جے نادہ اترے نامیں میل

اندر پلٹیت ہووے تے مبادیں 68 تیر تھاس تے جا کے نہایتے میل نہیں ہندی۔

دستر پچھال پچھالے کاٹیا آپے نغم ہو دے

انتر میل لگی نہیں جانے باہر دل مل دھومے

لوک کپڑے تے بدن دھو کے صاف کر لیندے ہن پر اندر دی میل نہیں آتو دی۔
اک جانی ظالماں دا ذکر کرے ہن،

جے رت لگے کپڑے جامہ ہو پلپیت

جو رت پیسے مانسا تن کیو نر مل جیت

ایہناں دو نکاتے ڈج اک بہوں وڈی نفیاتی صداقت نظری آوندی اے۔ کہندے
ہن کہ لہو کپڑے نال لگ جائے تے اوہ پلپیت ہو جاندا اے، جیہڑے ظالم لوکاں دا لہو پیسے
ہن اوہناں دا اندر کیویں پاک صاف رہ سکدا اے۔ ایہہ سچ اے۔ ظالم دا دل کدی
سکھی تے صاف نہیں رہ سکدا۔

گورد نانک کہندے ہن کہ ایہہ سنار جھوٹھا اے اوہ بندے مورکھ ہن جیہڑے مل
دولت دے پچھے پچھے بھجندے پھرتے ہن۔

تاہجے تیر کی سونا رپا کپڑ کے اے بھارا

کسے ہی نال نہ چلے نانک جھڑ جھڑ پٹے گوارا

نٹوے سانگ بنایا بازی سنسارا

کھن پل بازی دیکھی اے اے اُجھرت نہیں بارا

مسلمان صوفی کہندے سن مَوْتُ قَبْلَ اَنْ قَمُوْتُ (مرنے توں پہلاں مر جا) تے

گورد نانک کہندے ہن۔

۱ : تازی گھوڑے . ۲ : مورکھ مر کے رہ گئے . ۳ : نٹ . ۴ : کھیڑ .

۵ : جھٹ لئی . ۶ : اُڑا جاسی .

جیوندیاں مر مارنے کھپتائی اے جھوٹا ایہ سنار کرتے بھائی اے
(جیوندیاں اے مر جا نہیں تے پھول تائیں گا۔ کہنوں سمجائیے کہ ایہ سنار
جھوٹا اے)

گورونامک سوانی دی زبانی اپنے شوہ یاں محبوب حقیقی دے آگے اپنی گنہگاری تے مابری
دا اظہار کردے ہن:

سبھ ادگنے میں گنے نہ کوئی کٹو کر کنٹ ملاوا ہوئی
نہ میں روپ نہ بنے نینا نہ کل ڈھنگ نہ میٹھے بینا
سچ سیگار کا من کر آوے تا سہاگنے جاتے بھادے
بھاد دے رنگ دن عشق حقیقی دا ذکر کردیاں ہو یاں گورونامک فرمیدے ہن۔
مورے رن جھننے لایا بھینے سادنے آیا
تیرے منڈھ کٹارے جوڈا تیرے بھجے بھجایا

تیرے درن دہکھنی لے دسجاں تیرے نام دہ قربانوں
جاں توں تانے میں مانے کیا ہے تھہ بنے کیسا میرا مانوں
چوڑا بھنے پلنگ سنوں منڈھے سن باہی سنے جاوا
ایتے دیں کو نیدے منڈھے سہہ راتو او راہا

-
- 1: عیب . 2: شوہر . 3: دھال . 4: بانکے .
5: اکھیاں . 6: سلیقہ . 7: بول . 8: سنگار .
9: جینہ . 10: مور . 11: پنچنے . 12: بھیناں .
13: کیٹلے . 14: ترچھے . 15: موہ لیا . 16: ناوند .
17: مڑے گئے .

نہ مَنیا نہ چوڑیاں نہ سے دنگڑی آما
 جو سوہ کُنٹھ نہ لگیا جلنے سے باہری آما

بھہہیلیاں سوہ راونے گياں ہوں دادھی کے گھر جاوا
 عمالی ہو کھری سچے تے سہہ ایک نہ بجاوا
 ماٹھ گنڈا آئیں پٹیاں بھریٹے مانگ سندھورے

اگے گئی ناں مَنیاں مرو دور دورے ...
 پسنے آیا بھی گیا میں جلے بھریا روئے

آتے نہ سکاں تجھ کنے پایے بھیج نہ سکا کوئے
 آد سبھاگی نینڈا ریتے مت سوہ دیکھاں سوئے

تے صاحب کی بات جے آکھے کہو نانک کیا دیجے
 اچھینا! سادنے آگیا اے، مور پنجن لگ پئے ہن۔ اوس تے بھیاں نیناں والے مینوں
 فریقہ کر یا اے۔ میں تیرے دیدار تے تیرے نام تے قربانے جاواں۔ مینوں تیرے سنگ
 تے مانے اے۔ تیرے بنا میرا اکھا کوٹے مٹے گا۔ چوڑا پلنگ دی باہی تے بھرتے دتا۔ اور
 شکار کرن والے سوہتیے تیرا بھرتے تے دوجیاں ناریاں ناں عیشے کر رہیا اے۔ سبھہہیلیاں
 اپناں بٹھاں لے والے ناں خوش ہن میں کہہ دے در تے جاواں۔ وال گنڈاے، مانگ دوج
 سندھور بھریا پر بھرتے مینوں قبول نہ کیتا، تے میری حسرت نہ مٹ سکی۔ ادہ پسنے دوج میرے کول
 آیا تے فیر ٹر گیا۔ پیارا نہ میں تیرے کول آسکی ہاں نہ کسے نوں ٹور سکتی ہاں۔ بھاگوآنے
 نیندرے! آمیں پسنے دوج اپنے پیارے نوں مل سکاں نانک! جیہڑا صاحب دی گلے

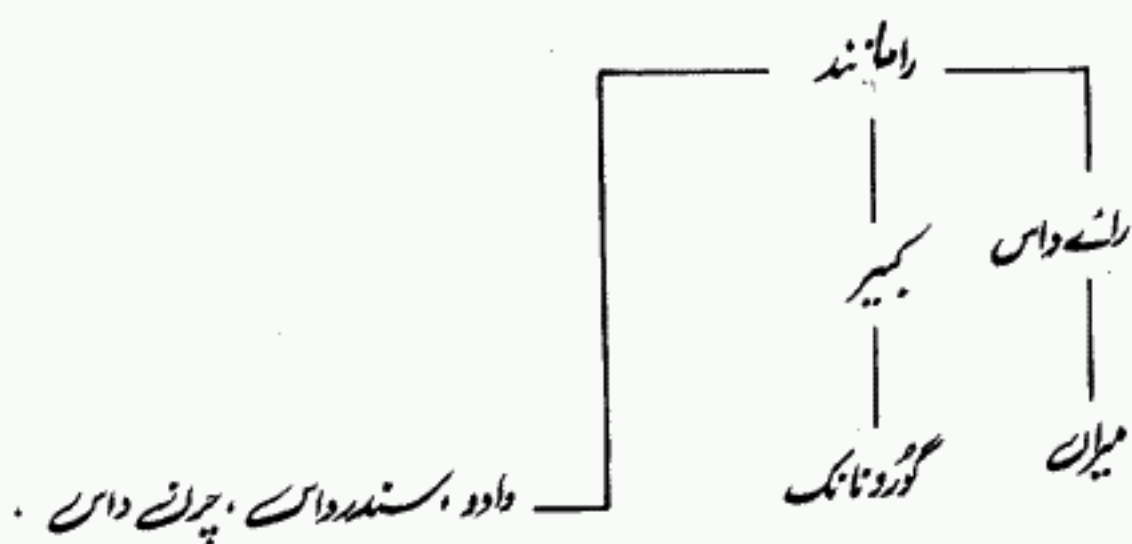
۱۔ گلے ناں نہ لگیا۔ ۲۔ مینڈھیاں گنڈیاں۔ ۳۔ بھورا۔

۴۔ نیک بخت، مبارک۔

تیرے آگے کرے توں اوسوں کیہہ دیویں گا)

اے آگے جا کے دتاں گے کہ ایہو رنگ پھول آونے والے پنجابی صوفی شاعران دے
کلام دھج اگھڑی اے۔ خاص طور تے خواجہ غلام فرید دیاں کافیاں ایسے رنگ دھج بھنیاں
بھیاں نیں۔

شمالی ہند دھج بھگتی لہری دے اشاعت تے بھگتاں دے سلسلے نوں بھننے لئی ایسے جدول دا
ساتھ رکھنا ضروری اے۔

ہجو بائی، دیا بائی۔

کرشن بھگتاں دی مچھ توں اچی شاعرہ میراں 1504ء دھج میراں دے راجہ رتن سنگھ
راٹھور دے گھر جنمے سی۔ اوس دی رگاتی کنور بھنج راج نال ہوئی جیہڑا چوڑے راجہ رانا ساگا
دائیت سی۔ میراں دا دیاہ 1516ء دھج ہویا۔ دیاہ توں پھولے اوہ کرشن دی مورتی اپنے
ساہورے گھرے گئی جیہڑے درگا دیوی دے پجاری سن۔ ادھناں میراں نوں کہیا کہ توں
دی درگا نوں پوجیا کر۔ میراں انکار کر دتا۔ اوسدا پتی تخت تے بیٹے توں پہلاں اے
پورا ہو گیا۔ میراں نوں اوسدے دیور نے جیہڑا راجہ بنایا تنگ کرنا شروع کر دتا کہ توں
کرشن دی پوجا چھڈ دے۔ میراں چوڑ توں فرس کے رام مند دے اک چلیے رانے داس چار
دی چلی بن گئی۔ ایہہ گل اچوج لے کہ اوہ کرشن بھگت ہو کے اک رام بھگت دی
چلی کیوں بنی سی۔ خیر اوہ برندا بنے تے دوار کا چلی گئی، جتھے کرشن نے اپنا جیون

گزاریاں۔

میراں دے بارے اک روایت پئی آندی اے۔ کہندے ہن کہ میراں اُبے جاتکڑا دی
سی جدوں اک دیہاڑے ادھناں دے محلے بیٹھوں اک چنچ گزری۔ محلے دیاں رانیاں تے
راجکاریاں جالیاں وچوں دیکھ رہیاں سن۔ لاڑے نوں دیکھ کے نکئی میراں نے بڑے بھولپن
نال اپنی ماں کوں کھچیا :

”ماتا جی ! میرا لاڑا کوئی اے ؟“

ایہ سُنے کے ادس دی ماں ٹاہ ٹاہ کر کے ہرے پئے تے ہاسے دُج ای کرشن دی مُرتی
وَل اتار کر کے بولی :

”تیرا لاڑا گر دھر گوپال اے“

بس ایسے گلے نے میراں دے سارے جیونے نوں بدل کے رکھ دتا۔ میراں نے نویں
ویاہی ہوئی دودھی دانگوں اپنا مکھ دپٹے نال کجھ لیا تے آکھیا :

”میرے تو گر دھر گوپال دوسرا نہ کوئی“

ادس دن توں میراں نے کرشن گوپال نوں اپنے من مندر رُوح دما لیا۔ جوانی
ہوئی تے بچنے دی ایہ نکئی نکئی دُغدی اگ بھانبر بنے کے مچ پئے تے میراں ایسے دُج
بھسم ہو گئی۔

میراں نے اپناں بھناں دُج بڑے جوشے خردش نال اپنے پریم دا اظہار کیا اے۔ اوہ
کرشن نوں اپنا پریم تپے بھدی تے ادس دے دھل دی خواہش دُج کلیدی رہندی سی۔
برندا بنے جا کے ادس دی سُدھ بُدھ ماری گئی۔ ادس نوں چاں سے پائے اپنے پیارے ست گرو
دا جلوہ نظری آونے لگ پیا۔ اوہ کدی تے کرشن دی بُدائی دُج گونج دانگوں گھلاندی

ۛ : میراں کے گیت، جے کرشن چودھری۔

تے کردی اوس دی مورتی دے ساہنے نچ نچ کے چلتی ہو جاندی۔ کہندے ہن کہ اک دیہاڑے
 ادھ کرن دی مورتی اگے جنھوں نے پھوڑا کھدے ہن دیوانہ وار پھری پھری کہ مورتی شق
 ہو گئی تے میراں اوس دشح سا گئی۔

میراں دے بچنے عشقیہ ناعری دے بہوں اُچے تے سرے نمونے ہن۔ ایہناں دشح
 اک سچے پری دے دل دی دھڑکنے سنانی دیندی اے۔ جذبے دے خلوص تے اظہار دے
 جوش لئی ایہناں بھجناں دی مثال سبھو دے کلام، پڑا کا دیاں ساتیاں، عہد نامہ قدیم
 دی غزل الغزلات تے خواجہ غلام فرید دیاں کافیاں تول بنا سکدھرے نہیں ملدی۔ میراں
 دا کرن نال عشق حقیقی اے، پر اوس دے انداز بیان دشح مجاز دا رنگ غالب اے۔ ادھے
 بھجنے پڑھدیاں ہویاں کلیساے رزم دیاں ادھ تارک کنواریاں یاد آ جاندیاں ہن جیہڑیاں
 یسوع مسیح نول اپنا آسمانی لاٹا بھج کے ادھے نال عشق دے اظہار کردیاں ہن۔ یہاں دی
 مشہور وکیہ تریا دے مکشاف دشح دی میراں دیاں بھجناں دا رنگ موجود اے۔ اکثر بھگت
 شاعران تے لوک گیتاں دی ریت دے مطابق اک برہما دی ماری ہوئی ماری دی زبان دشح
 اپنے دکھ درد تے پیار دا اظہار کیتا اے، جیہڑی اپنے پر ویں شوہر دی یاد دشح تڑپ رہی ہوئی
 پر میراں تے آپ ماری سی جیہڑی جوانی دیاں طوفانی آساں دا مرکز کرن بنے گیا سی۔
 ایس لئی ادھے کلام دشح جیہڑی تڑپ تے اگ اے ادھ کسے دوجے بھگت شاعر دی کویتا دشح نظری
 نہیں آوندی۔ ایسے اوس دی شاعری دے کچھ نمونے پیش کراں گے۔

میراں پریت ملے دی تانگھ دشح کہندی اے :

پیارے درے دیکھو آئے

تم بنے رہیو نہ جائے

جلے بنے کنول چند بنے رجنے

ایسے تم دیکھیاں بنے بھجنے

آکلے دیا کلے پھراں رینے دن

برہ کلیجو کھائے ! !

درس نہ بھوک نیند نہیں رینا

کھائے کتھت نہ آوے بنیا

کہا کہوں کچھ کہت نہ آوے

مل کر تپت بجھاوے

کیوں ترساؤ انتر یا محی

آکے بلو کر پا کر سواہی

میراں داسی جہم جہم کی

پڑی تھارے پاسے

(پیارا ! آکے مینوں درشن دے۔ میے تیرے بنا۔ رہ نہیں سکدی، جیویے پائی

بنا کنوں تے چنے بنا۔ رات ہندی اے۔ ایے طراں تیری سمجی بے تاب اے۔ رات

دش گھرائی ہوئی جھلتی بڑے پھردی رہندی اے۔ ہاں تیری جدائی میرا کلیجہ کھالیا اے

نہ دستے بھکھ لگی اے نہ راتیں چنے آؤندا اے۔ مونہوں کوئی گل نہیں نکدی، کچھ کہہ

نہیں سکدی۔ توں میں تے میرے دل وچ ترہ دی بھراک بچھے۔ او انتر یا محی (خدا جہڑا گل

وچ ریا دیا ہویا اے، ایتھے کمرشن مراد اے) مینوں کیوں پیا ترسانا ایس۔ میرے مالک !

مہر دی نظر کر۔ میراں تیری جہم جہم دی لونڈی اے تے ادہ تیرے پیرے پے

رہی اے)

شری گم دھر کے آگے ناچوں گی

ناچ نانیچ یورسک رجھاوے

پریمی جنے کو باچوں گی

پریم پریت کے ہاتھ گھونگر
 سرت کی کچھنی کھچوں گی
 لوک لاج کلے کی مر جادا
 یامیں ایک نہ راکھوں گی
 پایا کے پٹنگا جا چڑھوں گی
 میراں ہری رنگ راجوں گی

(میں کرتے دے اگے نچاں گی، اپنے نام نہالے اورے نورے رجھاواں گی تے ادھرے
 پریم دی آواز کراں گی۔ اپنیاں پیراں دج پریم دے گھنگرو بتھ لوانے گی تے ادھرے یاد
 دی بھونچنی سرتے لے کے نچاں گی۔ دنیا دی شرم تے ماندانے دی عزت دا خیال اک پاسے
 رکھ دیاں گی۔ میراں! میں اپنے محبوب دے پٹنگ اتے چڑھ جاداں گی تے ہری دے
 رنگ دج رنگے جاداں گی)

آلی! سانورے کی درٹلی مانو

پریم کی کٹاری ہے

لاگت بے حال بھٹی!

تن کی سدھ بدھ گھٹی!

تن من مسجھ دیا پو پریم!

مانو متواری ہے

چند کو چکور چاہے!

دیک پٹنگ وانے

جل بنا مینے جیے

تیسے پریت پیاری ہے

(سکھی! مانوے کرتے دی نظر پریم کٹاری اے جہدے لگنے نال میری سدھ بدھ ماری گئی
اے تے تیرے بے حال ہو گئی ہارے میری رگ رگ وچ پریم رچ گیا اے تنھیں مینوں متوالا بنا
وتا اے۔ مینوں ادھ ایویں اے پیارا اے جیویں چکڑ نوں چنے، پروانے نوں شمع تے چھٹی نوں
پانی پیارا ہوندا اے)

اگے جا کے ایسے دیکھاں گے کہ پنجابی دیاں صوفی شاعراں کسے دی زبانی ایسے
جوشے خروشے نال اپنے پنلے لہجہ محبوب ازلی نال پیار دا اظہار کیتا سی۔

بھگتاں دی شاعری بارے کچھ کلمات چت دھر لیٹیاں چاہیدیاں نہیں۔

(1) بھگت شاعراں ہندومت تے اسلام وچ مفاہمت کرائے دا ترلا ماریاں۔ اوہ کہندے
سنے کہ ہندو مسلمان اک دوجے توں نفرت کرنا چھڈ دینے۔ اوہناں نوں پیار دی
بناد اُتے اکٹھا ہو جانا چاہیدا اے۔

(2) اصل مذہب ایہہ نہیں کہ ظاہری پوجا پاٹھ یا عبادت دیاں رسالے دی پابندی کیتی
جائے، بلکہ ایہہ ہے کہ دلاں نوں لاپچ، نفرت، حسد تے غصے توں پاک کر کے
اک دوجے نال پیار کیتا جاتے۔

(3) بھگت شاعراں نے شکرت نوں چھڈ کے بنگالی، بہاری، گجراتی، بھاشا تے پنجابی
وچ نظاں تے بھرنے لکھے، جہدے نال بھگتی لوکاں دی رگ رگ وچ دھا گئی۔

(4) بھگتاں ذات پات دی تفریق نوں چھپیا تے انسانی مساوات دا پیغام دتا۔ ایہدے نال
اُچیاں ذاتاں دی دُوبائی نوں دھکا لگا تے نیچ ذاتاں وچ اپنا صدیاں توں کھویا
ہو یا مقام حاصل کرنے دا دلولہ پیدا ہو گیا۔

(5) بھگتاں دی اکثریت لوکاں دی دُوبائی اٹھی سی۔ ایہناں دُوبوں کئی بندے نیچ ذاتاں دُوبوں
آتے سنے۔ رائے داسے چار سی تے کبیر پاؤلی داکم کردا سی۔ ایسے لئی اوہناں لوک
کہانیاں، لوک گل بات، لوک گیتاں تے لوک علامتاں دی زبان وچ شاعری کیتی

جس نال شاعری درباراں سرکاراں وچوں نکل کے بھوئیں وچوں ننگرنے لگ پئی۔
(6) شیو پوجا دارواج امیراں جاگیرداراں تے پروہتاں تیکر محدود رہیا پرویشنودے اوتار
رام تے کرشنن غریب کساناں تے بیٹیاں دے دیوتا بن گئے جس دے کارن ویشنو
بھگتی ہک دے اک سرے توں نے کے دوجے سرے تیک پھیل گئی۔

بھگتی ہر دے کچھ منفی کچھ دی ہن۔ معاشی تے سماجی کھیتراں وچ بھگتی ہر اک انقلابی
تحریک دی بنے سکدی سی پر بھگت سناں پکڑ وچ پھسے رہے۔ اپنے پیدائشی گناہ گار ہونے
وا خیال اوہناں نوں لیہا بنے کے چمڑا رہیا تے اوہ تپ تیاگ وچ ڈبے رہے۔ تپ تیاگ
بندے نئی چنگا ہووے تے ہووے پر سماج دی جڑاں وچ پانی دے دیندا اے۔ جس
سماج دے سوجھوان گھٹے لگ کے بہہ رہن اوسدی اصلاح یا بہتری دا چارہ کوئی کرسی۔
ساڈے زمانے دے دانے اکھ دے بنے کہ مجرم دا احساس مذہب دی جڑاں تے بندے
نوں سماج دے فرائض توں غافل کر دیندا اے۔ بھوئے جے ایں دے کارن بندے دے
سارے ترے اپنی ذاتی نجات یاکھتی لئی وقف ہو جاندے ہن۔ بودھاں تے ویدانتاں
دی طرحاں بھگت دی ایں جگ نوں مایا تے جیون نوں دکھ سمجھدے رہے۔ ظاہر اے کہ
جیہڑا بندہ اپنے جیون نوں دکھ سمجھے تے جگ نوں گوڑے تے فریب آکھے اوہ اپنے سماج نوں
بدل کے اوس وچوں نا انصافی، اپراوہ تے ظلم نوں دور کرے دے بارے کیویں سوچ
سکدا اے۔ ایس وچ کوئی شک نہیں کہ بھگتاں لوکاں دوستی دی دعوت دتی سی۔
پر ادہناں دی لوکاں دوستی تصوراتی سی۔ اوہ کہندے سن کہ ہر بندے نالے پیار کرنا چاہیدا

Guilt-Feeling : 1

Humanism : 2

Idealistic : 3

اے۔ اک سچا لوک بچنے کے اپرا دھی، ظالم تے لوکائی دا لہو پرنے والے نال کیوں پیا کر سکدا
اے۔ جیہڑا بندہ ایہہ آکھے کہ میں بھگیاڑ تے بھئیڈ دو ہاں نال پیا کر دا ہاں اوہ بھئیڈ دا بچنے
نہیں ہو سکدا۔ سچے لوکائی دوستی ایہہ ہے کہ بھئیڈ نوں بھگیاڑ توں تے مظلوم نوں ظالم دے پنچے
دچوں چھڑا دے دا ترلا مایا جائے۔

ہرنے اسیں ایہناں گلاں دی صراحت لئی بھگت شاعران دے کلام دچوں کچھہ نوں
دیوان گے۔ بھگتاں اسلام دے رنگ دج وحدانیت دا پرچار کیتا سی۔ ٹکارام ابھنگا
دج کہندا اے۔

”ناداں دج پہلا نالے اللہ دا اے، ایسے نوں جیہڑا نہ بھلیں

بے شک اللہ اک اے، بے شک نبی اک اے

میریا بھنا توں دی اک ایسے، توں دی اک ایسے، توں اک ایسے

نہیں آں، نہ توں ایسے“

ظاہری پوجا پاٹھ دا کوئی فائدہ نہیں۔

سادھو دنیا باوری پتھر پوجنے جائے

بولٹے ہارا پوجیو پتھر سے کیا کام

کرتم دیو نہ پوجیو مٹیس لگے پھٹ جائے

(ملوک داس)

وید تے پُراں پڑھ پڑھ کے لوکی گمراہ ہو گئے ہن،

کہا کروں تیرا بید پُرانا جنے ہے سکل جگت بھرانا

Humanist: ۱

۲: ہتھ نال بنائی ہوئی مُورتی ۳: دُنیا نوں فریب دتا اے۔

کہا کر دے تیرا سانکھ اور ہوگ
 رام بنا سمجھ بندھنِ رنگ
 بید پڑھے ناہیں ہوئے بڑائی
 پتھر پوجے جو تمل لگائی
 (دریا صاحب بہاری)

کہتے ج انسان دے اپنے دلِ وح موجود ہیں۔
 کہ ج ہتے میں دیکھا پورا مرشد پایا
 (ملوک داس)

دُنیا دار باہمن کو لوں بھگت چار چنگا اے۔
 ساکت برہمن ناہیں بھلا بھگتی بھلا چمار
 (دھرنی داس)

خدا صرف پریم وح ای مل سکدا اے۔ ج
 پر بھو کو پا دیں کیول پریم میں
 (ہری چند)
 موت توں کھوئے رُوح ایس بدن نال کدی نہ مل سکی۔
 تنے چھٹت جی ملنے کہی ہے سو سمجھ بھوئی آسا
 (کبیر)

دُنیا فانی اے تے جیونے چار دن دی کٹوری کھٹا اے۔
 پانی یچ بتا سا دھو تنے کا پھی تماشا ہے
 (پلٹو صاحب)

مٹھی باندھے آیا بندہ ہاتھ پارے جاتا ہے

نہ کچھ لایا نہ کچھ لے گا ناتق کیوں کھتا ہے

(پلٹو صاحب)

کئے لوکی ایہ نہیں جاندے کہ مٹی تے مٹی وشح ای ملے جاسی۔

سمجھ خاک در خاک لے کچھ سمجھ کنوارا

(دادو صاحب)

ماٹی کی دیہ ماٹی میں ملے جانا

(کبیر)

دُنیا گُوڑا لے ، مایا لے ، بُڈھیپے تے موت توں کوئی بچ کے نہیں جاسکدا۔

یہ سنار پھول سٹیر کے سُندر دیکھ بُھانے

چاکھن لاگے روٹی اڑانی ہاتھ کچھو نہ آئے

نامک کہے جگت سمجھ ستھیا جیوں پنا رینائی

(گورو نامک)

جیسے پنچھی زینے بسیرا بے برچہ کی چھائی

بھور بھٹے ہجے آپ آپ کے جہاں تہاں اڑ جانی

کایا بھیتر ہندا بولے کرنی کر کل کو

جب یہ مہنا نکل جائے گا مٹی جھگل کو (کبیر)

ط : کیاہ دے پھلے ۔ 2 : رُوح ، جیو آتما ۔

سیتِ رُومِ سبھ ہو گئے سوکھ گئی سبھ دیہ³
 سہو وہ مکھ نہ رہا اڑنے لگی کھبہ

(سہو بائی)

مردنگ کہے دھک دھک اے منیرا کہے کنے کنے کے
 تہاں ہاتھ اٹھا کے نادی کہے⁴ انکے ، انکے ، انکے

بھگتاں نوں اپنے گناہی ہونے واشدیدا حسرتی جیڑا کرم دا لازمی نتیجہ لے
 ادہ اپنی نجات لئی بھگتی دا لڑ پھڑے سنے

کمرہ معاف گناہ جیسے ماما پالنے وار

(جگ جیونے واس)

تل تل کا اپرا دھی تیرا⁵ رقی رقی کا چور
 پلے پلے کا میں گناہی تیرا بخشو اوگنے مور⁶
 مہا اپرا دھی ایک میں سارے یہی سنار
 اوگنے میرے اتی گھنے انت نہ پامے پار
 بے مر بادنتے نہیں ایسے کئے اپار
 میں اپرا دھی باپ جی میرے تمہیں ادھار⁷
 میں کئے اپرا دھ سبھ تم تھے چھانا میں

1 : سفید بال 2 : بدن

3 : تباہ ہو ، تباہ ہو - سازاں دیاں آدازاں دی ہن۔

4 : نچنے آلی عورت - 5 : مجرم

6 : قصور 7 : پناہ دی جا

گنہگار اپرا دھی تیرا بھاج کہاں ہم جائیں
دادو دیشیا سو دھی سبھ تم بنے کاہے نہ ساتیں
مہر کرو تو چھٹے نہیں تال ناہیں ٹھور

(دادو صاحب)

سور داس دا اک مشہور بھجنے ایسے تک توں شروع ہوندا اے ع

پر بھو میرے ادگنہ چت نہ دھرو

میراں دے ذکر میں دیکھیا سی کہ ادس نے پر بھو یا کرشن دی پریت نوں حجاز

دے رنگ وچ بیان کیتا اے۔ دادو صاحب کہندے ہن:

”او دادو! میری رُوح پریم ترنگ وچ اپنے پریم کول جاندی اے

تے ادس کنواری دی طحال منے کٹدی اے جیہڑی اپنے پریمی کول جاٹے

کنواری تے ادسا پریمی سہاگ دے دھونے اتے اک دوجے وچ مٹ جانے ہن

او دادو! ادھ کیڈا بھاگوان اے جیہڑا پریم دی مٹھاس چکھدا اے۔

بھٹھا صاحب (اصلی ناں بلاق داس سی) کہندے ہن:

”میرا جیون ہونے پھل ہویا اے

کیوں جے میرا پریمی میرے کول سٹا پایا اے

ادھ اک پل دی میرے کولوں دھچکا دا نہیں

مینوں اپنے مالک نال پیار اے

ادھ مینوں ہر پل اپنے پیار وچ مست کردا اے تے جاندا اے

کہ میرا پریم سچا اے

میری رُوح نے تربیتی دے کنارے اُتے سہاگ دھپونا دھپایا سی،
 دولت تے جوائی دس دناں دی کھنڈا لے۔ خدا دا ذکر ای آدمی نوں امر کر
 دیندا لے۔

جب لگ چوے ہری گزنی گاں دھرنے جو بنے ہے دن دس کارے
 گورونامک کہندے ہن کہ جس طرحاں اک کبی داپت اپنے باپ دے نہ ہون
 نال کیرا ہو جاندا اے ایسے طرحاں آدمی دا دل دی خدا دے ذکر بنا ہولاتے
 بیٹا ہو جاندا لے۔

دیشا پتر پتا بنے بیٹا جیسے منے ہری نام بنا

بھگتاں نے بڑے سوہنے پیرائے دج لو کافی نوں متاں دتیاں ہن۔ غریب داس
 ادس مورکھ نوں جھڑا اپنی قدر نہیں جاندا ادس ہٹھ نال تشبیہ دتی لے جیہدی کنڈا اُتے
 مُنقہ لُڈیا ہووے پر اوہ لکڑے کنڈے کھا کے گزارہ کرے۔ کیر کہندے ہن بندیا! تُوں
 اپنے نفس دے ذریعہ آگیا ہوں شیش محل دج جا کے گتا بونتر جاندا لے تے
 اپنی شکل دیکھ دیکھ کے ایدھر اودھر بھجدا لے، تے بھونکدا لے۔ فیر بندے دی غفلت دا
 ذکر کہ دیاں ہویاں کہندے ہن کہ توں ایس جگ توں ایویں جاویں گا جویں ماریا ہویا
 جوائی اٹھ جاندا لے۔ ظالم نوں مخاطب کر کے اکھدے ہن کہ توں کسے اُتے رحم نہیں سی
 کیتا تیرے اُتے دی رحم نہیں کیتا جائے گا۔ تکیسی داس کہندا لے کہ زبانی کلامی خدا
 داناں چرنے دا کچھ فائدہ نہیں، کمیوں جے آنھیرے کوٹھے دج اُدھی راتیں دیوے دا ذکر
 کیتا جائے تے چانٹے نہیں ہو جاندا۔ سور داس نے کہیا لے کہ جیڑیاں بندیاں نوں جیون
 دا بھید بھج جائے ادہ چپ گھڑپ ہو جاندا ہن جیویں گنگا مٹھیاں کھا کے اودسا سواد
 نہیں دس سکدا۔ دولم داس لکھدے ہن کہ گتے نوں نہایا جائے تے اوہ دچھا نہیں بنے
 جاندا، ایسے طرحاں کمینہ آدمی اپنی کمینگی نوں نہیں چھڈ سکدا۔

لگر دھونے ہوئے نہ باچھا تجھے نہ بیچ نیچائی

مہمانانِ دے تصوف دا اک ٹھکانا خیال ایہ ہے کہ جد خدا نے رُوحاں نوں پیدا کیتا
تے ادھناں توں پھیا الست بویکم (میں تہاڈا رب ہاں کہ نہیں) قالوبلی ادھناں
جواب دتا "ہاں"۔ ایٹھوں رُوحاں تے رب دج عشتے دا قول قرار ہو گیا، جنہوں سو فی
میشاق کہندے ہن۔ پر جدوں ایہ رُوحاں دنیا دج آندیاں ہن اوہ اوں توں قرار نوں
بھل جانیاں ہن۔ ایہو خیال بھگتاں دے کلام دج دی نظری آندا اے تے ادھناں دے نیالات
اُتے تصوف دے اثرات دا اک ثبوت اے۔ بھگت کبیر کہندے ہن :
"ہنسا ! اپنے دیں دل موئمہ نوڑ

ایتھے آکے توں اپنی بدھی تے علم گنوا بیٹھا ایں
ہمنے دی جاگ پو، گرو دا آکھا منے تے اپنے اصل دیں نالے پیار کو
ہنسا ! توں بھل گیا ایں کہ تیرا اصل دیں کیہڑا ایں
توں خواہش دے پھندے دج پھس گیا ایں
ایتھے آؤں توں پہلاں توں کیہہ وعدہ کیتا سی تے ایتھے کیہہ کروا پیا ایں
بگانے دیں دج دے پیا کھانا ایں

او کبیرا ! او ہنسا ! او تھے آڈ جا تھے کوئی نوالے جنم نہیں لیندا ۔

کبیر تے خیر عالماں تے صوفیاں دی صحبت کیتی سی ایسے میثاق دا ذکر دوہیاں بھگتاں
دی کیتا اے۔ دیا باقی کہندی اے ۔

طا : گنا ۲ : ایتھے رُوح مراد اے

۳ : مقام عیش میسر نہی شود بے رنج بلی بکرم بلا بستہ اند روز الست
(حافظ شیرازی)

نہرو یہی دینوں جیسے کینے کوئی قرار
 بھگتی قبول ادی میں جگت میں ہے بہار
 (ازل و نوح بندے نے کئی قرار کیتے سن، بھگتی دا قول دتاسی، چہڑا دنیا و نوح آ کے
 جھوٹ ثابت ہویا)

دکھ دا مضمون اکثر بھگتاں دے کلام و نوح ملدا اے۔ ادو بدھ دی طرحاں دنیا نوں
 دکھ دا گھرتے جوین نوں دکھ بھدے ہن۔ کوئی بندہ سکھی رہا ہی نہیں سکدا۔ کبیر
 کہندے ہن۔

”کوئی بندہ سکھی نہیں، سب دکھی ہن
 راجے، رعایا، غریب، امیر، کمین، مکھیا
 سبھ لوک دکھی ہن، کوئی بہتا کوئی تھوڑا
 گرہتی دی دکھی اے، تیاگی دی دکھی اے، جوگی دی دکھی اے، جنگم
 دی دکھی اے

تپسوی نوں دونا دکھ اے
 محلاں دی ہوس تے آنا دے مارے ہن
 میں سچ کہنا والے پر میری سزا کوئی نہیں۔“

یونانی ریت

قدیم یونان توں دو فکرے ریتاں یادگار ہن :

(۱) عقلیت پسندی -

(۲) سیریت تے باطنیت -

عقلیت پسندی دی ریت طائیس توں شروع ہوئی تے دیماقریطیس، ابقورس،
پیشیں دے واسطے نال ہاں، دیدروتے کارل مارکس تیکر آئی۔ سیریت تے باطنیت
دی ریت دا آغاز فیثاغورس توں ہويا تے ادہ افلاطون تے فلاطینوس دی راہیں سلا ترا
ایوکنے تیکر پئی۔ ارسطو تے کانٹ نے ایہناں دوہاں دوج مفاہمت کرائے دا ترلا
کیا سی۔ ایہھے ایں یونانی سیریت تے باطنیت دا دیروا کراں گے جنہاں دے اثرات
دی تے پنجابی دے صوفی شاعران تے بڑے ڈونگھے ہوئے ہن۔

یونانی دیو مالا وٹھ دیونیسس - رومی ایں نوں بے کس کہندے سٹے۔ انگورتے
مزاب دا دیوتا سی۔ ادس دی لوبجا دی اک لگر آئی مت سی جنہوں تھری دی اک نیم
پنئی شخصیت آریوس سے نیس رواج دتا سی کہندے ہن کہ آریوس ماگ رنگ دا گئی سی۔
س نے اپنی اک نظم وٹھ کہیا اے کہ ادس نے پاتال دی سیر دی کیتی سی۔ آری مت والے
سارچکے نوں مندے سٹے، تے کہندے سٹے کہ موت توں پھوے بندے دی رُوح اپنیاں
س یا بد عملاں دے مطابق نواں جنم لیندی اے۔ ادہناں دا عقیدہ سی کہ جیونے دکھ اے
ایہ جگ بندی خانہ اے جس وٹھ انسان دی رُوح آکے پھس گئی اے۔ ادہ گوشت

نہیں سنے کھاندے تے تپ جب دُش ڈبے رہندے سنے۔ کدی کدھار دیوہیں دے پجاری
 شراب پی کے گٹ ہو جاندا تے اوس دے سورے دُش سمجھدے کہ دیوتا دیوہیں ادھناں دے
 اندر حلوان کر گیا اے۔ اونہاں دا خیال سی کہ نشے دُش آدمی اپنے آپ توں باہر ہو جاندا²
 میری علم تیک پچ جاندا اے تے خدا نال رل رل کے جنم چکر توں آزاد ہو جاندا اے جان بڑل³
 لکھدے ہن کہ آرفی مت والیاں دے بہوں مارے خیال اوس زمانے دیاں ہندوواں نال
 ملدے جلدے ہن۔ پڑھے لکھے آرفی کھندے سن کہ بندے دی رُوح مادے دی آلائش
 توں پاک ہو کے ایسے قابل ہو جاندا اے کہ اہ دھیان یا مراقبے دُش چلی جائے تے مادے
 دیاں بندتاں توں آزاد ہو کے جنم چکر توں خلاصی پاوے۔ یونانی ستریت تے باطنیت دا
 باقی فیشا غورس آرفی مت دا ایک مصلح سی۔

فیشا غورس (500 - 440 ق م) نے آرفیاں دے دو عقیدے قبول کر لئے۔
 اک تے ایہ کہ انسان دی رُوح موت توں کھپوں باقی رہندی اے، دوجا ایہ کہ رُوح
 نیک یا بُرے عملوں دے کارن نواں جنم لیندی اے۔ فیشا غورس نے مصر، بابل تے
 ایران دی سیاحت دی کیتی سی تے اوتھے دیاں سوجھاناں کوں فیض پایا سی مصر دُش
 شہنشاہ ایران کمبوجیہ مخامنشی نے اوس نوں قید کر لیا تے اپنے نال شام نوں لے گیا۔
 کمبوجیہ دے مرنے توں کھپوں اوس نوں رہا کر دتا گیا تے اوہ بابل چلا گیا جتھے اوس نے

ایہہا معنی اے خدا دا کھے دے اندر حلوان کر جانا Enthusiasm : 1

ایہہا معنی اے آپے توں باہر ہو جانا Ecstasy : 2

Early Greek Philosophy : 3

Mysticism : 4

Esotericism : 5

ریاضی تے جوتش دے علم سکھے۔ یونان واپس آکے اوس نے اک مجلس بنائی تے اک مدرسہ کھولیا جس وچ مرداں تے عورتاں نوں اکٹھا پڑھاؤندا سی۔ اوس دے طالب علم دو جماعتاں وچ ونڈے گئے :

- (۱) ظاہریہ : جنہاں نوں نیشا غورسے پڑے نال کوں بٹھا کے سہریت دی تعلیم دیندا سی۔
 - (۲) باطنیہ : جنہاں نوں نیشا غورسے پڑے نال کوں بٹھا کے سہریت دی تعلیم دیندا سی۔
- نیشا غورسے تے اوس دے پیرو جنم چکے دے قائل سن۔ اک دیہاڑے نیشا غورسے کدھرے جا رہیا سی۔ اوس نے دیکھیا کہ اک بندہ اپنے گتے نوں مارنے لگ پاتے گتے پیرا مال ٹوں ٹوکے کرنے لگ پایا۔ نیشا غورسے اوس بندے کوں گیتے اوسے نوں آکھن لگا :
- ”او بھائی میاں ایسے گتے نوں نہ مار، ایسے دیاں چیکاں وچ مینوں اپنے اک موٹے ہوتے بچنے دی آواز آرہی اے“

نیشا غورسے دے مت وچ بویا تے گوشت کھانا، سفید مرغی نوں ہتھ لانا، پوری روٹی نوں توڑے بنا چک مار کے کھانا، لاقین دیوے دے چانرے وچ آئینہ دیکھنا، بلدیے آگ نوں لوہے نال چھیرنا منع سی۔ نیشا غورسے دے مت دی بابت جانے بڑیٹ لکھدے ہن،

”نیشا غورسے دے خیال وچ ایسے کوں ایسے رُنا وچ پر دسی ہاں، جسم رُوح دی قبر اے، پر اسات نوں ایسے توں آزاد ہوئے لئی خود کشی نہیں کرنی چاہیدی، کیوں جے ایسے غلام ہاں، ساڈا مالک رب اے جیہدے حکم بنا اساتوں ایسے جگ دھول رہائی نہیں مل سکدی۔ ایسے جگ وچ تہن قسم دے لوگ ہن جس طرح الپک کھیلاں وچ آؤن دالے تہن دھراں وچ ونڈے جانے ہن، سبھ توں ہٹھلا طبقہ دکانداراں دا ہے۔ ایہناں توں اُپر اوہ ہن

جیہڑے کھٹیاں وٹج حصہ لیندے ہن تے سمجھ تولے آپا طبقہ تماشا دیکھن
والیاں دا ہے۔ نفس تولے پاک کرن دا طریقہ ایہ ہے کہ آدمی علم حاصل کرے تے
اپنا سارا جیون ایسے گل لئی وقف کر دیوے کیوں جے اک فلسفی ای جہن چکر
تولے آزاد ہو سکدا اے۔“

فیثاغورس دے پیرو روح تولے بدن دی قید وچوں آزاد کران لئی فلسفہ پڑھدے سن۔
اونہاں نے موسیقی، ریاضی تے جوتش دے علوم تولے بڑا نکھاریا تے نالے فیثاغورس دے اعداد
دے نظریے تولے فروغ دتا۔ فیثاغورس راگ دیاں سرائے وٹج اوہو ترتیب تے سہج تلاش کردا
کے جیہڑا اعداد وٹج پایا جاندا اے۔ اوس نے کہا کہ عدد سارے وجود دی اصل اے تے کائنات
وٹج جیہڑا تناسب نظری آؤندا اے اوہ وی اعداد نال ای اے کیوں جے اعداد ای ہر شے
دی بنیاد ہن تے قصہ جیہڑی طاق تے جفت اعداد وٹج موجود اے اوہ ای اشیاء دا جوہر
اے۔ ایسے ضد تے توافقی نال نیچر وجود وٹج آئی اے۔ اوسدا دعویٰ سی کہ محبت، دوستی، عدل
نیکی تے مندرستی دی تہہ وٹج دی اعداد دا تناسب موجود اے۔ 8 دا عدد محبت تے دوستی
دی علامت اے تے 10 دا عدد کامل اے۔ طاق اعداد سعد سموندے ہن تے جفت نحس
ہن۔ فیثاغورس دے پیرو کہندے سن کہ کائنات دے توافقی تے راگ دیاں سرائے دے توافقی
دی اصل اگو اے۔ ساڈے زمانے وٹج آئن سٹائن نے وی کہا اے کہ راگ دے توافقی
دی روشنی وٹج اوس نے کائنات دے توافقی دا کھوج کڈھیا سی۔ فیثاغورس نے سمجھ
تولے پہلاں زمین تولے سیارہ کہا۔ ارسطو نے اوس دے ایسے خیال تولے رد کر دتا،

۱۔ : فلسفہ دی ترکیب فیثاغورس نے وضع کیتی سی، ایسے دامنٹی "دانش دی محبت"

۲۔ : Harmony

۳۔ : Contradiction

پر آخر صدیاں دی تختیں توں پھوپھیا غورس دا قیاس ای درست ثابت ہويا۔

فیثاغورس نے ریاضی نوں مرتب کیتا۔ اوس دی ریاضیاتی فکر دا سمجھ توں ڈونگھا اثر افلاطون تے اوس توں پھوپھیا آڈن والے عقلیت پسنداں تے مثالیت پسنداں اُتے ہويا تے ایسے طرحاں فلسفے دا سمبندھ شروع توں ریاضیات نال پکا پڑا ہو گیا۔ بڑنڈرسل کہندے ہن کہ ریاضی دی فیثاغورس ایتھ کل فرض کر لئی گئی جے فکر اُتے توں برتر اے ا حیات بدلایا رہندیاں ہن پر فکری صداقتاں پکایاں پڑیاں رہندیاں ہن تے اینہاں دج ریاضیاتی صداقتاں واپکت ملدا اے۔ ایہ عقیدہ جے کائنات دج کجھ ازلے ابدی صداقتاں موجود ہن جیہڑیاں حیات توں بالاتر ہن ریاضی دی راہیں فلسفے دج آیا اے۔ فیثاغورس نے اکھیا کہ اعداد حقیقی ہن ازلے ابدی ہن۔ بعد دج افلاطون نے اینہاں اعداد نوں امثال ماناں دتا تے ایہ دعویٰ کیتا کہ امثال ازلے ابدی ہن تے اینہاں تاہیں حیات دی نہیں عقل دی رسانی ہو سکدی اے۔ ایہ خیال افلاطون توں لے کے ہیکلے تیک مثالیت پسندی دا مڈھلا خیال اے۔ بڑنڈرسل ٹھیک ای کہندے ہن کہ افلاطونیت فیثاغورسیت دی ای بدلی ہوئی صورت اے

وحدت الوجود یا کسملاوست دا فلسفہ فیثاغورس دے اک پر پارمی نائیس نے پیش کیتا اے۔ پارمی نائیس ایلیدا دی ریاست دا وٹھیک اے۔ ایسے لئی اوس دے فلسفے نوں ایلاط کہندے ہن۔ ایہ فلسفہ بعد دج تصوف دے نظریے وحدت وجود دی شکل دج اگھڑیا۔ ایہ خیال شروع توں سوجھو ماناں نوں پریشان کر رہیا اے کہ کائنات دا مڈھلا اصول کبہ اے۔ طالمس

∞ A History of Western Philosophy

Sensation : ३

Thought : ८

Ideas : ३

نے اُکھیا پائی اے ، ہر تعلیق سے نے کہا نہیں اُگ اے ۔ ایسی دیکھیں وہاں سے کہ کائنات
 چار عناصر ہوا ، اُگ مٹی تے پانی توں بنی اے ۔ دیا قیطرس دا دعویٰ سی کہ ایہ کائنات
 دی اصل ہن ۔ پارمی نائیس نے اُکھیا کہ کائنات دا اُڈھلا اصول وجود اے جیہڑا واحد حقیقت
 اے ۔ ایس وجود یا واحد حقیقت نوں ایس عقل تے فکر نال ایس جانے سکدے ہاں ۔ حواس دا
 عالم کثرت دا عالم اے ، گوڑا اے ، دکھاوا اے ، غیر حقیقی اے ۔ دہم اے ۔ ایاطی فلسفہ پہلے
 اُحدیت اے جس دا مطلب ایہہ ہے کہ ایس ذر کائنات نوں اک اصل اصول نال
 سمجھنے دا ترلا کیتا گیا اے ۔ پارمی نائیس دی حمایت کردیاں ہویاں زینو ایاطی نے کہا
 کہ خدا تے کائنات اکو کجھ اے ۔ ایہہ نینہہ سی جسے اُتے بعد ذر آونے والیاں وجودی
 سوچیاں نے وحدت الوجود دی شاندار عمارت اُساری سی ۔ ارسطو نے ایاطی فلسفیاں دا ایہہ
 نظریہ قبول کر لیا کہ کوئی شے عدم وچوں پیدا نہیں ہو سکدی ، ایسے لئی کائنات نوں خلق نہیں
 کیتا گیا ، ایہہ ازل توں موجود اے تے ابد تک باقی رہوے گی ۔

پارمی نائیس دی دلیل ایہہ سی کہ جس شے اُتے فکر نہ کیتی جاسکے اوہ موجود نہیں
 ہو سکدی تے جیہڑی شے موجود نہ ہووے اوں اُتے فکر نہیں کیتی جاسکدی ، ایسے لئی فکر
 تے وجود اکو کجھ ہن ۔ اوہ کہندا اے کہ وجود حقیقی اک تے ایس ذر کوئی حرکت یا تبدیلی نہیں ہو
 سکدی ۔ کائنات ذر جیہڑی تبدیلی یا حرکت سانوں نظری آوندی اے اوہ ساڈیاں نظر اے دا
 فریب اے ۔ زینو ایاطی نے پارمی نائیس دی تائید کردیاں ہویاں حرکت دے خلاف اپنی
 مشہور دلیل ایہہ دتی کہ اُڑانے ویلے تیر اک ای وقت دو تھاں تے موجود نہیں ہو سکدا ۔ اک

Being : ۱

Monism : ۲

Nothingness : ۳

خاص ذہن و ذہن اودھ کدھرے نہ کدھرے ٹھہرایا ہوا ہو۔ ایتھوں بٹا ایہہ نکلیا کہ اودھ شروع توں لے کے اخیر تک ساکن ہووے گا۔ ایسے ہی حرکت یا تبدیلی ممکن نہیں ہو سکی۔

افلاطون نے فکر و ذہن عقلیت تے۔ ریت دیاں دھویرے ریتاں موجود ہون۔ اوسوں ثابت ظاہر تے باطن دے فرق اتے قائم اے۔ ایہہ تفریق فیثا غوریاں تے اباطیاں کوں لئی گئی اے۔ ویدانت وچ ایہہ تفریق حقیقی برہمن تے غیر حقیقی مایا وچ نظر آندے اے۔ سچے گل تے ایہہ ہے کہ دنیا جہان دیاں توں دے تصوف تے عرفان دے ذہن ظاہر تے باطن دا ایہہ فرق موجود اے۔ ویدانتی، اشراقی تے صوفی شروع توں ایسے گل دے قائل رہے ہن کہ ظاہری عالم توں الگ اک جہا عالم دی موجود اے جس تے یک عقل تے حواس دی رسائی نہیں ہو سکی تے جہڑا کشف، اشراق یا باطن دیاں اکھیاں روشن ہون توں مگروں اسے نظری آکھدا اے۔ ایسے پاروں سانس تے تصوف وچ بھنڈی پئی رہی اے۔ سائنسدان کہندے ہن کہ حقیقی عالم ادھو اے جہڑا مشاہدے تے تجربے نال معلوم ہوندا اے۔ صوفی آکھدے ہن کہ ظاہری عالم کوڑا اے۔ حقیقی عالم اوسوں نظری آندے اے جہڑے تپ تیاگ نال اپنے باطن نوں روشن تے پاک کر لیا ہووے۔ دوجیاں لفظاں وچ ویدانت، اشراق تے تصوف دے مطابق پنج حواس توں الگ دی کوئی ایہی وجدانی قوت موجود اے جہڑی حقیقی عالم تیک سچ بانڈی اے۔

افلاطون نے ۶۴۲۷ قسم وچ نبیا۔ اودھ ایتھنرمے اک امیر گھرانے داسپترسی تے اس دا اصل نال ارسطو کلیسی۔ جوانی وچ اوسوں پہلوانی راشتوں سی۔ بڑا دھرا

Observation : ۱

Experience : ۲

Intuition : ۳

گڈھالا تے سترانا جوانی سی۔ اوس دے موڈھے بڑے چڑے نے، ایس لئی اوسے داناس پلاٹو پے
 گیا جسے دامنئی اے چوڑیاں موڈھیاں والا۔ ریکی رواجی علوم گھر دُج اے پڑھے تے نظاں لکھنے
 لگ پیا۔ اک دیہاڑے اوس دے ملاقات سقراط نکل ہوئی۔ اوہ سقراط دے درویشی تے گمبیر بات قیل
 اینا۔ متاثر ہویا کہ سارے مشغلے چھڈ چھڈا کے سقراط دے ملے دُج شامل ہو گیا۔ اپنے اک مکالمے
 دُج افلاطون کہندا اے کہ خدا داکھ لکھ ٹکراے جیعنے مینوں سقراط دے زمانے دُج پیدا کیتا اے
 افلاطون دے دُج دے اپنے استاد کوں ماضی دیندا رہیا۔ سقراط نوں زہر دے کے شہید کر دتا
 گیا تے افلاطون نتو جھانے ہو کے دُجیاں ملکاں دی یاحت نوں نکل گیا۔ اوہ 12 دُج ہرے مصر
 صقلیہ تے اطالیہ دُج بھوندا پھریا۔ 387 ق م دُج اتھنز واپس آیا تے اک باغ دُج جسے نوں
 اکیڈمی کہندے سن اپنا مدرسہ کھول دتا۔ اپنی موت تیکر اوہ ایسے باغ دُج دے دیندا رہیا۔
 اوہنے ساری عمر دیاہ نہیں کیتا تے اپنا سارا جیون پڑھنے پڑھانے لے وقف کر دتا۔ اوہ دیاں
 مکالمیاں دچوں جمہوریہ، قوانین، ضیافت، غورچاس، اپالوجی، فیدو، طیمادس، فیدرس تے
 کیرٹولیس بہو ملے ہن۔ اک مکالمے دُج اوس نے اک مثالی ریاست دا تصور دی پیشے کیتا
 اے جسے دُج اشتالی معاشرے دی پہلی جھلک نظر آندی اے۔

افلاطون اپنے مثالیست دے نظریے لئی مشہور ہویا۔ اوہ دے مثالیست اک پٹا منطقی نظام
 اے۔ اوستوں اشراق دی ریت دی یادگار اے جسے نوں افلاطونیت یا اشراقیت دی
 کہیا باندا اے۔ اسیں اتھے اشراقیت دا دیوا کراں گے پراسے نوں سمجھنے لئی دی اوسدی
 مثالیست نوں سامنے رکھنا ضروری اے۔ افلاطون دے امثال ازلے تے ابدی ہن، غیر مخلوق ہن

Utopia : ۱۷

Platonism : ۳۰

Ideas : ۳۵

ادہ مادی عالم دیاں تبدیلیاں توں متاثر نہیں ہندے۔ مادی عالم دیاں جہتیاں چیزاں ہن اودہ صبح
 اینہاں امثال دے سانے ہن۔ مادہ نام مواد اے جس اُتے امثال دی چھاپ لگدی رہندی اے، تے
 ایں جگ دیاں چیزاں بنیاں ہن۔ افلاطون کہندا اے کہ حقیقی عالم ادی ایں امثال دا عالم
 اے جس توں عقل ای جان سکدی اے جس ظاہری عالم دا علم سانوں حواس نال ہندا اے اودہ
 غیر حقیقی اے، نظر دا دھوکھا اے۔ افلاطون دی عقلیت دے نال ادھیاں مکالمیاں وچ ایسے
 خیال دی بلدے ہن جیہڑے فیثاغورس تے ادس دیاں بالکیاں کوں اخذ کیتے گئے ہن۔
 افلاطون سنا رکھک دا وی قائل اے تے کہندا اے کہ نیک بندے دی روح موت توں پھول
 اپنے اصل دیں توں چلی جاندی اے۔ بد روحاں دوجا جنم لیندیاں ہن مثلاً بے پرواہ آدمی
 پکھی بن کے اٹھنے لگے تے نوئے مورکھ مچھیاں بن جاونے لگے۔ افلاطون کہندا اے کہ ہر
 بندے وچ دو روحاں ہندیاں ہن: اک فانی و دوجی غیر فانی۔ غیر فانی روح نوں خدا نے
 پیدا کیتا اے تے فانی کھے دیوتا دی تخلیق اے۔ فانی روح لذت تے شہوت دی ریا ہندی
 اے تے غیر فانی روح نفس دی خواہشات نوں مٹا دندی اے۔ غیر فانی روح سر وچ رہندی
 اے تے فانی سینے وچ ہندی اے۔ روح دی ایہ تقسیم بعد وچ ارسطو دے راہیہ
 مسلمان دی سوج وچ دی دھاگنی سی۔ اگے جا کے اسیر ایں گل دی تفصیل
 بیان کواں گے۔

افلاطون کہندا اے کہ صرف فلسفی ای امثال دے حقیقی عالم دی اصل نوں پاسکدے ہن
 عام بندیاں دی نظر مادی یا ظاہری عالم وچ ای کھجھ کے رہ جاندی اے جتھے تے غیر حقیقی
 ظاہر تے باطن دا فرق ادس نے اپنی غار دی مشہور تشیل وچ کھیر کے دیا اے۔ اودہ کہندا
 اے کہ عام کیریاں اینہاں قیدیاں دی طرماں ہن جنہاں نوں کسے غار وچ جکڑ کے بہا دتا جائے۔
 اودہ ایوں بکڑے ہوئے ہونے کہ اودہ صرف سامنے ای دیکھ سکے اوہناں دی نظر ایدھر اودھر نہ
 جا سکے۔ اینہاں قیدیاں دی کٹنگر آگ دا بجانہ برقع ریا اے تے سامنے غار دی کندھ اے۔

ایہناں تے کندہ دی وچکاری تعارفی ہے۔ اوہناں دے مگر جیڑی اگ بلے رہی اے ایسے دے پاروں اوہ اپن تے اپنی کندی مگر ٹرنے والیاں دے سرف پہچانوئے ایسے ساہنی کندہ اتے تک سکدے بنے تے اوہناں دی حقیقت توں بے خبر رہندے ہن۔ بعد دیاں صوفیاں دا ایہ خیال کہ مادی پکا ہرے عالم غیر حقیقی اے ایسے لئی مندا اے تے روح بسم دے بندے خانے روح پھس گئی اے جسے توں خلا ہی پانے لئی ریاضت تے مراتب ضروری ہے۔ افلاطون توں ایسے اخذ کیا گیا اے۔ افلاطون دی باطنیت، روح دی بقا، سنار چکر، ظاہر باطن و فرقے تے ریاضی روح دلیپے فیثاغورس دی دینے اے تے ایہ خیال کہ مادی عالم حواس دافریب اے پارے ماندیسے توں یا گیا اے۔ افلاطون توں اشراقیاں تے صوفیاں دا آگے سمجھیا جاندا اے، کیوں جے ادسے دا

(۱) ایہ خیال اشراق، تصوف تے عرفان دا مڈلا تصور بن گیا سی کہ مادی دنیا غیر حقیقی اے تے حقیقی عالم داحضے عکس اے۔ ایسے دنیا توں عکس تے بان توں روح دا بندی خانہ سمجھ لیا باٹے تے بندے دی عمل دی قوت ٹھٹھبر کے رہ جاندی اے تے اوہ سانج دی اصلاح کرنی دی بائی گمٹھے لگ کے روح توں مادے دی قید توں چھڑانی دے آہر لگا رہندا اے

(۲) صوفیاں نے حسن مطلق تے عشق حقیقی دے تصور دی افلاطون کوں لئے سنے۔ افلاطون اپنے اک مشہور مکالمے کمونیم وچ عشق توں ایسا آکھدے، جس داسمبندھ شروع توں حسن مطلق^۳ نال پلا آ رہیا اے، جد کوں بندہ ایس جگ وچ کسے سوہنے بندے توں دیکھدا

ط : Esotericism : ہر ظاہر دا اک باطن اے جیڑی ادسے دی

اصل کچھ اے۔

Absolute Beauty : ۳

Eros : ۲

اے، اور سے دی روح و حق حزن مطلق دی یا نہیں سرے توں اگھر آؤندی اے، جس واسطہ اور
سوئے بندے سے گھڑے اُتے پے رہیا اے

(3) اطلاقوں دی ذات احد کائنات توں دکھ اے۔ کائنات و انظام پلانے لئی کچھ روحاں
ہن جیہڑاں ذات احد تے مادی کائنات و حق واسطے واکم و نیڈیاں ہن۔ لوگس
ایہاں روحاں دا آگو اے۔ لوگس ذات احد دی تہجلی اے جس دپوں کائنات
ایوں نکلی اے سیویں سوز دپوں شعاعواں پھڈیاں ہن۔ اشراقی یا باطن دی
روشنی مال ذات احد دی معرفت حاصل ہو سکدی اے، عقل اور تے یک نہیں پچ سکدی
ایسے تصور نوں بعد و حق فلاطینوس نے نو فلاطونیت دی شکل و حق پیش کیتی اے۔ لوگس
دا خیال حین بنے منصور حلاج تے شیخ اکبر محمد الدین ابن عربی نے ھو ھو تے حقیقت
الحقائق دا روپ بدل کے تصور و حق شامل ہو یا اے۔

رواقیت

یونان نے زوال مگردے رومیان دے عروج دا زمانہ آیا تے رواقیت دے فلسفے دی
اشاعت ہوئی۔ ایسے فلسفے دا بانی زینو قبرص دا وینیک ذوقی نسل دا بندہ سی جیہڑا اک
زنگ برنگے چھچھے ہیٹھ بہر کے درس دیندا سی ایس لئی اوہدے فلسفے نوں رواقیت آکھن لگ
پئے۔ اوہدی ماننا کرن والیاں و حق ایک ٹیٹرس، قیصر مارکس آریلیس تے سنیکا مشہور ہوتے۔

Transcendent : 3

One : 1

Emanation : 4

Logos : 3

50 : پچھے نوں Stoa کہندے ہن جس توں ایس فلسفے دا نال

Stoicism پئے گیا۔

اوہناں نے فلسفے دا اعلیٰ اصول ایہہ سی کہ کوئی غیر مادی شے موجود نہیں ہو سکدی تے علم
 صرف جہانی حیات دے واسطے نال ای حاصل ہو سکدا اے۔ ایسے مادیت اتے اوہناں
 وحدت وجود دا پیوند لایا تے کہیا کہ خدا ایسے کائنات دی روح اے جس دے اڈھ آگ اے تے
 اوہ کائنات دین ایسی دی ہوئی اے۔ ایسے طرح انسان دی روح دی آگ اے، جیہڑی
 ادھرے بدن دے دھانگی اے۔ اوہ روح نوں عقل مطلق دی کہندے سن، پر روح دی
 طرح عقل نوں دی مادی سمجھدے سن۔ اوہناں دی تعلیم ایہہ سی کہ کائنات دین توافقی تے
 تناسب پایا جاندا اے تے کائنات دی ہر شے سبب مسبب دی زنجیر دین جکڑی ہوئی اے
 ایسے لئی بندہ سراسر مجبور اے۔ اپنے وحدت وجود دے عقیدے نوں ثابت کرنے لئی اوہ قدیم
 فلسفیان دی طرح ایہا دلیل دیندے سن کہ کونے شے عدم توں وجود دین نہیں آسکدی ایسے
 لئی کائنات نوں کے شخصی خدا نے تخلیق نہیں کیتا سگوں کائنات نوں ای خدا منشا پوسی۔
 رد اقصیٰ نے کائنات نوں خدا کہیا۔ مگر اس آدھ والے سوئی دی اوہناں دی طرح کائنات
 یا وجود مطلق نوں خدا آکھرنے لگ پئے۔ ایہہ خیال روحانی مذہب دے ایسے عقیدے دے خلاف
 سی کہ خدا نے اپنی قدرت نال کائنات نوں عدم دے چوڑے پیدا کیتا سی۔ ایسے لئی شوہنہاثر نے کہیا
 اے کہ وحدت وجود ثنائیہ قسم دا الحاد اے کیوں جے ایسے نال شخصی خدا دے وجود دا انکار لازم آدندا
 اے۔ ردائی فلسفی ضبط نفس نوں ضروری جانداں تے کہندے سن کہ آدمی اپنے جذبات نوں
 عقل دے قابو دین دے کے ای انسان بن سکدا اے۔ جیہڑا بندہ جذبات تے شہوات دا غلام
 ہووے اوہ انسان نہیں ہوندا سگوں ڈنگر ہوندا اے۔ زنیو مارکس آریلیس تے ایک ٹیسٹ اپول

Harmony : 1

Cause and Effect : 2

Absolute Being : 3

ویسے اعلیٰ درجے پر پورے نمونے سے۔

یونان دے دی ہوئی تے اشراقی ریت دا آخری دؤا ترجمان فلاطینوس 204ء مصر دے اک شہر
کھوپاں دے ڈھچ جھپائی۔ اوس نے سکندریہ جا کے انویس سکاس کو لوں فلسفہ پڑھیا۔ بعضے پڑوں
کرنے واسے کہندے ہن کہ نو فلاطینیت دا جیہڑا فلسفہ فلاطینوس دے نال منسوب کیتا جاند اے۔
اوس نوں دراصل انویس سکاس نے ای پیش کیتا سی۔ انویس سکاس عیسائی مذہب دا
مخالف سی تے عیسائیت دے خلاف تقریراں کر دا رہندا سی۔ ایہہ اوہ زمانہ اے جدوں عیسائیت
دی اشاعت ضرور و زور ہو رہی سی تے یونان دے فلسفی اسے لگے ٹوکا لاونے دا ترلا مار رہے
سن۔ سکندریہ دے فلاطینوس نوں ہندوستان دیاں لوکاں نال دی ملنے دا موقع ملیا سی۔ ایہہ
ہندوستانی بودھ سن پھیرے تجارت دے نال نال بدھ مت دا پرچار وی کرے رہندے سن۔
ایہناں بودھاں نے سکندریہ دے اچھے اک الگ بتے دے مانی ہوئی سی۔ ایہناں نال مل کے فلاطینوس
دے دل دے ہندوستان تے ایران دے سیاحت دا شوق پیدا ہویا۔ اوہ ایہناں ملکاں دے
جا کے اوتھے دیاں دنیاں کو لوں فیض لینا چاہندا سی۔ قیصر روم گادیاں نے ایران اتے چڑھائی
کیتی تے فلاطینوس دی اوس دی فوج دے بھرتے ہو گیا کہ اسے بہانے ایران تے ہندوستان
جاذبے دا موقع ملے جاسے۔ قیصر حبیب ای قتل ہو گیا تے فلاطینوس انطاکیہ چلا گیا۔ کچھ دنوں بعد
اوہ روم آ گیا تے اوتھے اپنا مدرسہ کھول دتا۔ فلاطینوس بڑا بیبا آدمی سی۔ ادبیاں مٹھیاں تے سمجھ
بجھ والیاں گلاں سننے لئی لوکیں اوس تے ڈلھ ڈلھ پندے سن۔ اوہ اکلا پے نوں پسند کردا سی
مراقبے دے ڈبیا رہندا سی۔ دولت تے شہرت توں دور رہندا سی۔ ادبیاں بالکیاں دچوں
امیدوں، فروریوں تے اسٹوکیں مشہور ہونے سن۔ فلاطینوس دے علم دا چرچا ہوا تے قیصر روم
گیلیس تے اوسدی ملکہ سلونیا دی ادبیاں عقیدت منداں دے شامل ہو گئے۔ فلاطینوس دی
خواہش سی کہ اوہ اک شہر فلاطون آباد دے نال آباد کرے جتھے پڑھے لکھے سوجھوٹے
جمل کے رہنے ہن۔ قیصر تے اوسدی ملکہ نے ایہہ شہر آباد کران دا حکم کیتا پر فلاطینوس دی موت

دے کارنے ایہ منصوبہ دھوٹے ای رہ گیا۔

فروریس نے اپنے استاد فلاطینوس دے 54 سالے پچھ دیان جلدان وں جنہاں نوں اینڈز (نقطی معنے وں نوں) کہندے ہن اکٹھے کیتے۔ 9 دے عدد نوں فیثاغورس مبارک تھدے وں، ایسے ئی 9 جلدانے ترتیب دیاں گئیاں وں۔ ایہاں رسالیاں وںج فلاطینوس نے روح تے اوسدی بتاتے کھل کے بحث کیتی اے۔ ایہاں رسالیاں دے بعض مقامات بقول بڑیئرسل ایہیہ آتے ہن کہ اوہناں دی مثال سرف دانتے دی فردوس وں ای بلدی اے فلاطینوس دی موت توں پچھوں فروریس نے درس واسلسلہ جاری رکھیا تے اپنے استاد دی تعلیم نوں پھیلایا ای نہیں سکوں اوس وںج وادعا دی کیتا۔ فروریس نے افلاطون تے ارسطو دے نظریات دی سانجھ آتے زور دیا۔

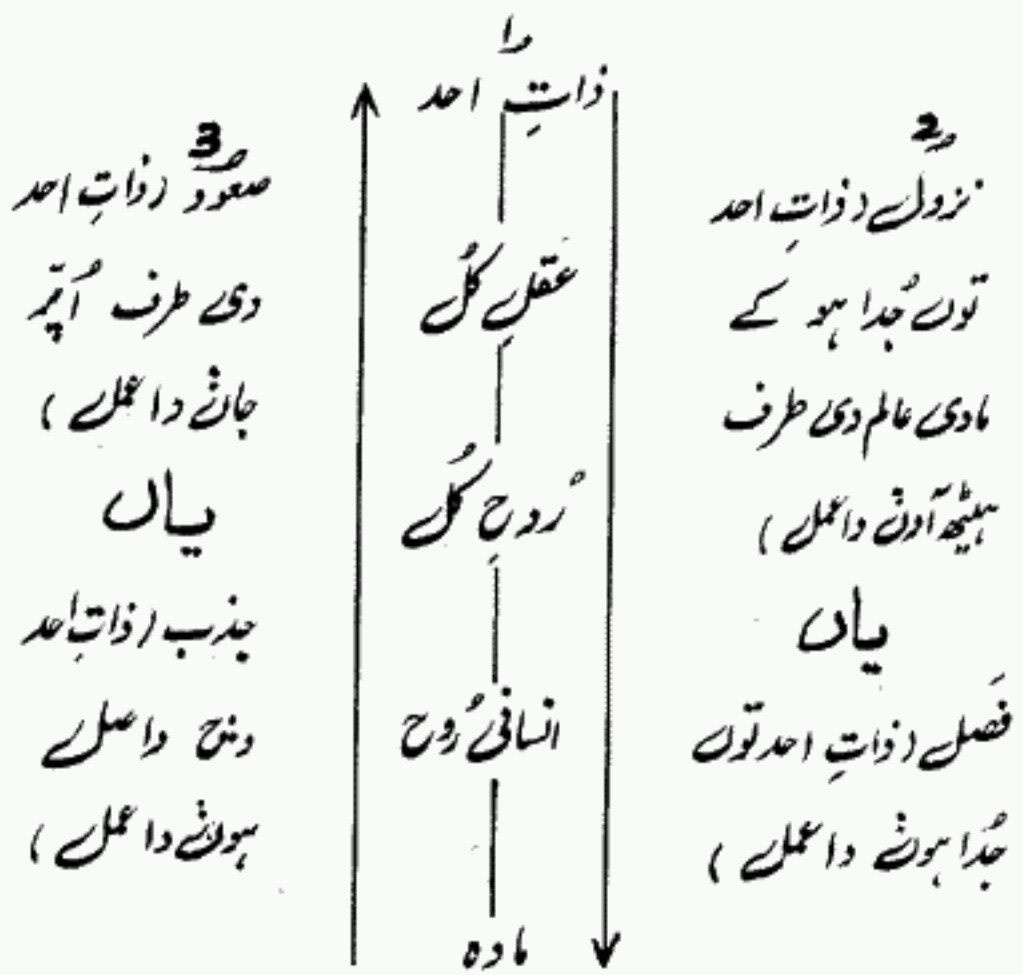
فلاطینوس دے فلسفے نوں نو اشراقیت یا نوافلاطونیت کہندے ہن کیوں جے اوس نے افلاطون دے اشراقی عقائد نوں نویں ہردے ترتیب دے کے اپنے فلسفے دا مذہب بنھیا سی۔ اوسدا تھلے دا خیال دی افلاطون توں اخذ کیتا گیا اے۔ افلاطون نے آکھیا سی کہ ذات احد یا خدا کائنات توں دکھ اے، نظام کائنات نوں چاکو کھن لئی کج روحانے ذات احد تے کائنات وںج رابطے دا کم دیندیاں ہن۔ لوگس ایہاں روحانے دا آگو اے عقل دی رسائی ذات احد تیکر نہیں ہو سکدی صرف باطن دی روشنی یا اشراقے نال ای ذات احد دی معرفت حاصل کیتی جاسکدی اے۔ فلاطینوس نے ایہ نہیں دسیا کہ جد ذات احد کائنات توں دکھ اے تے کائنات اوس دچوں کیوں نکلی سی۔ دیدانت دی طرحاں اوہوی ایس گل دا ویروا کرن لئی شاعرانہ تمثیلاں کو لوں کم لئیدا اے تے کہندا اے کہ کائنات ذات احد دچوں یوں نکلی اے

جیویں مکڑی دچوں جالایا سوز چن دچوں کرمان نکدایں ہن۔

افلاطون داتھوں فلاطینس لئی دی انسان دے جیون دا مقصد ایہہ ہے کہ ادہ ایس مادی دنیا یا محواس دی دنیا توں بے تعلق ہو کے اپنی رُوح نوں بدن تے جواس دی قید توں آزاد کرا لوں۔ ایس عمل نوں ادہ پاک کرن دا عمل کہندا اے۔ ایہہ کل بعد دج صوفیاں نے تصفیہ باطن تے تزکیہ نفس دے نال تے اپنائی سی۔ اوسدے خیال دے مطابق رُوح نوں مادے دے بندی نال تے توں خلاصی دوان لئی مراقبہ ضروری اے۔ مراقبہ دی حالت دج بندے دی رُوح مادی عالم توں بلند تر ہو کے ذاتِ احد دج کھپ جاندی اے۔ فلاطینوس نے دعویٰ کیا سی کہ اوسنوں مراقبہ دی حالت دج کئی واری ذاتِ احد نال داصل ہونے دا تجربہ ہو یا سی۔ فلاطینوس دے بجلی دے نظریے نوں نو اشراقیت دا اڈھلا خیال سمجھیا جاسکدا اے۔ ادہ کہندا اے کہ عقل، رُوح، انسان دی رُوح تے مادہ درجہ بدرجہ ذاتِ احد دچوں نکلے ہن۔ انسان دی رُوح مادے دی قید دچوں آزاد ہو جائے تے ادہ دوبارہ اپنے اصل دی طرف پرواز کر جاندی اے تے اوس دج کھپ جاندی اے۔ ایہہ گل سمجھنے لئی اگلے صفحے تے دتی ہوتی جدول نوں چت دھرینا چاہیدا اے۔

Katharsis : ۱

Contemplation : ۲

مسلمان دنیاں ایسے نظریے نوں نزول و صعود (ہیٹھ آونا تے اُپر جانا) یاں فصل جذب (جدا ہونا تے واصل ہو جانا) کہیا تے قبول کر کے ایسے نوں رواج دتا۔

تجملی دے ایسے نظریے دی تشریح کر دیاں ہویاں فلاطینوس نے سورج دی مثال دتی۔

اے۔ ادھ کہندا اے کہ ذاتِ احد سورج دی طرح اے۔ اسے دھوپے عقل تے روح دا پہلو اُنج ہوندا اے جیویں سورج دھوپے شعاعاں چھلک پندیاں ہن۔ مادہ ادھ الفقیر اے جسے تیک ایہہ شعاعاں نہیں پک سکدیاں

بہت مت تے دیدانت دی طرح فلاطینوس دا اخلاق دی منفی اے ادھ مادے نوں برائی دی جڑ اکھدے ہن۔ مادہ برائی اے ایسے مادی عالم دی برائی دا گڑھ اے، ضروری اے کہ روح نوں ایسے مادی عالم توں خلاصی دوا کے تے اونوں مادے دی آلاش توں پاک کر کے

دوبارہ ذاتِ احد وِثِث غرق کر دیا جاوے۔ اور بے خیال بے مطابقتی ترکِ تیگِ مسجھ توں اچھی نیکی اے۔

کچھ سوچو اناں دا خیال اے کہ فلاطینوس اُنڈاں تے بدھ مت توں متاثر ہو یا سی۔ بی۔ ٹی، گریٹ لکھدے ہن۔

” سکندریہ وِثِث بودھاں دا اک پورا محل آباد سی، ایہہ لوک ہندوستان توں پرچار کرن لئی آئے سن۔ فلاطینوس بے افکار آتے بدھ مت دا اثر ہو یا سی۔ فلاطینوس ہندی فلسفے دا تیلانی سی تے چاہندا سی کہ ہندوستان جا کے دوداں نال گل بات کرے پر اوس دی ایہہ خواہش پوری نہ ہو سکی۔“

ایہدے وِثِث کوئی شک نہیں کہ نو فلاطونیت، دیانت۔ تے بدھ مت وِثِث کچھ نیلاں دی سانجھ پائی جان دی اے۔ فلاطینوس لکھدے ہن۔

”جیہڑیاں رومک مارے دی قید توں آزاد ہو کے پاک ہو جانیاں ہن،

اونہاں واسپندھ جسم نال مک جاندا اے تے جسم بے بندی خانے توں خلاصی پاک اودہ اصل حقیقت تے وجود وِثِث جذب ہو جانیاں ہن۔“

اُنڈاں دا کٹھلا خیال وی ایہو ہے کہ جیو آتما آتے ایسے مادی دُنیا بے مایا ہوئے دا راز کھل جائے تے اودہ برہمن (وجودِ حقیقی) وِثِث جذب ہو جان دی اے۔

فلاطینوس دیاں رسالیاں وِثِث تنازعہ دا ذکر وی آیا اے۔ اودہ ایہہ وی کہندا اے کہ اصل حقیقت تیک عقل دی رسائی نہیں ہو سکی تے دھیان یا مراقبہ دی حالت وِثِث ای بُندے دی رُوح مادی عالم توں بالاتر ہو کے اوسے دا شعور حاصل کر سکی اے۔ ایسے بے باوجود قطعی طور

تے ایہ گل نہیں کہی جا سکتی کہ فلاطینوس نے اپنا فلسفہ بدھ مت یا دیانت توں لیا سی۔ ایسے
 فیثاگورس، پارمیٹائیس نے افلاطون دے بارے گل کر دیاں ہویاں مکھ پکے ہاں کہ سنا پکڑ
 ظاہری عالم تے باطنی عالم دی تفریق تے مادی عالم دے فریب نظر ہونے دے خیال مڈھ قدیم توں
 یونانی فلسفیاں نوں معلوم سن۔ ہیرودوٹس اپنی تاریخ وچ کہندا اے کہ سنا پکڑ دا خیال یونانیاں نے
 مصریوں کوں اخذ کیتا سی۔ ایسے گل دی کوئی تاریخی شہادت نہیں بلدی کہ قدیم یونانی فلسفیاں تک
 ایشداس یا بدھ مت دی تعلیم پکچ گئی سی۔ اصل گل ایہ ہرے کہ ساریاں قوماں دے سوجھوان اکو ایسے
 مسائل تے کم دیشے اکو طرحاں سچدے آرہے ہن۔ ایسے لئی مڈھلے علمی تے عرفانی خیالات وچ مشابہت
 دا نظریہ آؤنا کوئی اچر گل نہیں سمجھی جا سکتی۔ ممکن اے فلاطینوس نوں بودھاں مال ملے کے
 ادھناں دے تے اپنے خیال اکو جیسے لگے ہونے تے ادھنوں ایسے گل دی مانگ پیدا ہوئی ہوئے کہ
 اوہ ہندوستان جا کے ایہناں دی پکھ پچول کرے۔

نواب شرافیت دے اثرات عیسائیاں تے مسلماناں دی فکر آتے بڑے گوتھے تے ننگھے ہونے
 سن۔ ولی آرگٹائن فلاطینوس دا بڑا مداح سی تے کہندا سی کہ فلاطینوس وچ افلاطون دی روح
 نے نواس جنم لیا سی۔ اوہ افلاطون نوں فلسفیاں دا مسیح اکھدا سی۔ ادھناں خیال سی کہ جے فلاطینوس دے
 فلسفے وچ تھوڑی جیہی تبدیلی کردتی جائے تے اوہ عیسائی مذہب بن جائی۔ ایسے لئی اٹرومانے
 نے نو فلاطونیت دا ذکر مسیحی علم کلام دے سلسلے وچ کیتا اے۔ سٹینس اوسے مال اتفاق نہیں کردا
 تے کہندا اے کہ عیسائیت تے نو فلاطونیت وچ مڈھلا اختلاف اے، کیوں جے فلاطینوس شخصی خدا
 دا منکر اے۔ ولی کلیمنٹ دی نو فلاطونیت دا بڑا شیدائی سی۔ اوسے نے ایسے فلسفے تے عیسائی
 مذہب وچ مطابقت پیدا کرنے دا تیرا دی کیتا سی۔ اوسدی پیروی وچ گروں آؤنے والے عیسائی

عالموں نے حضرت عیسیٰؑ کو گتے بنادیا ہے، آج دی روئے کیتھولک فرقے دی تعلیم و شج نو فلاطونیت دی مقرر موجود ہے۔

نو فلاطونیت اسلام توں پہلاں ایران تے عراق و شج پھیل چکی ہے۔ خسرو انوشیروان سامانی دے عہد و شج روم دے قیصر جیٹین نے ایتھنز تے روم دیاں مدریاں نوں بند کرا دتا (۶۵۲۹) تے فلسفیاں نوں دیں نکال دتا۔ فلسفی ایہر او دھر کھنڈ پنڈ گئے۔ ست فلسفی نٹھ کے خسرو انوشیروان دے دربار و شج آگئے۔ خسرو انوشیروان نے انہاں دا بڑا آدرجھ کیا۔ ایہناں فلسفیاں دا ٹاکرا ایران دیاں محبوباں نال ہویا تے دوہاں و شج مناظرے ہونے لگ پئے۔ چھبے نال نو فلاطونیت ایران و شج رواج پا گئی۔ ۵۵۰ء و شج خسرو انوشیروان نے صوبہ خوزستان دے اک شہر گندے شاپور (عرب ایسے نوں جندے شاپور کہندے ہن) و شج مدرسہ کھولیا جس و شج فلسفے تے طب دا درس دتا جاتا سی۔ ینقیہ دی کونسل و شج عیسائی رو دھراں و شج ڈنڈے گتے سن۔ ایہناں وچوں نظوریاں نوں گمراہ قرار دتا گیا، تے اوہ بھج کے تمام و شج آگئے۔ ایتھے اوہناں اویسہ تے لفیبین دیاں شہراں و شج اپنیاں درس گاہاں کھولیاں تے فلسفے دا درس جاری کیا۔ اوہ نو فلاطونیت دا فلسفہ پڑھاؤندے سن۔ اک درس گاہ (حران) عراق و شج صابیاں دی کھول رکھی ہے، جتھے فلسفے ہئیت تے ریاضی دی تعلیم دتی جاندی ہے۔ زاب دی جنگ و شج بنو امیہ نوں شکست ہوئی۔ تے اقتدار بنو عباس دے ہتھ و شج آگیا۔ اوہناں بغداد نوں اپنا دارالخلافت بنایا۔ بنو عباس نوں ایرانی موالیاں دی امداد نال حکومت ملی سی ایسے لئی اوہناں ایرانیوں نوں بڑے بڑے عہدے دتے۔ وزارت خاندان ہر اکہ نوں سونپی گئی۔ ہر اکہ نوادہارا دے بودھ پرکھ دی اولاد دے۔ یحییٰ برمکی تے اوہ دے پیر جعفر برمکی تے فضل برمکی بڑے بھائی، دیاؤ تے علم دوست سن،

۱۔ شکرت و شج پرکھ دانے تے وڈے نوں اکھڑے ہن۔ پرکھ عربی و شج آکے برمک بنے گیاسی عقوبت برمکی خاندان مشہور ہویا۔

ایسے لکھے اور ان کے محلات و حج و نئے راقمیں عالمات تے سوجھناں دا جھگھٹ رہندا سی۔ بنو عباس
 وچوں مامون الرشید علم تے فن دا بڑا قدردان سی۔ اوس نے بغداد وچ بیت الحکمت تے دارالترجمہ
 کھولیا تے یونانی، سریانی، سنسکرت تے پہلوی زبانیں وچوں چوںویاں کتاباں دے ترجمے کرائے۔
 جیہڑی کتاب ترجمہ کیتی جائدی سی مامون الرشید اوس دے ذرنے مال تولے کے ترجمہ کرنے والے
 نوں سونا دیندا سی۔ ایہہ سلسلہ 750ء توں لے کے ۹۵۰ء تک جاری رہیا۔ ترجمہ کرنے والے
 عالم تے ودوانے حران، ادیب، گندے شاپور تے نصیبینے دیاں مدرسیاں وچوں آئے سن،
 حران دا مشہور عالم ثابت بن قرة سی، جیہڑا یونانی، شامی تے عربی دا فاضل سی۔ اوس
 نے طب، فلسفے، ہیئت تے ریاضی دیاں کتاباں عربی وچ ترجمہ کیتیاں۔ ایہہ کم اوس دے
 پتر ابو سعید سنان تے پوتریاں ابراہیم تے ابوالحسن ثابت نے دی جاری رکھا۔ سطوریں عیسائیاں
 وچوں ابو یحییٰ بن بطریق نے اقلیدس دا ترجمہ کیتا۔ قطاب بن کوقا تے حنین بن اسحق نے ریاضی
 تے علم ہیئت دیاں کتاباں عربی وچ منتقل کیتیاں۔ شامی زبان وچوں جیہڑیاں فلسفے دیاں کتاباں
 دا ترجمہ کیتا گیا۔ ادہاں وچوں یونانی فلسفے دی نو فلاطونی تشریح کیتی گئی سی۔ ایسے لکھے یونانی فلسفے
 دے نال تے نو فلاطونیت مسلماناں وچ پھیل گئی۔

سنسکرت وچوں ریاضی، نجوم، طب تے ہیئت دیاں کتاباں دے ترجمے کیتے گئے۔ ابن ندیم
 الفہرست (377ھ) وچ لکھدا اے کہ کئی برکی، جعفر برکی تے فضل برکی نے ہندوستان دیاں
 پنڈتاں دے دے دے ودواناں نوں بغداد سد گھلیا تے ایہاں دی امداد نال سنسکرت دیاں کتاباں
 عربی وچ ترجمہ کیتیاں گئیاں۔ سندھ توں اک پنڈت برہم گپت دی برہمیت سدھانت لے کے
 بغداد گیا تے اک ریاضی دان ابراہیم فزاری نے ایسے نوں عربی وچ ترجمہ کیتا۔ ہارون الرشید اپنے
 علاج لئی ہندوستان توں دید بلاتے سن۔ ابن ابی اصیعیہ اپنے تاریخ الاطباق وچ لکھدا اے
 کہ اک داری ہارون الرشید مانڈ پے گیا۔ درباری طبیبان بڑا ترلا ماریا پر اوہ نرویا نہ ہو سکيا۔ آخر اک
 ہندی دید منگے دے علاج نال اوسنوں شفا ہوئی۔ منگے نوں سنسکرت دیاں کتاباں ترجمہ کرنے دا

کم سپرد کیا گیا۔ کئی ہور دیاں دا ذکر وی تاریخ دثج بلدا اے۔ اینہاں وچوں بہتہ فلبرفلہ ہندباد،
تے بازی گر مشہور سن۔ مسلماناں نے ۹ تیک حسابی رقباں لکھنے دا طریقہ دی ہندی عالماں کو لوں
سکھیا سی تے اہناں نوں اتنا مہند کہندے سن۔ جاحظ لکھدا اے :

”ہندی نجوم (جوئش) تے ریاضی دے عالم ہن تے طب پچ دی ماہر ہن“

طب وچ ششرت تے چرک دیاں کتاباں عربی دثج ترجمہ کیتیاں گئیاں۔ برتیک دمنک
دے پہلوی ترجمے نوں ابن المقفع نے کلیدہ دمنہ دے ناں نال عربی دثج منتقل کیتا۔ بودھاں دیاں
کئی جاسک کہانیاں الف لیلہ ولیلہ دثج شامل ہو گئیاں۔ عرب بودھاں نوں سمنیہ یا حمزہ (لالہ بانے
دالا) کہندے سن۔ مامون الرشید دے استاد نظام، ابو الہدیٰ علاف تے دوجے معتزلی عالماں
دے مناظرے سمنیہ نال ہوندے سن، جتوں مسلماناں بدھ مت توں آشا ہو گئے۔

الہیات ارسطو دا عربی ترجمہ 226ھ دثج ہویا۔ ایہ ارسطو دی لکھی ہوئی نہیں سی، سگوں
فلاطینوس دی اینڈر دیاں آنری تزن فصلال دا خلاصہ سی جیہڑا نیمیاچ امیسوی نے کیا سی۔
مسلماناں ایس نوں ارسطو دی کتاب دے بھلیکھے ترجمہ کیتا تے فلاطینوس دے خیالات ارسطو نال
مسرور کر دتے۔ ایس طرح جیہڑا فلسفہ مسلماناں دثج مقبول ہویا اوہ ارسطو دا فلسفہ نہیں سی فلاطینوس
دے افکار سن۔ فرنیس تھلے نے لکھیا اے کہ ارسطو دے فلسفے اتے عیدیاں توں نو فلاطونی
حاشیاں دے پردے پے چکے سن، جنہاں نوں اٹھانا سوکھا کم نہیں سی۔ مسلماناں دثج ایس نو فلاطونیت
دی ترجمانی دا حق اکنڈیکس، اخوان الصفا، الفارابی تے بوعلی سینا نے ادا کیا۔

ابو یعقوب اسحق الکندی (م 864ھ) مسلماناں دثج نو فلاطونیت دا پہلا شارح سمجھا جاندا
اے۔ اوہ مامون الرشید دے بیت الحکمت دثج ترجمہ کرن دا کم کر داسی۔ اوں نے ارسطو دی
کتاب النفس دے ترجمے اتے نظر ثانی کیتی۔ کتاب النفس دی ایہ شرح اسکندر افروسی نے

مذہبی رنگ و نال مکی ہے تے ایہ ثابت کرنے راچارہ کینا ہے کہ ارسطو روح دے بقایا موتوں بعد حیات دے اقبال ہے۔ کندی نے دی ایہ عقیدے ارسطو نال منسوب کر دتے۔ ایسے طرحاں مشائیت دے نال جہڑا فلسفہ مسلمان وچ رائج ہوا، دے اصل شرح توفلاطونیت ای ہے۔ کندی دا عقیدہ ایہ ہے کہ خدا کائنات توں دکر اے۔ کائنات نال خدا واسمندہ ثابت کر لئی اوس نے فلاطینوس دے عقلی و جذب دے نظریہ اپنا لیا۔ ایسے لکھ چکے ہاں کہ فلاطینوس دے خیال وچ ذات احد توں سمجھ توں میللات عقلی نکلی ہے۔ کندی نے ایسے عقلی نوعی پھان وچ وڈ دتا عقلی فعال تے عقلی منفعل، عقلی فعال انسان وچ براہ راست ذات احد یا خدا توں آندی اے۔ ایسے لئی غیر فانی اے تے موتوں بعد غیر ذات احد وچ باہدی اے۔ ایسے نال کندی نے انسانی نفس (روح) توں دی دو پھان وچ وڈ دتا۔ اک علوی و دوسری سفلی۔ علوی کچھ دارشتہ عقلی فعال دے نال اے تے ایہ مادے دی گرفت توں آزاد اے، سفلی مادے دی ملاوٹ نال بند اے۔ روح مادے دی قید وچ پھنس کے اپنی اصل توں جدا ہو جاندی اے عقلی فعال اوسوں ایہ ترغیب دیندی اے کہ توں اپنے آپ توں مادے دی قید وچوں آزاد کر کے ذات احد دی طرف پرواز کر جا۔ ظاہر اے کہ ایہ خیال فلاطینوس کوں ای لیا گیا ہے۔

معلم ثنائی ابونصر فارابی (م ۹۵۰ء) نے حرائے دیانے صابیاں کوں فلسفہ پڑھیا ہے۔ اوسے دی سمجھ توں اچھے کتاب احصاء العلوم اے جسے وچ ہیئت، منطق، ریاضی، کیمیا تے سیاسیات دیاں بحثاں ملدیاں ہن۔ فارابی دی ارسطو دے فلسفے دی ترجمانی توفلاطونی رنگ وچ کردا ہمایا۔ اوہ ارسطو توں صوفی کہندا ہے۔ فارابی دی ارسطو دی طرحاں وجود

ط : Peripatetic ارسطو ٹہلے ٹہلے کے دیرے دیرے ایسے لئی ایہ

نال پے گیا۔ ایہدا معنی چلنا پھرنا

Passive intellect : 3

Active intellect : 2

دیاں دو قسمیں کتیاں ہن۔ واجب الوجود جہڑا اپنے ہونے لئی کسے دا محتاج نہیں تے اپنی ذات
 وُج آپ موجود اے تے ممکن الوجود جہڑا اپنے موجود ہونے لئی کسے دوجے وجود دا محتاج ہوئے۔
 فارابی کہندا اے کہ واجب الوجود نے اپنی ذات دے اظہار لئی ایسے کائنات نوں شکل دتی ہے۔
 واجب الوجود توں پہلاں عقل فعال نکلی غیر روح گلے ظاہر ہوئی۔ غیر انسانی روح تے آخر وُج مادہ
 نکلے۔ موت توں مگروں عقل فعال اپنی اصل دی طرف پرواز کر بندی اے تے شخصی عقل یا عقل
 مستفاد جسم دی فنا مال فنا ہو جاندی اے۔ فارابی مذہبی معنی وُج موتوں بعد حیاتی دانکر اے۔
 آخری عمر وُج فارابی نے تصوف دا لہ پھڑیا تے کہیا کہ ساڈے حواس توں دکھ عشقے دی اک
 کیفیت دی اے عشقے مال ای کائنات دا تناسب قائم اے۔ عشقے انسان دی روح دی
 تکمیل دا سبب بندا اے تے عشقے ای ایسے کائنات دی تخلیق دا باعث بنیاسی۔

اخوان الصفاء ایرانی فلسفیان دی اک خفیہ جماعت نوں کہندے ہن۔ ایہ لوک لک چھپ
 کے مل بہندے ہن۔ تے ہیئت، فلسفہ، ریاضی دے مسائل اتے بحثاں کردے ہن۔ ایہناں دے
 ۵۱ رسالے ساڈے تیک پکے ہن۔ ایہناں دی نو فلاطینیت دے فلسفے دی تشریح کیتی اے
 فلاطینوس دی طرحاں ادہ کہندے ہن کہ خدا توں عقل فعال نکلی جسے توں روح گلے ظاہر ہوئی
 تے غیر ادسے دچوں انسانی روحاں تے مادے دی اشیاء دی منتربوئی۔ ادہناں لئی زندگی دا
 مقصد ایہ ہے کہ روح نوں مادے دی قید دچوں چھڑا کے دوبارہ اپنی اصل وُج ملاوئے دا
 چارہ کیتا جائے۔ ایہ گلے تپ تیاگ تے مراتبے مال حاصل ہو سکدی اے۔ ادہناں دا خیال
 اے کہ جہڑا بندہ صداقت تیک پہنچا چاہے ادسے نوں سقراط دی بے نیازی، علی بن مریم
 دا ایثار تے علی بن ابی طالب دی جواغروی دانمونه اپنے آگے رکھنا چاہیدا اے۔ اخوان الصفا

ط : Necessary being

ص : Contingent being

باطنی تحریک نال تعلق رکھدے سن تے کہندے سن کہ ہر ظاہر دا اک باطن ہوندا اے جیہڑا صرف
 سوجھوانے اے معلوم کر سکدے ہن۔ اوہ قرآنی آیات دی تاویل کر کے انہاں نوں فلسفے دے
 مطابق کرنے دی کوشش کر دے سن۔ ہسپانیہ دا اک عالم مسلم بنے ابوقاسم الجرجانی رسائل انوان العنقاد
 اپنے مُک لے گیا۔ جنہاں دی اشاعت نال ہسپانیہ وچ فلسفے دے مطالعے دا شوق پیدا ہو گیا۔ انوان لصفاً
 دے اذکار توں ابنے بامہ تے شیخ اکبر محمد الدین ابن عربی نے وی فیض پایا اے۔

شیخ الرئیس بوعلی سینا (م 1037ء) خدا نوں واجب الوجود کہندا اے جیہڑا کائنات توں
 دکھ اے، تے ہر موجود شے دی اصلی اے۔ اوسدی دلیل ایہہ ہے کہ اک شے دچوں اکو شے
 نکل سکدی اے، ایسے لئی اک واجب الوجود دچوں عقل فعال نکلی تے ایسے دچوں رُوح کل ظاہر ہونی
 موت توں بچھوئے عقل فعال خدا دی طرف واپس چلی جاندی اے تے شخصی عقل (ویدانت دی
 حیوآتما) جسم نال اے ہٹ مٹا کے فنا ہو جاندی اے۔ جیہڑی شے اک داری مطہر اے اوہ
 دوبارہ اوسے صورت نکل وچ پیدا نہیں ہو سکدی، ایسے لئی جسم واحشر ممکن نہیں ہو سکدا۔
 ایسے نو فلاطونی نظریے راویردا بوعلی سینا نے شفا (عربی) تے دانش نامہ علاقے (فارسی) وچ
 کیتا اے۔ اوہ کہندا اے کہ کائنات ازلی تے ابدی اے تے کوئی شے عدم یا نیستی دچوں پیدا نہیں
 ہو سکدی۔ دانش نامہ علاقے وچ کہندا اے۔

”واجب الوجود اک اے تے مادے توں پاک اے۔ اوسدی ذات اوس توں
 چھٹی ہوئی نہیں، ایسے لئی اوہ آپ اے عالم اے تے آپ اے علم اے۔“
 بوعلی سینا دے خیال وچ انسان دی خوشی دی حد ایہہ ہے کہ اوس دی رُوح ذات
 واجب الوجود (خدا) وچ فنا ہو جائے۔ کہندا اے :

”سمجھ توں دڈی خوشی نے چوڑی نیک نعتی انسان لئی ایہہ ہے کہ اوسدی
 رُوح خدا دی ذات وچ فنا ہو جائے۔“

بوعلی سینا صوفیاں دے پتیگ تے وجد د حال نوں بے فائدہ سمجھدا اے تے کہندا اے کہ

نہا دی معرفت حاصل کرنے لئی عقل مسجہ توں اُپا دیلہ اے۔ اوہی عقلی دلیل ایہ ہے کہ سب
پنے مُسَبَّب توں کدی وی جدا نہیں ہو سکا۔ کائنات مُسَبَّب اے تے خُدا سَبَب اے۔ ایس
لئی کائنات خُدا توں جدا نہیں۔ ایہ کھلی دُلھی وحدت الوجود اے جنھوں ایسے معقولی کہہ سکے
ہاں۔ دانش نامہ علاقے ابن سینا دی کتاب اے۔ ایسے دا خاتمہ ایہناں لفظاں تے ہوندا اے،

الحمد لو اھب العقل (تعریف اوسے خُدا دی جیہڑا عقل عطا کر دے)

فارابی وی طرح ابن سینا وی عشق نوں ادھ کھچ کہندا اے جیہڑی کائنات دی ہر شے
حُسن ازل دی طرف محسوس کر رہی اے۔ ایہ کھچ تے حرکت جمادات توں شروع ہو کے درجہ بدرجہ
حیوانات تے نوب انسان توں ہوندی ہوئی حُسن ازل دے وصال تک جا چُکدی اے۔ ایہ
خیال اوس نے اخوان الصفاء کوں لیا سی جنہاں دے رسالے ادھ پڑھدا رہندا سی۔

آخری دو مسلمان فلسفی قاضی ابن رشد (م ۱۱۹۸ء) اندلس دا رہنے والا سی۔ اوس
نے ارسطو دی شرح لکھی سی۔ ایسے لئی اوس نوں اہل مغرب ترجاں ارسطو کہندے ہن۔ ادھ
موتوں پھپھوں جیاتی و قائل نہیں سی تے کہندا سی کہ کوئی شے نیتی وچوں پیدا نہیں ہو
سکدی ایسے لئی کائنات کے نے خلق نہیں کیتی، لگوں ایہ ازل توں موجود اے تے ابد
تیک رہی۔ اوہیاں تے عقیدیاں پاروں علماء اوسدے مخالف ہو گئے ہن،

(۱) کائنات قدیم اے۔

(۲) کائنات دی کوئی شے سبب مُسَبَّب دے رشتے توں آزاد نہیں۔

طا : Effect

سب : Cause

م : Commentator

ط : Cause and effect

(۱) انسانِ دی شخصی روح فنا ہو جائی ہے، ایسے لئے اوسدا حشر نشر ممکن نہیں ہو سکتا۔
 اپنے سینا دی طرح اپنے رُشد دی کہندا اے کہ ذات واجب الوجود شوح جذب ہونے یا صوفیاں
 دی زبانے دُعا فَنَا فِی اللّٰہِ سَتَلِ اسدلالی یا فلسفیانہ شوح و چار نالے ای میسر آ سکی ہے۔
 صوفیاں نے وجہ و حال یا کشف و اشراق دا کچھ فائدہ نہیں ہوندا۔ ایسے لئے ایہناں نے فلسفے
 نوں تصوف قتل کر تے صوفیاں نے تصوف نوں تصوف حالی کہندے ہن۔ ایہناں دواں
 دا ذوق اک حکایت نال واضح ہو جاسی۔ اک دیہاڑے بولے سینا اک صوفی ابو سعید ابو الخیر نوں
 بلے گیا تے ڈھیر پردوں دکھرے پہ کے گل بات کر دے رہے۔ بولے سینا اٹھ کے ٹر گیا،
 تے لوکاں ابو سعید ابو الخیر کوں پچھپا بولے سینا نے بارے تہاڈا کیہ خیال اے بہادہناں کہیا
 ”جو کچھ میں دیکھدا ہاں اوہ جاندا اے“

مطلب ایہ ہے کہ صوفی دا مشاہدہ تے فلسفی دی شوح اگو کچھ ہن۔

اپر دتی ہوئی تفصیل توں پتا لگ گیا ہو دے گا کہ فلسفے تے سیریت یا عقلیت تے
 باطنیت درہاں دا اُٹھ قدیم توں تک ساتھ رہیا اے۔ یونان دی وجودیت، مثالیت، اشراقیت
 تے سیریت نے جہڑے خیال مسلمان فلسفیانے تے صوفیاں دی نکر تے عمل شوح داخل ہوئے
 اوہ ایہ ہن :

(۱) وجہ مطلقہ یا واجب الوجود یا خدا ای اصل حقیقت اے۔ اوستوں کو کچھ دی ہے
 اوسدا وجہ حقیقی نہیں اعتباری اے۔

(۲) عالم دوم نے اظاہری تے حقیقی۔ ظاہری عالم نوں ایسے حواس نال جانے سکدے ہاں پر
 حقیقی عالم تیک وجہانے دی ای رسائی ہو سکی ہے۔

(۳) کائنات ذات واجب الوجود یا خدا وچوں درجہ بدرجہ ایسے طرحانے نکلیں جے طرحان
 سورن دیاں شعاواں سوز وچوں نکلیاں ہن۔ ایسے لئے کائنات تے خدا اک دوجے
 توں دکھ نہیں۔

(4) انسان دی روح عالم حقیقی نال تعلق رکھدی اے تے ظاہری عالم دُش آکے مادے دی قید دُش پُھرسے جاندی اے۔ ایسے قید وچوں صرف تپ-تیگ تے مُراقبے نال سینے نوں روشن کر کے (اشراق) خلاصی پائی جاسکدی اے۔

(5) بندے دے حیون دامتعدد ایہہ ہے کہ روح نوں مادے دی قید دیوں پُھڑا کے اونوں دوبارہ خدا دی ذات دُش جذب کر دتا جادے۔ ایسے فنا دُش اوسے دی بقاء دا راز اے۔

(6) عالم ازلی تے ابدی اے۔ ایسے نوں نیستی وچوں پیدا نہیں کیتا گیا۔

(7) کائنات دی ہر شے واجب الوجود یا مَحْضے ازل دی طرف حرکت کر رہی اے۔ ایسے حرکت تے کچھ داناں عشقے اے۔ ایہہ صوفیائے داعشوتے حقیقی اے۔

فلسفیاں دا واجب الوجود کائنات توں دکھائے، ایسے لئی بندہ ایسے نالے پیار محبت دامتعدد قائم نہیں کر سکا، کیوں جے پیار محبت تے کسے شخصیت نالے ایسے کیتا جاسکا اے۔ صوفیائے واجب الوجود نوں محبوب ازلی تے خدا کہہ کے اوسے نالے عشقے دا رشتہ قائم کر لیا۔ صوفیائے دے نالے باطنیہ، قرامطہ، تے اسمعیلیہ نے دی یونانی فلسفے نوں غور نال پڑھیا۔ اوہناں نوں تعلیمیہ دی کہندے ہن کیوں جے اوہ فلسفے دی تعلیم نوں ضروری سمجھدے ہن۔ تے فلسفہ یونانی نوں اصل سمجھ کے مذہبی عقائد دی تادل کر کے مذہب نوں فلسفے دے مطابق ٹوہالنا چاہندے ہن۔ اخوان الصفاء، ابن سینا، تے حکیم ناصر خسرو، ایسے جماعت نالے تعلق رکھدے ہن۔ بعد دُش باطنیہ دے امام جلالی تے تاسخ دے عقیدے بعض صوفیائے دی تعلیم دُش مثال دی ہو گئے ہن۔

نوفلاطونیت دا کھوج ایران دیاں دانیائے ملا ہادی سبزداری تے ملا صد الدین شیرازی

دے افکار و شح دی کڑھیا جاسکدا اے۔ ایہ فلسفہ فتح اللہ شیرازی نے کے ہندوستان آیا سی
 ابو الفضل علائی دی نو فلاطونی فلسفے توں متاثر ہو یا سی۔ اوہ کہندا اے کہ نفسِ طاقہ اک
 لطیفہ ربانی اے۔ جیہڑا انسان دی صُرح و شح شامل ہو جاندا اے تے موت توں کھپوٹ اپنی اصل
 نوں واپس بھولے جاند اے۔

تصوّف دمی ریت

صوفِ پشم یا اُن کھدر نوں کہندے ہن۔ عربی لغت وچ تصوف داسمعی اے "ادھنے صوف
 والباس پایا۔" ایسے لئی صوفی اہو ہویا جیہڑا اونی کھدر دا بانا پاوے۔ اکثر توہاں دے تارک شروع توں
 اونی کھدر دا کھلتا پاؤندے رہے ہن۔ کیوں جے اہو کھپراتے کھوہرا ہوندا اے۔ جتھے وچ چھدا
 رہندا اے تے ادھناں نوں غفلت دی نیندر توں بچاؤندا اے۔ تارک پٹ تے سوتر دے
 کو لے بانے نوں کھیاے دنیا داراں دے بیرے کہندے سنے۔ ادھناں دا خیال سی کہ جتھے نوں
 جتنا دکھ دتا جائے اتنی ای بندے دی رُوح پاک تے نرمل ہوندی اے۔ پہلی صدی ہجری
 دے اخیر وچ عیسائی تارکاں دی وکھیر وکھی بعض مسلمان زاہد دی اونی کھدر دا کھلتا (خرقہ) پادری
 لگ پئے۔ ایسے لئی لوک ادھناں نوں صوفی آکھدے سنے۔ ابوریحان البیرونی تے حاجی خلیفہ علی
 دا خیال ایہہ ہے کہ لفظ صوفی یونانی زبان دے لفظ سوف دچوں نکلیا سی، جس داسمعی
 اے "دانثے"۔ ایسے لئی دانشمنداں نوں صوفی آکھنے لگ پئے۔ علامہ تطفی محمد کہندے
 ہن کہ صوفی دالفظ یونانی دے لفظ شیو صوفیا توں لیا گیا اے، جس دے معنی ہن "حکمت الہی"۔
 پر ایہہ خیال وی درست نہیں۔ ایران دے وچ آج کل دی صوفی نوں پشمینہ پوش کہندے ہن۔

Soph : معنی دانثے ۔

Theosophia : تاریخ فلاسفۃ الاسلام ۔ خدای سوجھ

عالموں نے صفہ سے عفا نوں تصوف را مارا کہا اے۔ شیخ علی جویری لکھدے ہر کچھ ایہ کوئی عربی
 نت توں واقف نہیں ہن کیوں جے صفہ وچوں نفعی تے صفا وچوں صفوی نکلے گا نہ کہ صوفی! ادھار
 شیخ شہاب الدین شہر دروی نے کہا اے کہ لفظ صوفی تے تصوف دا مادہ صوف اے جہڑی مے
 لم تولدیکھے دی ادھار دی تصدیق کیتی اے۔ مسلماناں وچ تصوف مے رواج دے بارے
 نے نظریے ہن۔

(1) تصوف اسلام دی اک ٹینگھ اے جہڑی قرآن تے حدیث وچوں پنگری اے۔ ایہ خیال
 دہر فورسے کلارک تے موسیٰ لوائے مای نوں داہے جنہوں مے بنے منصور حلاج آتے سند
 منیا جاندا ہے۔

(2) نکلنے تے براؤن کہندے ہن کہ تصوف نوں فلاطونیت مے فلسفے دی بدلی ہوئی صورت
 اے۔ آریائی ٹمپے ذہن سامی عرباں مے شخصی خدا نوں قبول نہیں کیے کہ سکدا۔ ایسے لئی
 فلاطینوس توں خدا دا سہرائی تصور لے کے اوس آتے تصوف دی بنیتم رکھی گئی سی۔
 ایسے لئی اکثر صوفی ٹمپے ہن۔

(3) ڈوڑی تے فانس کرمیر نے تصوف وچ بدھ مت تے ویدانت دا کھنچ کڈیا اے،
 تے کہا اے کہ صوفیاں نے تپ تیاگ عیسائی تارکات توں اخذ کیا سی۔ ڈاکٹر اقبال
 دی تصوف آتے بدھ مت مے اثر دا ذکر کردے ہن۔

" ایں وچ کوئی شک نہیں کہ تصوف دا وجود اسلام دی بھولیں وچ اک ادوار کہ
 سی جہڑا عجیال دی دماغی آب دہوا وچ نہریا سی، میرا عقیدہ ایہ ہے کہ سد
 توں چوکھا زہد تے وجود دا مسئلہ مسلماناں وچ بدھ مت مے اثرات دا
 نتیجہ اے۔ "

ایہناں تیناں خیالات وچ کچھ نہ کچھ سچ ضرور اے، پر کسے وی نظریے نوں برا بھلا نہیں سمجھا جاسکدا۔ اصل گل دا کہنوں کہہ نے لئی سانوں تاریخ دا لکھ پڑنا پوسی۔

بنو امیہ نے جبرتے تشدد نال اپنی سلطنت قائم کیتی جسے ایسے لئی ادھناں دے خلاف کوئیں اٹھ کھڑے۔ بنادناں نوں تھپنے لئی حجاج بنے یوسف جیہاں ظالماں نوں آگے کیا گیا ایس قصائی نے اک کھ دیہہ ہزار بندیاں نوں چرے چنے کے قتل کرایا۔ تے ہزاراں مرداں عورتاں نوں بھیدناں بکریاں وانگر ڈاریاں وچ ڈک دتا۔ بنو امیہ نے اک دھکا ایہہ کیا کہ ادھناں مویاں کوں وی جزیہ دھول کرن لگ پئے جیہڑے مسلمان ہو چکے سن۔ ایسے لئی جد کدی بنی امیہ دے خلاف بغاوت ہوندی سی، عجمی مویاں اوہدے وچ گج وچ کے تھہ لیندے سن۔ بنو عباس نے بنو امیہ دے خلاف اڈھالایا تے عجمیاں نے تنہی ہتھ ادھناں دا انگ دتا۔ ناب دی جنگ وچ بنو امیہ نوں مہاجج ہوئی۔ ایہہ جنگ اصل وچ عجمیاں تے عباسی دی چھینج سی، جسے وچ عباسی نوں ہرا کے عجمیاں نے اپنی پرانی شکست دا بدلہ لیا سی۔ بنو امیہ دے عہد وچ عالم دو دھراں وچ ونڈے گئے سن۔ اک مریض جیہڑے بنو امیہ دی دھڑا کر دے سن، دوسرے قدریہ جیہڑے کہندے سن کہ ظالم تے جابر نوں حکومت کرن دا کوئی حق نہیں پچدا تے اوہوں تلوار دی دھار نال ظلم توں باز رکھنا ہر مسلمان دا مذہبی فرس اے۔ اوہ کہندے سن کہ بندہ مجبور نہیں مختار اے تے اوہ ظالماں نوں روکنے دا اختیار رکھدا اے (قدریہ دا معنی اے جیہڑا مختار ہونے) قدریہ وچوں معبد جیہڑے غیلان دے مشقی، بنو امیہ دے جبر و تشدد دے خلاف ہت ڈاہ کے آئے تے ادھناں نوں قتل کرا دتا گیا۔ بعد وچ ایہناں قدریہ نوں معتزلہ (انگ

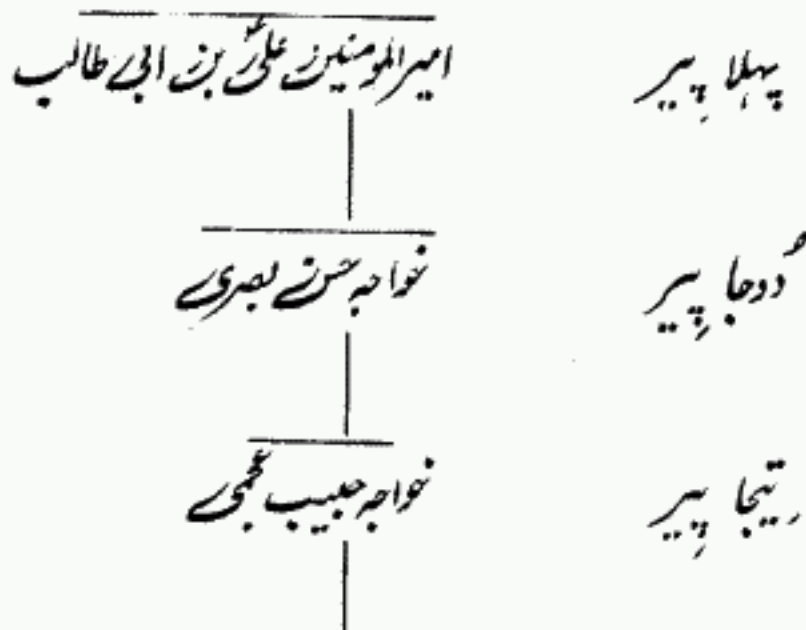
ط : ایس لفظ دا مادہ اے ارجا جس دا معنی اے "ملتوی کر دینا" اوہ کہندے سن کہ کسے نوں ایہہ حق نہیں پچدا کہ قیامت توں پہلاں کسے بندے نوں گناہگار یا کافر آکھے۔ ایہہ فیصلہ قیامت دے دن خدا کریں۔

نے والے) کہیا گیا سی۔ مہربانہ تے قدریہ توں دکھ اک فرقہ زباناں داسی جیہڑے بادشاہاں دے
 توں بیزار ہو کے گھٹے لگ پئے تے دردِ دلینے دشح مہجہ گئے۔ صوفی ایہناں زباناں توں
 تے سن۔

— زبدا تے تقوے دی ریت مسلماناں دشح مُدھ قدیم توں موجود سی۔ رسول کریمؐ تے
 سناں دے بعض صحابی فقر تے زبدا دے بڑے اُچے تے سرے نمونے سن۔ رسول کریمؐ دا
 ناداے الفقیر فخری (فقر میری وڈیائی اے) اوہ سارے عرب دے حاکم تے آقا نے
 ہنس دے گھر کئی کئی دیاڑے اک نہیں ہی بلدی، اوہ مٹا جھوٹا لاک تے مکھی سکے کھا کے گزار
 دے سن۔ جنگل وچوں اپنیاں لکڑیاں آپ لیاوندے سن تے اپنیاں کپڑیاں دا گاندھ تروا آپ
 دے سن۔ امیر المومنین علیؑ بن ابی طالب کئی کئی دنے فاقے کھدے سن، تے رجبا پکا غریبا
 دے دند دیندے سن۔ اوہ ساری عمر توں دی روٹی کھا کے تے سکے ستو ٹھیک کے دہم ٹاؤند
 دے۔ ایہو حال سلمان فارسیؑ، عمارؑ یا ستر تے ابوذر غفاریؓ داسی، ابوذر غفاریؓ نے کھلم کھلا بنو امیہ
 دے دولت اکھٹی کرنے توں منع کیتا تے اوہناں دے ظلم و انشا نہ بنے گئے۔ بادشاہی دشح فقیری
 تے فقیری دشح بادشاہی کرنے دی ایہہ ریت مگردوں آونے والیاں نے بھلا دتی تے حکومت
 دے لورے دشح آکے بیت المال دے روپے آتے آپ خیرے چڑے اڈا دن لگ پئے، پر
 زبدا اُجیہے دی سن جیہڑے فقر تے زبدا دی ایسے ریت توں نبھاؤندے رہے۔ اوہناں
 موت تے دولت توں اپنی تختی دی نوک برابر وی نہ سمجھیا تے حاکماں دے لوجہ لالچ
 دے چکھدے رہے۔ ایہہ گل پلے بھٹنے جوگی اے کہ پہلے صوفی کونہ تے بصرہ دے
 ہراں دے دسٹیک سن جیہڑے بنو امیہ دے حیرتے ظلم دے سمجھ توں دودھ کے نشانے
 تے سن۔ ایہناں دے نال خوامان وچوں جیہڑا کے زمانے دشح زردشت دے مذہب تے
 موت دا گڑھ سی، زباناں دی اک جماعت ظاہر ہوئی۔ اسلام توں پہلاں ایسے صوبے دشح جانی
 لے بودھاں دے دیہاں دے، چھتریاں تے تنو پے موجود سن جنھاں دشح بودھ سوامی تے بھکشو رہے

سنے۔ سمجھ توئے دُڈا رہا بار بلخ دُش کی جسے دے مہا سوامی نوے پرکھ کہندے سنے۔ خراسان
 دیاں زہدانے آتے بودھاں دے تپ تیاگ دا دے اثر ہویا کی۔ عیسائی دے بہانیت دے
 ریت بھر دپوں اُجھڑی کی، جتنے رے راسب پہاڑاں دیاں کھنڈراں تے تھلاں دیاں ٹکراں
 دُش بہم کے جب تپ کر دے سنے۔ اوتھے ریاک مسلمان زہدانے نے ایہناں راہباں دے طور
 طریقے اپنائے سنے۔ تصوف دا چوتھا مرکز بغداد سی جتھے پاسلیاں علاقیاں دے زہد آ آ کے
 دے گئے سنے۔ ایسے طرحاں کوفہ، بصرہ، بلخ، مصر تے بغداد دچوں تصوف چارے پلے
 پھیلیا سی۔

تصوف دے اکثر اعلیٰ خواجہ حسن بصری دے راہب امیر المؤمنین علی بن ابی طالب تیا
 پُجے جے بنے حسن بصری دے بارے روایت ہے کہ ادھناں علم لدنی (علم جبرائیل علیہ السلام) کو
 ملدا اے (امیر المؤمنین توں حاصل کیتا سی۔ جعفر شریف ہواں تے ابو الفضل علی بن ابی طالب نے تصوف
 دا ذکر کردیاں ہویاں چار پیراں تے چوداں خانوادیاں (خانداناں) دا ذکر کیتا اے، جیہ
 ایسے جدول توں واضح ہو جاسی۔

- 1 - حبیبیاں پیروان حبیب عجمی 10 - زیدیاں پیروان عبدالواحد بن زید کوئی
- 2 - طینوریاں پیروان بازید بطنای 11 - عیاضیاں پیروان فضل بن عیاض
- 3 - کورخیاں پیروان معروف کورخی 12 - ادھمیاں پیروان ابراہیم ادھم لخی
- 4 - جنیدیاں پیروان جنید بغدادی 13 - ہمیریاں پیروان امیر الدین الہیری
- 5 - سقطیاں پیروان سری سقطی 14 - ہشتیاں پیروان ابوالفتح ہشتی شای
- 6 - گازرنیاں پیروان منیف گازردی
- 7 - فردوسیاں پیروان غم الدین گبری
- 8 - طوطیاں پیروان عبدالفرح طوطی
- 9 - سہروریاں پیروان شیخ ضیاء الدین ابوالحبیب سہروردی

جنفر شریف نے قادریاں دا سرسری ذکر کیا اے تے شاذیہ، مولویہ، شطاریہ، نقشبندیہ،
حلاجیہ، جلالیہ، قلندر یہ تے سہروردیہ پیروان شیخ شہاب الدین سہروردی نوں چھڈ گئے ہن، پر
ادھنالا دی ایسے تقیم توں اک گل اگھر کے سامنے آوندی اے کہ صوفیاں دی اکثریت عجمی سی،
تے عرباں وچوں کوئی ٹاواں ٹاواں بندہ اے ایسے راہ آتے چلیا سی۔

صوفی پہلی صدی ہجری دے اخیر وچ ظاہر ہونے لگ پئے۔ عبدالرحمن جامی دے بقول سبھ
توں پہلاں ابوالثام ثمان بن شریک کوئی نوں صوفی کہیا گیا سی۔ پہلے دور دیاں زاہداں وچ دو
نولکلیاں گلاں ایہہ سن کہ اک تے ادھنالا نوں اپنے گناہگار ہونے دا شدید احساس سی تے دوجا

اوہ آخرت دے عذاب توں بڑا خوف کھاندے سن تے ہر ویلے خدا دی رضا نوں ساہنے رکھدے
سنے۔ ایہناں زاہداں ذبح حنہ بصری (م 728ء) امام جعفر صادق، معروف کوئی چہرے عیسائی
سنے تے امام جعفر صادق دے ہتھیں مسانے ہوتے سن، داؤد طائی، بشر بن الحارث، ابراہیم ادھم،
شقیقہ لجنی، سفیان ثوری، اچا مقام رکھدے ہن۔ ایہناں لئی نیک اخلاق، دل دی صفائی
تے نفس دی پاکیزگی تصوف دی اصل روح سی برے طرحاں کہ شیخ الاسلام زکریا انصاری
دا ارشاد اے :

التصوف هو علم تعریف به احوال ترکیبہ النفوس و تصفیۃ اخلاق
تصوف اوہ علم ہے جسے نال نفس پاک تے اخلاق صاف ہوندے ہن،
شیخ ابوالحسن فرمایا سی :

لیس التصوف رسوما ولا علوما ولكنہ اخلاق
(تصوف رسوم یا علوم دا ناں نہیں لگوں اخلاق دا ناں ہے)
ابوعلی روزباری دا قول اے :

الصوفی من لبس الصوف علی الصفا و اذاق الهوی طعم المجفا
(صوفی اوہ ہے جیہڑا صفائے قلب نال صوف دا بانا پہندا ہے تے نفسانی خواہش
نوں سختی دا مزہ چکھا وندا ہے)

عشق حقیقی دی ریت ذوالنون مصری (م 860ء) تے رابعہ بصری توں شروع ہوتی
سی۔ رابعہ بصری خدا دی محبت ذبح دُوبی رہندی سی۔ کسے کُچھیا :
"تہانوں شیطان نال نفرت ہے کہ نہیں؟"

اوہناں کہیا :

"میںوں نے خدا دی محبت توں دل ای نہیں لگدی جے کسے غیر نال نفرت کر سکا۔"
صوفی ذوالنون مصری نوں اپنا پہلا قطب کہندے ہن۔ اوہناں دا ارشاد اے کہ

صرف دہ تے سال نال ای بُدا دی معرفت نصیب ہو سکدی ہے۔ اوہناں دا مقبرہ غزوہ دشن موجود ہے تے لوک اوکھے باکے منڈاں منڈے ہن۔

بایزید بسطامی (م 875ء) ایذا فی سنہ، اوہناں نوں ستہ است کیا باندا ای بعض سوئے اوہناں نوں پہلا صائب مالے عارف منڈے ہن۔ وید دی حالت توں اوہناں دے مومنوں آجے طے دی نکلے بانڈے سن بہاں نوں شیطاں (فلان شریعت) کیا گیاے مثلاً:

۱۔ "سُبْحَانِي مَا اعْظَمَ شَرِّافِي" (میری ذات پاک اتے میری شان کتنی اچھی اے)

2۔ "میرے جیئے ہیٹھ بُدا ہے میںے ساغر ہاں میںے ای پیالہ ہاں، میںے ای شرابی ہاں۔"

3۔ "میںے بُدا کوں بُدا دی طرف گیتے میںے اندرون آواز آئی۔" توں میںے!

4۔ "میںے بُدا دا عرش ہاں میںے کوں محفوظ ہاں میںے قلم ہاں۔"

سمجھ توں پہلاں ذانی اللہ و تَعَالٰی شیخِ اعلیٰ جنید بغدادی (م 910ء) نے تصوف و شوح داخل کیتا۔ اوہناںے کیا کہ: "ذرازل نوں، قبالو ہلی آگہ سے بُدا ای دیاں گوجاں نے خدا نوں عقیدت، بندگی تے محبت دا قول دتا ہے۔" (میںے کوں نوں، کوں آگاہی انسان دی زندگی دا اصل مقصد اے۔ اوہناں نے اپنی مشاہدات تے انور دا ذکر سوز و غم دیاں کیتاں تے ایسے طعناں اپنی روحانی ترقی دیاں منزلاں مقرر کیتیاں سن، گنگے آوری والے صدیاں دی ایسے پکھوں اوہناں دی پیروی کیتی ہے۔ اوہناںے برا اُتار دیا ہے۔

"(۱) عوفی ظاہر و شہ بندہ ہے پر باطن و شہ خدا ہے۔"

(2) تہ یہ 30 دہے خدا جنید دی زبان توں بولدا رہیا پر یکے نوں کیڑا نہ ہوئی:

حضرات ذوالنون مصری، بایزید بسطامی تے جنید بغدادی نال عوفی عقیقے، ذانی اللہ

وجد و حال، جذب و حل، کشف و اشراق و تصورات جہڑے نو فلاطونیت و فلسفے توں افہ
 کیتے گئے سن، مسلمان لے تصوف و وح شامل ہو گئے۔ ایہہ تصورات مانوں پہلے دور دیاں صوفیاں
 تے زائدال و وح نظریں نہیں آندے۔ ایسے دیکھاں گے کہ حلوں (ادار) تے وحدت الوجود لے
 ملے ابو منیث حیرے بن منصور علاء تے شیخ اکبر محمد بن علی ابن العربی دی دینے ہن جینے
 بن منصور علاء (مقتول ۹۲۲ء) نے شروع و وح بنید بغدادی تے تشریح توں فیض پائی
 فیروہ اسمعیلیہ باطنیہ و پچارک بن گیا، تے ایہے پکر و وح ادس نے کئی مکاں دی سیاست کیتی۔ ادہ
 سمندر دی راہ ہندوستان دی آیا تے خشکی دی راہ واپس کر گیا، ہندیان ہندیان ادس آتے
 سال دا غلبہ ہو گیا تے ادس نے انا الحق دائرہ مایا۔ طوائف ادس نوں چھڑ کے عداوت و وح
 لے گئے پر ادہ قاضی لکھنوی نے سامنے دی لکھنوی کے انا الحق دا ورد کروا ہر سیا۔ اپنی کتاب الطواہین
 و وح لکھدا ہے۔

”جے تیں خدا نوں پچاندے اوتے ادس لے نشان نوں دی پچانو۔ میں
 ادہ نشان ہاں، میں حق ہاں، حق لے طفیل ازل حق ہاں، میرے تجھے، تے
 مرشد فرعون تے ابلیس ہن۔ ابلیس نوں دوزخ و وح سٹن دی ترھی دتی
 گئی پر ادس توبہ نہ کیتی۔ فرعون سمندر و وح غرق ہو گیا۔ پر ادس توبہ نہ کیتی
 نہ اپنے تے اپنے خدا دے دیکار کسے ہو نوں واسطہ بنایا۔ مینوں قتل کرن
 بھا دیں سولی تے ٹنگن یا میرے ہتھ پیر فوطہ دینے۔ میں دی توبہ
 نہیں کراں گا۔“

قاضی ادس نوں موت دی سزا دتی تے خلیفہ المتقدر و عہد و وح ادس نوں تیسے دے

طا، علاء عربی زبان و وح روے پیچے نوں اکھدے ہن، ادہ روں پنجنے واکم کر داسے،
 لے لے علاء وے اس بال مشہور ہویا۔

دے کے سولے اٹے ٹنگ دتا گیا۔ جتنے اوسے دیے لوٹھ ترے دیہاڑے لکدی رہے۔

فرانس دے اک عالم موسیو کوئی مائی نوں نے حلاج دی کتاب "الطوائف" ماثیائے نال چھاپی سی۔ ایسے کتاب توں حلاج دیاں خیالاں دا پتا لگدا اے۔ حلاج کہندا اے کہ کائنات نوں بنوانے توں پہلاں خدا اپنی شان تے جلال اُتے گوہ کہ رہیا سی تے اپنے جس عہد تے توصیف مہج غرق رہندا سی۔ ایہو توصیف عشق اے۔ اپنی وحدانیت دی حالت، وح اوسے دے منے وح عشق پیدا ہویا تے اوسے نے اپنی ذات دے اظہار وح خوشی ہی کیتی جس دے نال آدم پیدا ہویا۔

خدا دی خدائی (لاہوت) ناسوت (آدم) وح حلول کہہ گئی۔ حلول دا ایہہ تصور اسماعیلیاں دے امام دی شکل وح موجودی، تے ہندوواں دے اوتار نال ملدا جلد اسی۔ سریانے تے حلول وح فرق کرنا ضروری اے۔ سریانے دا معنی ہے خدا داسی کائنات وح وح جاننا تے حلول دا مطلب ہے خدا دا کسی بندے دی روح وح رس دے جاننا۔ بعض عالماں دا خیال ہے کہ حلاج نے ہندوستان دی سیاحت ویلے ایہہ تصور ہندوواں توں اخذ کیا سی پر ایہہ گلے یاد رکھنے جوگی اے کہ حلول دا خیال نو فلاطونیت دے لوگسے دی صورت وح پہلاں توں موجود سی۔

محقق اسماعیلیہ نے امام دی شکل وح لیا سی۔ حلاج دا سمجھ ایسے باطنیہ فرقے نال بڑا گڑھا سی ایسے تے قیاس ایہہ ہے کہ اوسے نے حلول دا خیال اسماعیلیہ توں ای لیا سی۔ ایسے حلول نال حلاج دا "ھو ھو" تصور دی وابستہ ہے جیہڑا صاف صاف لوگسے دی اک صوت ہے۔ حلاج نے انسانے کالمے نوں "ھو ھو" آکھیا تے ایسے توں اوسے دی مراد رسولؐ عربیؐ سنے۔

ایسے طرحاں حلاج نے رسولؐ عربیؐ نوں خدائی دا جامہ پہنا دتا تے کہیا کہ ادہ کائنات دے بننے توں پہلاں موجود سنے۔ ام سناں دا اسم مبارک قلم توں دی پہلاں لیا جاندا سی۔ سارے نبیاں تے ولیاں نے اپنا نور نور محمدیؐ توں اخذ کیا سی جیہڑا لوح و قلم توں دی زیادہ قدیم سی۔

قرآن دی آیت اللہ الثور السہوات والارض۔ (اللہ آسمان تے زمین دے نور اے) دی تشریح کردیاں ہویاں حلاج نے کہیا کہ ایسے نور توں رسولؐ عربیؐ مراد منے۔

ملائق دی وحدت الوجود و حق و دورک و رنگ، و حق موجود ہے جس را انہا را دے نے یہاں
نظارت و حق کیا ہے۔

"یہ وہ ہاں جو میرا محبوب ہے، میرا محبوب نہیں اس۔"

ایسے دو دوسالے اسے جھپٹا لے، آگے جتنے دُشمن ہو رہا ہے۔

تیسرے معینوں دیکھو گئے تھے اسے نوں دیکھو گئے۔

تیسرے اسے نوں دیکھو گئے تھے معینوں دیکھو گئے۔

حکایت کہنداسی کہ چہرا صوفی فنا فی اللہ یا اصل حق ہو جائے اسے دامنِ پیغمبر دے مرتبے
توں اچھا ہو جائدا ہے۔ کیوں کہ پیغمبر تے صرف پرچار کر دیا ہے، مگر دے آؤں دے سوزیاں دے قلب
غوث تے قیم دے تصورات دُشمن اسماعیلیہ دے امام تے ملائح دے کھڑھو، داجھلکار اصاف صاف
نظر اچھے آؤندا ہے۔ ملائح دے اخوان الصفاء دے طرہاں سہرت عیسیٰ ابن مریم نوں چو نوں جیون
داسرے نمونہ کہندے سن۔ بفسے مسائل و ش ابن العربی دے ملائح توں متاثر ہوئے سن۔ ادھناں ملائح
دے صوفیان اصطلاحات دے شرع لکھی دے جسے راسخ نامہ دے السرائر الدائم فی شرح کلام الملائح -
ادھناں اپنی کتاب دے شرع بائی بائی ملائح دے مقولے درج کیتے ہن تے ملائح دے طرہاں
قرآنی آیات دے اوں کیتے ہن۔

امام الموصد و شیخ اکبر محی الدین ابن عربی الطائی (560 - 638ھ) ہپانیہ دے
اک شہر جمریاء دے دنیکی سن۔ ادھ سلطان محمد بن سعید بن مردانش دے عہد حکومت دے پیدا
ہوئے۔ ادھ اپنے نام دے نال الحامی الطائی لکھدے سن کیوں کہ قبیلہ بنو طے دے فرد سن۔ لیکن
دُشمن ادھناں دے ملاقات مشہور فلسفی قاضی ابن رشد نال ہوئی سی جہڑا قرطبہ دے قاضی سی۔ 597ھ
دے ادھ مصر آگئے ایں سفر فتح ادھناں دے چلیا تے خدمت کار عبداللہ الحبشی ادھناں دے نال سی۔

اک ہور قصیدے وچ کہندے ہن:

” اوسے دے وصال نے مینوں ایسے طرماں مست کر دتا جس دایمنوں گان

دی نہیں تے ہو سکدا، جد کدی میں اپنی محبوبہ نوں ملدا ہاں اوسدا جمال

پہلاں توں دودھ لشکارے ماردا اے، اوسے عشق توں کیویں پنڈ چھڑاویں

جاسکدی ہے جیہڑا محبوب دے حسن وچ دادھے دے نال نال دودھ

رہیا ہووے۔“

ایہہ قصیدے پڑھ کے ملوانیاں ابنے عربی نوں برا چکھیا کہ توں چنگا صوفی ایسے جسے نوں

ہوس نے اُنھیاں کر دتا ہے۔ ابنے عربی نے ایہہ گلاں سنیاں تے اوساں اپنیاں شرماں دی

تشریح ترجمانے الاشواق وچ کیتی تے اوساں اتے عشق حقیقی دا رنگ چڑھا دتا۔ ملاں ابنے عربی

دے اُنج دی کھور پئے ہوئے سن تے کہندے سن کہ ابنے عربی دے خیال تے دعوے مذہب

دے خلاف ہن۔ ابنے عربی نے کہیا کہ رسول عربی اتے وحی جبریل فرشتہ نہیں سی لیا دندا

نگوں وحی تے الہام دا سرچشمہ اوساں دے اپنے باطن وچ سی۔ فیر ابنے عربی کہنے لگے کہ فرعون

تے ابلیس وڈے جواہر (من اهل الفتوت) تے مومن سن کیوں کہ اوساں خدا دی پوری

اطاعت کیتی سی۔ ابلیس نے آدم آگے سجدہ کرنی توں انکار کر کے خود خدا دا ایہہ حکم منیا سی کہ

خدا دے سوا کسے ہور نوں سجدہ کرنا جائز نہیں۔ ابنے عربی کہیا کہ دوزخ دا عذاب جہانیں نہیں ہووے

گا ذہنی ہووے گا۔ ایسے طرماں جنت دا ذکر کر دیاں ہویاں ایہہ کہنے لگے کہ لفظ جنت دا مادہ

جتنے اے جس دامنے اے چھپا لینا۔ جنت اصل وچ وحدت وجود اے جیہڑی کثرت نوں

چھپا لیندی اے۔ عذاب دا لفظ عذوب دھوپ نکلایا ہے، جس دامنے اے مٹھا ہونا۔

ایسے تے دوزخ دا عذاب ہمیشہ رہنے والی خوشی ہووے گی۔ کہنے لگے کہ حشر توں مراد ایہہ ہے

کہ ساریاں بندیاں دیاں روحاں خدا دی ذات دینج سا جاونے گیاں۔ دوزخ جنت دا خارجی دھڑ

کوئی نہیں۔ اپنی ذات نوں خدا دی ذات توں دکھ جانتا دوزخ اے تے خدا دی ذات نال

اگر کچھ ہو جانا جنت سے جنت دوزخ و شح کوئی فرق ہے تے ایہو کہ جنتی محبوب ازلے دے
 حُسن دا جھلکارا ویکھ سکئی گئے تے دوزخی اوستوں محروم رہنے گئے۔ ابن عربی نے وحدت وجود
 دا اعلان کر دیاں جو یاں آکھیا صوفیاں دا کلمہ ایہہ ہے کہ لا موجود الا اللہ (خدا دے
 بنا کوئی موجود نہیں) اخیر عمر و شح اوہناں دعویٰ کیتا کہ میں خاتم الانبیاء ہاں جسے طحاں
 رسول عربی خاتم الانبیاء ہن۔ فتوحات مکیہ و شح کہندے ہن :
 ” میں ہاں خاتم الالائت، میں ہاشمی (رسول عربی) تے مسیح دے ورثے
 دا خاتم ہاں ۔“

ایہناں گلاں توں علماء اوہناں دے کھدے پے گئے تے اوہناں اتے کفر دے فتوے
 لکھدے رہے۔ ابن تیمیہ تے محمد بن عبد الوہاب نے اوہناں نوں کافر آکھیا اے۔
 اپنی حیاتی دے اخیر و شح اوہ دمشق جا وئے تے وحدت وجود دا درس دیندے ہے
 اوہناں دی وفات مگر دے اوہناں دے عزیز شاگرد صدر الدین قونوی نے درس جاری رکھیا۔
 جنھاں صوفیاں ابن عربی توں فیض پایا سی، اوہناں و شح جلال الدین رومی، ابن النارض،
 عبدالکریم الجیلی تے عراقی مشہور ہن۔ ایہناں لوکاں دی تبلیغ نال ابن عربی دا وحدت وجود
 دا نظریہ ساری اسلامی دنیا و شح پھیل گیا تے اسلامی تصوف دا مڈھلا تصور بن گیا۔ ڈاکٹر
 تارا چند، اے اے عینی تے ڈاکٹر اقبال ہورال ابن عربی نوں فلسفی کہیا ہے پر ایسے
 گلے توں انکار نہیں کیتا جاسکدا کہ اوہ بہوں وڈے صوفی دی ہن۔ ایسے پہلاں اوہناں
 دے فلسفے دے بارے کچھ عرض کراں گے تے فیر اوہناں دے تصوف دی پرچول دی
 کراں گے۔

ابن عربی دا توحید وجودی یا وحدت وجود دا نظریہ ایہہ ہے کہ کائنات تے خدا کو کچھ
 ہن۔ اک دوجے توں دکھ نہیں ہن، اوہناں دیاں دیلاں ایہہ ہن :
 ۱۔ کوئی شے عدم یا نیستی توں وجود و شح نہیں آسکدی، ایسے ہی ایہہ عالم ازلے توں

موجود ہے۔ ایسے عالم دیاں ساریاں موجود چیزاں جسے نہ کُل دُش اک دوجے توں مختلف ہن۔
ایہاں دُشا نری سُرپے اک گل دی سانجہ ہے۔ ایہہ سانجھ وجود دی ہے ایسے لئی وجود دی
وحدت نوں منسا پوے گا۔

2۔ قدیم (بیہڑا ازل توں موجود ہے) حادث (بیہڑا پیدا کیتا گیا ہے) واجب نہیں ہو
سکدا ایسے لئی حادث دا وجود حقیقی نہیں۔ حقیقی وجود اکو ہے بیہڑا قدیم ہے۔ ایہہ حقیقی
وجود خدا ہے جیہڑا عالم دی ہر شے دُش موجود ہے۔ ابن عربی نے کہیا یا خالق الاشیا
فی نفسہ انت اما تخلقہ جامع (اے اشیا، نوں پیدا کرن والے! جو کجھ
توں پیدا کیتا ہے اوہ تیرے دُش موجود ہے) اک ہور باتی کہندے ہن تَخْلُق مَالِئُکْ
کَوْفَ نِیک فَاَنْتَ ضِیقُ الْوَاسِعِ (جو کجھ توں پیدا کیتا ہے اوسے دا انت
تیرے ہی اندر ہے)۔

3۔ قرآن دُش آیا ہے کہ بعدوں خدا نے کیا کُن (ہو جا) تے کائنات پیدا ہو گئی (فیکون)
ابن عربی پچھدے ہن کہ ایسے کُنے (ہو جا) دا مخاطب کوئی سی؟ ایسے سوال دے
دو ہی جواب ممکن ہو سکدے ہن، اک تے ایہہ کہ مخاطب مادہ سی بیہڑا پہلاں توں
موجود سی۔ بعد خدا نے اوسوں کیا کُنے (ہو جا) تے اوہ کائنات بنے گیا (فیکون)
جے ایہہ گل منے لیتے تے مادے نوں دی خدا دی طرماں قدیم منسا پوے گا تے ایہہ
شرک ہودے گا کیوں بے مسلمان فلسفیاں تے دِرداناں لئی تہذیب قدماء (اک توں
زیادہ چیزاں دا قدیم ہونا) شرک ہے وحدت نہیں۔ ابن عربی دے خیال دُش کُنے دی
مخاطب خدا دیاں اپنییاں صفتاں سن۔ بیہڑا کائنات دی شکل اختیار کر گئی اسے۔
دو دیاں نوظاں دُش ذات (خدا) نے اپنییاں صفتاں نوں کہیا (ہو جا) تے صفتاں
کائنات بنے گئیاں سن۔ ایسے لئی کائنات ذات (خدا) توں جدا نہیں ہو سکدی،
ایسے دلیل دی صورت ایوں ہوئی۔

سفقات ذاتِ خداوندی توں جدا نہیں

کائناتِ سفقات توں جُکے اے

ایسے لئی کائنات ذاتِ خداوندی توں جدا نہیں۔

ابن عربی کہندے ہن کہ وجود المخلوقات عین وجود الحق (مخلوقات دا وجود عینِ خالق ہے)

۴۔ خدا کائنات دا سبب ہے تے کائنات مُسبب ہے۔ سبب اپنے مُسبب توں جدا نہیں ہو سکدا، ایسے لئی ذاتِ خداوندی یا مُسبب توں کائنات یا مُسبب توں وکھ نہیں۔

ابن عربی اپنے وحدت وجود دے نظریے نوں اُحدیت معنوی کہیا کی جس دا مطلب ایہ ہے کہ وحدت وجود سراسر عقلی تے منطقی اے۔ اوہناں دے ایسے نظریے نوں اتحادی کہیا باندا اے تے اوہناں دے پیروی کرن والیاں نوں اتحادیسن کہندے ہن کیونکہ اوہناں دے عقیدے مطابق کائنات تے خدا دے ذات و حق کامل اتحاد پایا باندا ہے۔ ایسے لئی ابن عربی نوں امام الموحدون کہیا گیا ہے۔ ایہ تھے اک گل دا ذکر کرنا ضروری اے۔ ویدانت نوں فلاحیت علاج دے حوالے تے ابن عربی دے وحدت وجود توں پتا لگدا اے کہ وحدت وجود یاں ہمہ اوست دے تے کچھ ہن۔

اشراقی: کائنات ذاتِ اُحد و چوں الہیہ نکلے جیویں شعا عوار سورن دے پورے نکلیاں ہن۔ (فلاطینوس)

اتحاد: خدا کائنات نال متحد ہے اوسے توں جدا نہیں (شنگر۔ ابن عربی)۔
سراین: خدا کائنات وٹ ریا ریا ہویا اے (فلاطینوس شنگر۔ ابن عربی)۔

سہانے تے علوی و روح فرق ایہ ہے کہ علوی اوس حالت نوں کہندے ہن جدوں خدا کے
بندے روح پرور رہ جاتے۔ (ہندوؤں دا اوتار، اسماعیلیہ دا امام، حلاج دا ھو ھو، فلو
دا لوگس)

ایسے لکھ چکے ہاں کہ مسلمان فلسفی نو فلاطینیت توں متاثر ہوئے سن۔ ابن عربی اُتے
دی ایسے فلسفے دا پرچھاٹواں پیا سی پر اک مڈھلے مسئلے وچ ادھناں ذاتی آپج توں کم لیا
ہے۔ ادھناں فلاطینوس دا ایہہ نظریہ رد کر دتا کہ ذات احدیوں درجہ بدرجہ عقلی روح تے
مادہ نکلے سن۔ ادھناں دی دلیل ایہہ ہے کہ کائنات ادھناں معلومات توں بنی ہے جیہڑاں
خدا دے ذہن وچ ہن۔ معلوم عالم توں دکھ نہیں ہو سکدا ایسے نئی کائنات دی جیہڑی معلومات
دی مادی صورت ہے۔ اپنے عالم (جاننے والا خدا) توں دکھ نہیں ہو سکدی۔

دوبیہاں وجودی فلسفیاں دی طرحاں ابن عربی دی جبر سے قائل ہن تے کہندے ہن
کہ بندے نوں کسے گل دا اختیار حاصل نہیں ایسے طرحاں ادھیرتے شر سے ذاتی نوں دی
نہیں منڈے۔ ادھناں دے خیال دے مطابق خدا نے شر یا بُرائی نوں پیدا نہیں کیتا۔
دنیا دی کوئی شے اپنی ذات وچ بُری نہیں ہوندی ساڈے بُرے ورتارے نال بُری ہو
جاندی ہے ایسے نئی بدی یا شر دا وجود حقیقی نہیں اعتباری ہے۔ ایہو خیال شکر تے
پینورا دا دی ہے۔

ابن عربی فلسفی ای نہیں بہوں ددے صوفی دی ہن۔ ادھناں دے زمانے وچ
مسلماناں دا فلسفہ سہک رہیا سی۔ ابن رشد نوں کرٹے علماء دے ستھوں بڑے دکھ پگے
سن۔ فلسفہ اوڑھ گیا سی پر تصوف ٹھیک پیا سی۔ کجھ عالماں دا خیال ہے کہ تصوف

طا : ایہاں معلومات نوں ابن عربی عیون ثابتہ کہندے ہن جہاں دی مادی صورت ایہہ
کائنات ہے۔

کئے قوم نے زوال دے دور و تح نسروا ہے۔ ابن عربی دافلسفہ رواج نہ پاکیا، پر اوہناں دے
تصوف نور پھلنے پھلنے داموقع ملدا رہیا۔ ابن عربی دے روج سوفاں دے طرحاں کہندے سن
کہ عقل حقیقت تیکر نہیں پج سکدی۔ ایسے ہی مراقبہ تے کشف ضرور دے اے۔ اوہناں دے سوفاں
دے طرحاں ظاہری عالم تے باطنی عالم دے تفریق کیتی تے کہیا کہ باطنی عالم اصل ہے تے ظاہری عالم
ادسا پر چھانواں ہے وجود مطلق اصل ہے تے ابدی صداقت ہے تے ظاہری عالم دے اشیاء وجود مطلق
دیاں صفتاں دے عکس ہن، ایہناں دافحقیقی وجود کوئی نہیں، ایسے گلے نور ادہ سورج دے مثال
دے کے بھاندے سن، کہندے سن کہ بدلے سورج نور چھاند ا ہے پر سورج دیاں کرناں
تے موجود ہندیاں ہن، ایسے طرحاں ایہہ ظاہری عالم نور ازلی آتے پردہ پاند ا ہے۔
حلاج دے پیروی دے ابن عربی دے لوگس دافسور قبول کر لیا۔ ایسے لکھ چکے ہاں
کہ لوگس قدیم یونانی فلسفیاں داک تصور ہے تے خیال دے ادہ قوت ہے جیڑی کائنات
تے خدا دے دچکار واسطے داکم دندی ہے۔ بعد دے حلاج عیسائی عالم اور انجنے نے کہیا کہ لوگس
دے خدا دافظہور ہویا ہے۔ ہندیاں ہندیاں لوگس یان کلمہ عیسیاں دے تثلیث داکم کرنے
ہن گیا۔ اسماعیلیاں نے لوگس دافسور ثوفاطونیاں کو لوں اندکیتا تے اپنے امام دے صورت دے پیشے
کر کے اکھٹے لگ پئے کہ ساڈے امام دے خدا نے حلول کیتا اے۔ یاد رکھنا پاند ا اے کہ سین بن منصور
حلاج اک اسماعیلی ہے۔ اس نے کہیا کہ لاہوت (خدا) نے ناسوت (آدم) دے چھوک ماری تے
اس دے دے حلول کیتا، ایسے توں پہلاں دے ایہو ازلی نور رسول عربی دے ظاہر ہویا ہے۔ ادہ اپنی
کتاب الطواسین دے لکھدا اے :

”رسول عربی عدم توں پہلاں دے موجود ہن تے قلم توں دے پہلاں اوہناں
دا اسم موجودی، ادہ اس وقت دے سنے جدوں نہ ہوسر دا وجودی نہ حوادث

ط : لوگس دامعنی ہے ”کلمہ، لفظ“ حضرت عیسیٰ نور قرآن دے کلمہ کہیا گیا ہے۔

ظاہر ہوئے سنئے... اوسناں دائور قلم تولں دہی زیادہ روشنی تے قدیم ہے،

حلاج انسان کامل نولے ہو ہو کہیا جس نولے اوسدے مراد رسول عربی سے۔ اے اے عسفی کہندے ہنے کہ ابن عربی نے سلاج دے ہو ہو نولے حقیقت محمدیہ، عقل اول، العرش روح عزت انسان کامل، تے آدم معقی دے نام دتے کئے تے کہیا یے کہ حقیقت محمدیہ کائنات داسبب ہی اے تے کائنات دے نظام نولے پیداوی ہی اے، ابن عربی لکھدے ہنے۔

”آدم تو لے سارھی ملاوہ، واحد نفس اے جسے تو نے نوع انسان پیدا ہوئی ہے تے

جسے نورِ بکیر و مدتِ یاقینتِ محمدیہ کہندے ہیں انا من نور اللہ و

کَلَّمَ مِنْ نُورِي حَسْبِي دُعا مظاہر عینِ عیانی تے رُوحِ اِرداح ہنسے، ایسے

دی دیں یہ آیت اے یا اہیہا الناس اتقوا ربکم الذی خلقکم

من نفس واحدہ... ہر ذات محمدؐ فردیت ہے کیونکہ آپؐ نوع انسان ہے

کامل ترین فرد بنے ایسے نئی حقیقی معنیاں دین نبوت آپ کو اے شروع ہوئی

تے آپ اُتے ہی ختم ہو گئے۔“

ابن عربی تولد کھوئے ادھناں دیاں پروردگار ابن الغارض تے عبد الکریم الجلی نے

حقیقت محمدیہ یا انسانِ کامل نوں قطب اکھیا جس دے گرد اگرو زمین تے آسمان گھمے رہے۔

ابن عربی دے ذوالنون مصری سے رابطہ لبریں دیں طرمان پربوش طریقے مان

عشقِ حقیقی کا اظہار کرتا ہے، اور یہاں کہیا کہ میرا اصل مذہب عشق ہے اے شاعرانہ و منح
کہندہ نے²

" آج توں پہلاں میرا یہ حال سی کہ جیہڑا بندہ میرے دینے نوں نہیں سی
 مہندایا اوسے دا انکار کردا سی میں اوسوں اپنے آپ توں بیگانہ سمجھدا رہا
 پر پھر میرا دل ہر صورت توں قبول کر لیندا ہے ، اوہ چراگاہ بن گیا ہے
 ہر قسم دیاں ہرناں دی ، اوہ عبادت خانہ ہے ، عیسائی تارکاں دا آتش کدہ
 ہے مجوسیانے دا کعبہ ہے حاجیاں دا ، الواح ہے توریت دی ، صحیفہ ہے
 قرآن دا ، ہرنے میں عشق دے مذہب دا پیرو ہاں ، عشق دا قافلہ بھاویں مینوں
 کدھرے لے جاوے ، میرا دینے دی عشق ہے ، میرا ایمان دی عشق ہے " اس
 ابنِ عربی نے عشق اور اکسیر ہے جیہڑی دل دے کھوٹ کپٹ نوں اعلیٰ اخلاق دے
 کندھے وچ بدلے دیندی اے ، اوہ رنگ نسل تے مذہب دیاں بندشیاں نوں توڑ کے
 ساری خدائی نالے پیار کرنے لگ پیندا ہے جس وجودی صوفی دا ایہ عقیدہ ہوسے کہ ایہ
 جہانے اکو وجود مطلق دا جز ہے یا ساریاں بندیاں وچ ادسے ذاتِ حقیقی دی روح سمائی
 ہوئی اے ، یا دنیا دی ہر سوہنی شے تے ہر سوہنے بندے وچ ادسے محبوب اُزلی
 وا حُسن لشکارے مار رہیا اے ، اوہ کسے شے تے کسے بندے نال نفرت نہیں کر سکدا ،
 کیونکہ اوہ اپنے آپ نوں نوعِ انسان دا فرد ہی نہیں سگوں ساری کائنات دا جز نیاں
 کرنے لگ پیندا ہے ، ایسے لمبی ردیوں رولاں نے صوفیانہ جذبے نوں اوقیانوسی کہیا ہے ۔

ط : مولانا روم ع

مذہبِ عشق از تہم دیں ما جد است
 اقبال ۷۰ اکئی ہے وہ جو نرگس کہتے ہیں پیت پس کو
 دھرموں کے یہ بکھرے اس آگ میں جلا دیں

ابن عربیؒ سے ولایت سے تو روضہ دی حسینؑ بن منصور حلاجؒ سے خیال و اہلکارا
پنید اسے۔ اوہ کہندا ہے کہ ہر نبیؑ ولیؑ دی ہوندا ہے تے اوسے روضہ ولایت و اجز نبوت
وے جز توں اچا ہوندا ہے۔ الحاکم ترمذی (م 934ء) نے کہیا سی کہ دلیالے دی اک
خاتم (مہر) ہوندی ہے۔ ابن عربیؒ آکھیا ایہ مہر میرے ہاں، جس طرح رسولؐ عربیؑ اُتے
نبوت ختم ہو گئی ہے ایسے طرح میری ذات اُتے ولایت و خاتمہ ہو گیا ہے۔ ایسے لئی
اوہ اپنے آپ نوں خاتم الاولیاء کہندے سن۔

حسینؑ بن منصورؒ سولی تے کڈیا گیا تے صوفی ڈور گئے تے اسماعیلیہ باطنیہ دی طرح
قرآنی آیات دی تاویل کر کے اپنے عقیدیاں نوں اسلامی رنگ دینے دا جتن کرنے لگ پئے
ابن عربیؒ نے وی اپنی وحدت وجود نوں سچا ثابت کرنے لئی قرآن تے حدیث توں سند لئی
مثلاً "ایہ کہ اللہ انسان دی شہ رگ توں دی قریب اے، یا ظاہر وی اوہ ہے باطن دی
اوہ ہے یا جسے پائے دی مکھ موڑیا جاتے اوہ پائے اللہ دا چہرہ نظر پے آوسی یا اوہ اول
ہے اوہ آخر ہے۔ عبد الکرم الجلی نے اپنی کتاب انسانِ کامل و روح ابن عربیؒ دی وحدت وجود
دی بہوں چمکی تشریح کیتی ہے۔ عراقیؒ نے ابن عربیؒ دی کتاب فصوص الحکم دی شرح مولانا
صدر الدین قزوینیؒ نے درس و شرح سن کے اپنی کتاب لمعات لکھی۔ اوسے دے اک پیر عبد الرحمنؒ جانی
نے لوائح لکھی جسے دا موضوع سی عشق، عاشق تے معشوقے عطارؒ تے رومیؒ نے اپنی فارسی
شاعری و روضہ وحدت وجود دا ویرہا کیتا۔ آگے جا کے ایسے گلے دا ذکر تفصیل نال آسی۔
ایسے لکھ چکے ہاں کہ کھڑے علماء نے ابن عربیؒ اُتے کفر دے فتوے لائے سن۔ دوجے
پائے بعض عالماں نے ادہاں دی عظمت تے بزرگی دا اعتراف وی کیتا ہے۔ شاہ ولی اللہ دہلویؒ
ابن عربیؒ نوں اپنے دور و فاتح تے خاتم کہندے ہن تے وحدت وجود دے عقیدے نوں اسلامی
سمجھدے ہن۔ مشہور حنفی عالم علامہ تھانیؒ نے ابن عربیؒ دے بارے کہیا فلا تعقل فی حقہ شی
فانہ رجل کبیر فی الاسلام (ادہاں اُتے بحثہ چینی نہ کرد اوہ اسلامی دنیا دی اک عظیم

شخصیت ہونے)

صوفیاء اپنی تعلیم نوے پھیلانے لگی کتاب لکھیاں جنہاں شرح اوہناں دی زندگی دے حالات دی مدد دے ہونے۔ حارث بن المہاسی (781ء) بصرے وچ پیدا ہوئے سن فیر بغداد دے وٹیک ہو گئے۔ اوہناں دو کتاب لکھیاں کتاب التواہم تے فصل فی المرحبت۔ دوجی کتاب ہونے نہیں ملدی۔ جنید بغدادی اوہناں دے شاگرد سن۔ عبداللہ بن مبارک دی کتاب الزہد دی ہو گئی اے۔ پہلے دور دیاں صوفیاں دے حالات ابونصر سراج (م 988ء) دی کتاب اللامعہ تے ابوطالب مکی دی قوت القلوب شرح مدد دے ہونے جس توں غزالی فائدہ اٹھایا سی۔ ابوعبدالرحمن مکی (م 1021ء) نے صوفیاں دے حالات بارے طبقات الصوفیہ لکھی جنہوں دیکھ کے عبداللہ انصاری نے طبقات الصوفیہ لکھی تے اس توں ساہننے رکھ کے عبدالرحمن جامی نے نعمات الانس لکھی سی۔ ابونعیم الاصفہانی (م 1038ء) دی کتاب حلیۃ الاولیاء وروح دی صوفیاں دے عقیدیاں دا ذکر تفصیل نال کیا گیا ہے۔ ابوالقاسم القشیری (1072ء) نے اپنے مشہور رسالے وچ تصوف دے نظریے تے کھل کے بحث کیتی ہے۔ شیخ علی ہجویری (م 1057ء) نے فارسی وچ کشف المحجوب لکھی جس وچ بڑے عالمانہ طریقے نال صوفیاں دے عقائد دا ذکر کیا گیا ہے۔ عبداللہ انصاری دی منازل السائرین تے ابوسعید ابوالخیر (م 1049ء) دے فارسی قطعات وچ بیان تے خیال دے اوہ نمونے مدد دے ہونے جنہاں توں سانی، عطار، رومی، سعدی تے حافظ شیرازی نے فیض پایا سی۔ ابوحامد غزالی (م 1111ء) نے احیاء علوم الدین وچ فقہ تے تصوف وچ مطابقت پیدا کرنے دا کامیاب تجربہ کیا تے سماع نوں جائز ثابت کیا۔ غزالی توں مگروں تصوف اسلامی شریعت دا اک ضروری پچھ بڑے گیا تے ظاہری عالماں دی ایسے دی مخالفت چھڑ دتی۔ غزالی نے اپنی گل اک تمثیل نال سجھائی ہے۔ اوہ کہندے ہن کہ فرض کرد اک حوض اے جس وچ کئی نالیاں باہر توں پانی لیا رہیا ہن۔ ایہناں نالیاں توں دکھرا اک پھوارا دی ہے، جیہڑا حوض دے اپنے اندروں پانی اچھال کے باہر لیا

رہیا ہے۔ ایہ پھار و جھانٹ ہے، جیہڑا تصوف دا مڈھلا سرچشمہ ہے تے انسان دا دل
 حوضِ دی طہاں ہے، جیہڑا باہر دی اثرات قبول کردا ہے تے اپنے اندر مے پھوارے توں
 دے فیضے پاؤندا ہے۔ شیخ شہاب الدین دے کتاب حکمت الاشراق و شح خدا و تصور نور
 ازلی دی ریت و شح کیتا گیا ہے، جس دیاں شعاعواں بندیاں دی روت تے دل نوں روشن
 کردیاں ہن۔ ادھناں زروشت نوں پیغمبر تسلیم کر لیا۔ مولویاں ادھناں آتے کفر و فتویٰ لا
 دتا تے ادھناں نوں سلاح الدینے ایوبی نے قتل کر دتا۔ بعض صوفیاں نے دعویٰ کیتا کہ
 ادھناں نوں الہام ہوندا ہے تے الہام دا ررازہ کھلا ہے بند نہیں ہویا۔ ابن عربی کہیا
 سی کہ بدت تے رسول عربی آتے نعم ہو چکی ہے پر الہام جاری ہے محمد بن عبد الجبار الغفاری
 نے دعویٰ کیتا کہ خدا نے ادھناں نوں کشف دی حالت و شح کتاب المواقف تے کتاب المخالبات
 لکھوائی سی، جد اوہ خدا دے حضور کھلوتے خدا دی آواز سن رہے ہن۔

اولیاء دامت برکاتہم خواں دچوں اکھڑ کے سامنے آیا سی جیہڑا امریاں توں بڑھ مست و اگرھ
 رہیا سی۔ بعض نالماں نے تصوف آتے ویدانت، تے برصمت مے اثرات بارے بحث کیتی۔
 تے کوالے کہ فنا فی اللہ و انیال بودھاں مے نردان دی بڑی بونی شکاں ہے۔ ایہ گل
 چٹ نہیں لگدی کیوں کہ فنا فی اللہ و تصدیق توفیق طوئیت دتا ہوو دی تے مسلمان او توں
 چٹکی طہاں واقف ہن۔ بودھاں و نردان فنا فی اللہ توں وکھرا ہے۔ بودھ نردان مستی
 مے قائل نہیں ہن ایسے نردان توں ادھناں دی مراد نری پورے فنا تے یقی ہے خدا و
 فنا نہیں ہوتا پر ایہ گل منفی پورے گی کہ صوفیاں نے اپنیاں بہوں باریاں بیتاں رمانے بوسا
 کولوں بیتاں ہن جس نال اولیاء دامت برکاتہم پیدا ہویاں، مرشد تے مرید (گورو پیلا) سالک

(سنگھ) تکبیر تے خافقہ (دیہارا) روضہ (ستوپا) اولیاء دیاں قبریں آتے جا کے منٹاں منٹا تے
 ادھناں دی زیارت نوں جانا (یا ترا) مراقبہ (سادھی) تسبیح (مالا) اولیاء دے تبرکات، دُنداں
 یا والاں نوں متبرک سمجھ کے ادھناں نوں محفوظ کرنا (بودھ ایہناں آتے چھتریاں اُسار دے
 سن) طرقت، سلوک (مارگ) ناد (سنگھ) کشکول (کھیری) کفنی (سیل) کرامت (استدراج)
 توں بودھناں دے اثرات دا پتا لگدا اے۔ اسلام دی ابتداء وچ ایہناں ریتاں رسماں دا کوئی
 وجود نہیں سی۔ ایسے گل دی کوئی شہادت میری نظر توں نہیں گھڑی کہ ابتدائی دور نے
 صوفی ویدانت توں واقف سن، اپنڈال دا ترجمہ پہلی وار داراشکوہ نے کرایا سی، پر ایہ
 گل تے بہت بعد دی اے۔

بارہویں صدی عیسوی وچ صوفیاں دے سلسلے ظاہر ہون لگ پئے۔ سمجھ توں
 پہلاں قادریہ سلسلہ بنیا جس دے بانی شیخ عبدالقادر گیلانی (۱۱۶۶-۱۰۷۸ء) نے جہڑے
 بغداد وچ ابو حنیفہ نعمان بن ثابت دے مقبرے دے مجاور سن، ادھناں دے سچتر سید شاہ میر
 ہندوستان آتے تے ایچھے دی ایہ سلسلہ قائم ہو گیا۔ چشتیہ سلسلہ شیخ ابوالحسن شامی توں یادگار
 ہے جہڑے شیخ العلوی نورانی دے مُريد سن۔ ادھ پشت (ایران واک شہر) وچ آئے تے خواجہ
 ابوالاحمد ابدال ادھناں دے مُريد بن گئے۔ ادھناں توں مگروں خواجہ سمعانی نے ایسے سلسلے نوں
 جاری رکھیا، فیر خواجہ مودود چشتی نے ایسے نوں پھیلایا۔ خواجہ معین الدین حسن بھری نے خواجہ
 عثمان چشتی توں خرقہ لیا تے ہندوستان وچ آ کے ایسے سلسلے دی اشاعت کیتی۔

سہروردیہ دے بانی شیخ شہاب الدین سہروردی (۱۲۳۴ء) نے مہناں بغداد وچ اپنا
 سلسلہ جاری کیتا سی۔ خواجہ بہاؤ الدین زکریا ملتانی نے بغداد جا کے شیخ شہاب الدین سہروردی کو لوک
 خلافت لئی تے ہندوستان وچ ایسے سلسلے نوں رواج دتا۔ خواجہ بہاؤ الدین زکریا ملتانی دے
 لاگے کوٹ کروڑ وچ خواجہ دبیبہ الدین محمد نے کمال علی شاہ قریشی دے گھر جمے سن۔ ادھناں توں
 مگروں شیخ کرن الدین خلیفہ بنے سن۔ نقشبندیہ یا سلسلہ خواجگان ترکستان وچ قائم ہو یا سی۔

ایسے دے سچے تو دے وڈے بزرگ خواجہ محمد االیسوی نے پر ایسے نوں مقبول خواجہ بہاؤ الدین نقشبندی نے کیا سی خواجہ باقی باللہ (م 1403ء) ایسے نوں ہندوستان لیاے سن۔ ایہناں دے خلیفے شیخ احمد سرہندی نے ایسے نوں ترقی دتی تے ایسے سلسلے دا نام مجددیہ پے گیا۔ ایہہ چارے سلسلے ہندوستان وچ پھیل گئے۔ ایہناں دچوں نقشبندیہ تے سہروردیہ زیادہ مقبول نہیں ہو سکے، پر چشتیہ تے قادریہ حد توں ودھ کے ہر مرنے پیارے ہونے کیونکہ ایہناں دا دربارا صلح کل تے دو جاکے مذہبیاں نال رواداری دا کی۔ مولانا جلال الدین رومی توں جلالیہ سلسلہ شروع ہو یا جس دے درویش گھمفے گھیرا لے پا کے تازی مار کے نچدے گا دندے ہن۔ جلالیہ نے ترکی تے تمام وچ اپنے تیکے قائم کیتے سن۔

شاذلیہ سلسلہ نور الدین احمد بن عبداللہ اشاذلی نے یونس (شمالی افریقہ) وچ قائم کیا سی۔ اشراقیہ شیخ شہاب الدین سہروردی مقتول دے سر دسے شیخ نوں قتل کر دتا گیا جس توں ایہہ سلسلہ پھل پھل نہیں سکیا۔ شطاریہ سلسلے دا بھرا بایزید بسطامی نال جالدا لے شطارہ نامعنی ہے ترکھا تھلاک۔ ایہہ لوکی طریقت دی راہ وچ تہتر تیزیاں دکھا دندے سن، ایسے لے شطاریہ اکھواں لگ پئے۔ ہندوستان وچ شطاریہ نے ملامت دی ریت نوں سہی دتی سی تے ایہناں دا سہنبدھ قادریہ نال گوڑھا ہو گیا سی۔

فارسی دے صوفی شاعر

جس طرحاں بھگتی لہر نے ہندی تے بنگالی دی نوں کویتا نوں جنم دتا سی ایسے طرحاں تصوف نے فارسی دی چوکی تے بے سواد شاعری وچ ہٹھ تے کچھ پیدا کیتی۔ فارسی دیاں صوفی شاعراں نے عشق حقیقی دے مضمون عشق مجازی دے رن بھرے پیرائے وچ لکھے تے محبوب ازلی دے حُسن دی تعریف حُسن مجازی دے رنگ وچ کیتی جس نال فارسی شاعری وچ بیان دی آپج تے جذبے دا خلوص پیدا ہو گیا۔ جے دیو نے گیتا گووند وچ رادھا دی زبانی کوثر

دا اظہار کیا ہے، اور دے گزروں رادھا جیو آتما دی علامت بن گئی جیہڑی اپنے محبوب کمرش
 دے دراک ڈج تڑپدی رہندی اے تے اوسدے ملنے دی آس ڈج تانگھدی اے۔ ایسے
 دی شیرازی، حافظ شیرازی، تے بعد اکبر نے لکھنوی، شمع پروانہ، سرو قمری،
 تے شیرے فرہاد دیاں علامتاں ڈج محبوب ازلی دے نال عشقے جتایا تے وحدت وجود
 نصورت دی سادہ زبان ڈج تشریح کیتی۔ ادھناں مُرشد نوں پیر مٹھاں تے بعد و حال
 ب و ا نام دتا۔ عطار، رومی تے محمود شبستری نے وحدت وجود، بقا و فنا، سلوک و
 کشف و اشراق دیاں فلسفیانہ بحثاں نوں شعراں ڈج کھول کے بیان کیا۔ ادھناں
 لال نوں قوال سماع دیاں مجلساں ڈج گادنے لگ پئے جس دے نال تصوف اسلامی
 چوہاں گٹھاں ڈج مقبول ہو گیا۔ اسپر فارسی دی صوفیانہ شاعری دپوں کچھ نمونے
 لے۔ کینو کچھ پنجابی دیاں سونے شاعراں نے ایسے شاعری توں گولہا تے نگھا اثر لیا
 ولانا جلال الدین رومی دی مثنوی معنوی وحدت وجود دے فلسفیانہ تے صوفیانہ پکھاں
 مٹی شرح ہے۔ اوہ فصل و تنزل (روح ذات باری توں دکھ ہوتی سی) دے
 ہندے ہن:

بے سرو بے پایم آس سر ہم	مکسٹ بودیم ویک گوہر ہم
بے گرہ بودیم دسافی ہچو آفتاب	یک گہر بودیم ہچو آفتاب
شد عدد چوں سایہ ہائے کنگرہ	چوں بصوت آمد آس نور سرہ
تا رود فرق از میانِ ایں فرقت	کنگرہ دیاں کنید از مخنیق

(ایسے روح دی حالت ڈج اکو ساں تے جسم توں پاک ساں، سورج دی طرح
 لے ساں تے پانی وانگوں صاف ساں، جدوں ایہ نور جسم دی قید ڈج آگیا تے
 دیاں سایاں دی طرح کئی حصیاں ڈج ونڈیا گیا۔ ایسے برزخ نوں ڈھا دیو تے ایسے
 نوں مُتادلیو)

جذب و صعود و امضون (روح بدن دی قید توں آزاد ہو کے فنا فی اللہ
ہو جائے)

صد ہزاراں حشر دیدی اے عنود تاکنوں ہر لحظہ از بدو وجود
از جہادی بے خبر سوئے نما وز نما سوئے حیات و ابتلا
باز سوئے عقل و تمیزات خویشے باز سوئے خارج ایسے پنج و شش
تالب بحر ایسے نشانے پاہاست پس نشانے پادردن بحر لاست
(اوپٹھ ہر اہ بندیا! توں اپنی پیدائش توں لے کے ہرنے تیکر کئی حشر دیکھ چکا ہے۔ توں
پتھراں روڑیاں دچوں ہو کے بنات دی طرف آیا فیر حیوانی تے انسانی زندگی ول مڑیا
بدول تیرے وچ عقل تے تمیز پیدا ہوئی، ایسے دے مگردے پنج حواس توں نکل کے حقیقت
تے مقام تیکر سجا۔ ایہناں تبدیلیاں دے نشانے دریا دی کدو تک ہن۔ ذات خدا زدی
دے مندر وچ وڈر کے ایہ نشانے وئے مٹ جاوندے ہن)

بندے دی روح مادے دی قید آکے اپنے اصل نوں مھل جاوندے ہے سہ
سالہا ہم صحبتی دہم دی با عناصر داشت جسم آدمی
روح او خود از نفوس از عقول روح اصل خویشے را کردہ نکول
از نفوس و از عقول با صفا نامہ می آید بجائے کاے با وفا
یارگان پنج روزہ یافتی روز یارانے کہنے بر تافتی
(بندے دا سریر کئی درہے عناصر اہوا، آگ، مٹی، پانی) دی صحبت وچ
رہندا اے۔ اودہی روح اپنے اصل توں مکھ موڑ لیندی ہے۔ روحاں دے عالم دچوں دے
کوں سنہیے آوندے سن کہ او بے وفا! توں دنیا وچ چار پنج دیہاڑیاں دے یاراں دے
پرائیاں یاراں نوں مھلا دتا ہے)
فنا فی اللہ و امضون ہے

عاشقِ حقّی و حقّی آنست کو
چوں بیاید از بنودِ تارِ مو
چوں تو فانی است پیشِ آنِ نظر
عاشقی بر نفیِ خودِ خواجہ مگر
سایہ و عاشقی بر آفتاب
شمس آمد سایہ لا گرد و شتاب

(تو ہے خدا و عاشقِ ایسے، نہج تے ایہ ہے کہ اوسدے جلوے دے ساہنے تیرا وجود
والے برابر دی نہیں رہ جاندا۔ محبوبِ حقیقی دی نظر و تیرے جیسے سیکڑے وجود فانی ہونے
یا لوکا! شاید تو نے اپنی فنا و عاشقِ ایسے (وصل تو نے مگر دے روح دی فنا لازمی ہے،
لئے وصل دا طالب فنا دا طالب ہوندا اے) تو نے پرچھانوالے ایسے پر سوز اُتے عاشق
نے، سوز آوے تے پرچھانوالے مٹ جاندا اے)

ہم چنیں جو یائے درگاہِ خدا
چو خدا آید شود جو بندہ لا
(ایہو حالِ خدا توں ڈھونڈن والے دا ہوندا اے، خدا دا جلوہ اگھرے تے ڈھونڈن
فنا ہو جاندا اے)

وحدت وجود حقیقی ہے

اے منے دماں بہر آں بر ساختے
تا تو با خود نردِ خدمت باختے
تا تو ماد توئی یک جوہر شوی
عاقبت محضِ خیالِ دلبر شوی
تا منے دتو ہم یک جاں شوند
عاقبت مستغرقِ جان شود

(ایہہ مخلوق توں ایسے لئی پیدا کیتی سی کہ توں آپ ای اپنا تماشا دیکھیں، جدوں
تیرے دافرق مٹ جائے گاتے اے محبوب تیرے بنا کوئی باقی نہیں
رہے گا، میں توں اک جان ہو جاؤں تے تیرے جلال تے جمال و حق غرق
جاسن)

مولانا رومی نے ابن عربی دی حقیقتِ محمدیہ و التصوری و پیش کیٹا اے، تے
اے کہ رسولِ عربی کائنات بننے توں پہلاں موجود سن، آدم دی تخلیق ادھناں

دے مگردے ہوئی سی۔ مولانا رسولؒ کوئی دی زبانی کہندے ہن سے

نقشِ تنے رانا قنار از بام طشت
پیشِ چشمِ گلُ اتِ اتِ گشت !
بنگرم در غورہ مے بینم عیاں
بنگرم سرِ عالمے بینم مہیاں
منے شمارا وقتِ ذراتِ الت
از حدثِ آسمانے بے عمد
منے شمارا سرنگوں می دیدہ ام
پیشِ ازاں کنز آب و گلے بالیدہ ام

(اجے بندے دا وجود ظاہر نہیں سی ہویا پر میری اکھ آگے ہر وجود و شج آدمی
والی شے موجود ہو گئی سی، میں کچے انگورالے نول دیکھاں تے اوہناں دے اندر شے
نول تک لیندا ہاں، میں عدم دی ہر شے نول دی دیکھ سکدا ہاں، اجے آدم تے
پیدا نہیں سن ہوئے تے میں محقق عالم نول دیکھ رہیاں ہاں، میں تہا نول روز الس
ازل دے دن قیدی تے مغلوب دیکھیا سی، جو کجھ وی موجود ہے اسانے یا زمین و چ
مینوں پہلاں توں معلوم سی، میں ایں دُنیا و شج جنم لینے توں پہلاں تہا نول قید
حالت و شج تکیا سی)

ایہہ مادی دُنیا نظراں دا فریب ہے، جسے نول ویدانتی مایا تے بودہ ش
کہندے ہن سے

دیدہ کا ندر وی لٹائی شد پدید
لاجرم سرگشتہ گشتیم از ضلال
ایں عدم را چوں نشاند اندر نظر
آفریں اے استادِ سحر باف !
ساحراں مہتاب پیمانند زود
کے تواند جز خیال دینست دید
چوں حقیقت شد نہاں پیدا خیال
چوں نہاں کرد آں حقیقت از لبصر
کے نمودے معضالے را در دھاف
پیشے باز رکاں و زر گیرند سود

سیم برائند زینگوں پیچ پیچ سیم از کف رفتہ و کمر باں پیچ
ایں جہاں جادو ست ماں تا جرم کہ از دہتاب پیودہ نحریم

(سانوں اپنی نظر دی خرابی نے گمراہ کر دیا تے معدوم (جسے واکوتی وجود نہ ہووے) نوں
موجود سمجھدے رہے، ساڈے توں اصل حقیقت گھجی رہی۔ اماں اصل نوں چھڈ کے دہم
نوں منے لیا۔ اے مداری تینوں شاباش کہنی چاہیدی اے، توں میلی شراب نوں صاف
شراب دکھا رہیا ایں جسے طحال جادو گر گلاں گلاں و مع سودا گراں اگے چنے دی چاننی نوں
سفید کپڑا بنا کے ناپ دیندے ہن تے اوہناں کوں ملے مٹھ لیندے ہن۔ اوہ جادو گر دھپہ
لے جانڈے ہن تے سودا گراں نوں نہ کپڑا بلدا اے تہ اپنا روپیہ ای ہتھ آوندا اے
ایہ دنیا جادو گر ہے تے ایسے اوہ وپاری ہاں جیہڑے چاننی ناپ کے خرید
رہے ہاں)

شکر نے کہیا سی کہ سانوں رتی تے سب دا گمان گزردا اے۔ مولانا روم کہندے ہن کہ
ایں چنے دی چاننی نوں سفید کپڑا سمجھ کے خرید لینے آں۔
وحدت وجود دے بارے عطا کہندے ہن ے

در انجمن فرق و نہاں خانہ جمع والد ہم دوست ثم بالہ ہم دوست
ہر کہ از دوسے نزدانا ملحق سر اولود از جماعت گرفتار
(ایں دنیا ڈھ سمجھ خدا ہی خدا ہے جیہڑا انا الحق (میں خدا ہاں) نہیں کہندا
اوہ کافراں وچوں ہے)

حافظ شیرازی وحدت وجود دا ذکر کردے ہن۔

نیم و منطرب و ساقی ہم دوست خیال آب و گل در رہ بہانہ
(مادے دا خیال دہم ہے، اوہ آپ ہی مجلس و رفیق ہے آپ ہی گویا ہے۔ آپ
ہی ساقی ہے)

عزیم کہی ہے

خود کوزہ و خود کوزہ مگر خود گل کوزہ

(آپ ہی کوزہ ہے، آپ ہی کوزہ بناؤں والا ہے، آپ ہی کوزے دی گئی ہے)

کعبے تے بُت نامے دین تینوں ہی سجدہ کیتا جاندا ہے تے سوجھوان تیری ہی طرف

لکھ موڑے ہن

در قبلہ و بُت نامہ تو مسجودی و معبود

رد سوئے توئی باشد صاحب نظران را

(حافظ شیرازی)

مُرد آکھے تے مقلے دی شراب و شج بوڑ دینا چاہیدا اے

برے سجادہ رنگینے کئے گرت پیر مناس گوید

کہ سالک بے خبر بنود زراہ و رسم منزل ہا

(حافظ شیرازی)

ایں مادے دے پردے کچھ محبوب حقیقی موجود ہے، قطرے توں سمندر دا پتا

لگدا ہے

دل گواہیت کہ وہ پردہ دلارائے ہست

ہستی قطرہ دلیل است کہ دریائے ہست

(مزنی)

عشق عقل توں آپا ہے ایسے دیاں رماں مائلان توں نہیں دسیاں چاہیداں

برود عشق بازار دخیوش شو حافظ

رنوز عشق مکن ناشے پیشے اہل عقل

پچے عاشق ہمیشہ زندہ رہندے ہن

ہرگز نمیرد آنکہ دلش زندہ شد بہ عشق
ثبت است بر جیدہ عالم دوام ما !
(حافظ شیرازی)

ریاکاری تے دینے فروشی شراب پینے توں وڈا گناہ ہے سہ
حافظا مے خور و زندگی کن و خوش باشی وے
دام تزویر مکن چوں دگر اے قسراں را
روزِ است نوکے رُوحاں نے قالو بلی کہہ کے جہڑا قرار کیتا سی ادہ ازلی وابدی ہے
از دم صبح ازلی تا آخرِ شام ابد !
دوستی و مہر بر یک عہد و یک میثاقے بود
(حافظ شیرازی)

مادے دی قید روح دے لائق نہیں ہیں ایں نوں توں کے اصل عالم نوں چلا
جادائے گاہے

چنیں قفس نہ سزای من خوش الحانے است
روم بہ گلشنِ رضوانے کہ مرغِ آسے چمنم !
(حافظ شیرازی)

ملا میتہ دی طرباں حافظ کہندے ہن کہ میں تے تیرا گتا ہاں، میرے گل
دش چٹا پاؤں سے

شنیدہ ام کہ سگاں را قلا دہ محسے بندے
چرا بگردن حافظ نمی ہنہی رکنے
فلندہ روڈی شانے والے ہندے ہن تے بادشاہاں نوں تخت و تاج دندے تے
کھوہ لیندے ہن سے

بر در میکده زندان قلندر باشند
 کہ ستانند و دهند افسر شایسته
 (حافظ شیرازی)

اخیر دُوح ایسے عبداللہ بنی دے اک غزل درج کر دے ہاں چہڑی وحدت وجود تے
 عشق حقیقی دے درد دُوح بھتی ہوئی ہے تے بہوں سوا دل ہے ۔

نرگس اندر باغ حیراں از نگاہِ چشم تو مست آہو در بیاباں از نگاہِ چشم تو
 جامہ نیلی کردہ سو سن لالہ را در سینہ داغ کاگل سنبل پریشاں از نگاہِ چشم تو
 ہزاراں حسن و خوبی دامن گل در چین چاک گشتہ تا گریباں از نگاہِ چشم تو
 قمریاں کو گو نمایاں عند لیاں صد ہزا در فراق یار نالاں از نگاہِ چشم تو
 حالِ جامی رامہ دانی تیر خوردہ در جگر گاہ اُنّاں گاہ خزاں از نگاہِ چشم تو

ایہ اودہ مقام ہے جتھے عرفان تے فن یا بھگتی تے کلا داسنگم ہو جاندا ہے بھگتی
 کلا نوں رس بخندی ہے تے کلا بھگتی دُوح تاثیر داجادو جگادندی ہے۔ جامی کہندے ہن
 کہ اے محبوب ازلی! ایہ تیری ہی نظر دی تاثیر ہے کہ نرگس دا پھل باغ دُوح حیران کھوتا
 اے (نرگس خوبصورت اکھ دی علامت ہے)، ہرن جنگل دُوح مست ہو یا پھر دا اے،
 (ہرن دی اپنی اکھ بڑی سوہنی ہوندی اے) سوہن نے نیلے لیڑے پائے ہن (سوہن
 نیلے رنگ دا پھل ہے تے نیلا مائی رنگ ہے) لالہ دے پھل وچکار داغ ہے،
 (لالہ سُرخ رنگ دا پھل ہے جس دے وچکار کالا نقطہ ہوندا ہے) سنبل دیاں لہجیاں
 کھلے ہاں پیاں ہن (سنبل زلف دی علامت ہے) گلاب دا پھل چہڑا آپ بڑا سوہنا
 ہے اوس نے اپنا گلما پاڑ سٹیا ہے، قمریاں تے بلبلاں اپنیاں پیاریاں دے وراگ
 دُوح روپٹ رہیاں ہن (ہزار دامعنی دی سنبل ہے) جامی دا حال کیہ دتاں،
 اوس دے جگر دُوح تیری نظر دا تیر کھبھ گیا ہے، تے اودہ دگدا ڈولدا پھر دا ہے۔

عربی زبانے دُش حرف ابن عربی دے شاگرد شرف الدین ابن الفارض ہی وحدت وجود دے مضامین اپنی قصیدیاں دُش بیان کیتے ہن۔ اپنے قصیدے طائر دُش اوہ کہندا ہے کہ محبوب ازلی دے عشق دُش میرے حواس خلط ملط ہو گئے ہن۔

” میراں اکھیاں گلاں کرنے لگ پیاں، میری زبانے تکنا شروع کیا،
میرے کن بول اٹھے تے میرے ہتھ سنن لگ پئے۔“

وحدت وجود دا تصور عرباں دُش مقبول نہیں ہو سکیا، کیونکہ اوہ شروع توں خدا دی شخصیت دے قائل رہے ہن، جیہڑی کائنات توں دکھ اسے۔ اوہ ایہے خدا دا تصور دی نہیں کر سکدے جیہڑا کائنات نال متحد ہووے یا اوس دُش ریا ویا ہووے، ایسے لئی عرب علماء ابن عربی اُتے کُفر دے فتوے لاوندے رہے۔ ایہہ گل بڑی اچڑ ہے کہ ابن عربی آپ عرب سن تے مشہور سخی عرب سردار حاتم طائی دی اولاد ہونے تے فخر کردے سن، ایسے طرح ابن میمون تے پسینوزا دے وحدت وجودی ہونے تے حیرانی آندی ہے کہ اوہ یہودی سن تے یہودی دی دوجیاں سامیاں دی طرح خدا دی شخصیت توں منہ پھرتے ہن۔ خدا دے کائنات دُش رن دشن دا تصور آریائی توماں دچوں اُپجیسی ایہا گچت لگدی ہے کہ ابن میمون، ابن عربی تے پسینوزا نے وحدت وجود دا مڈھلا خیال نو فلاح فلسفیاں توں اخذ کر کے اوس دُش اپنی طرفوں اعلان کیتے سن۔

وحدت الوجود

تے

پہنجابی شاعری

پنجاب و شح وحدت وجود نور صوفیاں دیاں دودھراں نے پھیلایا، چشتیہ تے قادریہ -
 سہروردیہ ملتان تیکر ہی محدود رہے تے نقش بند یہ سلسلہ پنجاب و شح پھل پھل نہ کیا چشتیہ
 تے قادریہ دے ہر من پیارے ہونے واکارن ایہہ سی کہ اک تے ہندوواں نال ادھناں
 دا دربارا پیار محبت داسی تے ادھناں دی رواداری تے صلح گل دے پاروں لکھاں
 ہندوواں اسلام قبول کیتا سی۔ دو جا ایہہ کہ چشتیہ تے قادریہ سماع نورے جائز سمجھدے
 سن تے ادھناں دیاں مجلساں و شح غزلاں، کافیاں تے دوہڑے گائے جاندے سن۔
 جیہڑے سُترے والیاں دی رُوح و شح اُتر جاندے سن۔ تیجا ایہہ کہ ادھ اپنے کلام دیاں
 دھناں لوک گیتاں دے انگ و شح رکھدے سن تے لوکاں دی بولی بولدے سن۔
 بابا فرید، شاہ حسین، شاہ لطیف بھٹائی تے خواجہ غلام فرید دے کلام و شح لوک گل بات
 لوک علامتاں تے رس بھریاں راگنیاں نے مٹھ تے تاثیر دا جادو جکایا سی۔ چشتیہ
 سلسلے دے صبحہ توں آچے شاعر خواجہ غلام فرید تے قادریہ دے حبیب شاعر بلھے شاہ
 ہن۔ ایہناں دے کلام و شح وحدت وجود تے تھگتی لہر دا گٹھا سمبندھ نظری آدنا ہے۔
 شیخ فرید الدین گنج شکر دے فیضان دی لہر پنجاب وچ پھٹی تے ہندوستان دی
 اک نکر توں لے کے دوجی نکر تیکر پھیل گئی شیخ نظام الدین اولیاء تے شیخ نصیر الدین چراغ

دل و شح اپنی اپنی خالقہ قائم کیتی سی۔ بنگال و شح حضرت انجی سراج تے ید اشرف بہا بکیر سمانی
 دکن و شح ید محمد گیسو دراز تے بکرات و شح شیخ حام الدین ملتانی نے ایسے سلسلے نوں آگے
 لایا۔ اٹھارہویں صدی و شح شاہ کلیم اللہ نے نویں سہروردی ایسے دی تبلیغ شروع کیتی۔ پنجاب و شح
 محمد مہاروی، خواجہ سلیمان تونسوی، مولوی فضل الدین (چاچہ شریف)، مولوی محمد امین (چکوری شریف)
 جہانگیر علی (سیال شریف)، پیر مہر علی شاہ (گورہ شریف) تے سید حیدر علی شاہ (جلالپور
 شریف) نے فیض دے دیوے جگائے جہاں دیاں لٹاں نال سارا پنجاب لشکر لگ پایا۔
 جہانگیر علی فرید دے وڈے پہلاں پہلے سہروردیہ سلسلے دے صوفی سن، غیر اوہناں چشتیہ سلسلے
 ج. بیعت کمرلی۔ خواجہ غلام فرید نے اپنی کافیاں و شح چشتیہ دی وحدت وجود دی
 بانی کیتی ہے۔

پنجاب و شح قادریہ دے مشہور وڈے میاں میر سن (م 1635ء) ایہناں دا
 نام شیخ محمد سی۔ قادریہ تے شطاریہ دا گورہا سمندھ سی شطاریہ واسلسلہ سلطان العارین
 برید بستانی تیکر پچھا ہے۔ روم و شح ایسے نوں بستانیہ تے ایران و شح عشقہ کہندے سن۔
 عبد اللہ شطاری ہندوستان و شح آئے تے ایسے سلسلے دی سنگت قادریہ نال ہو گئی۔ ایسے
 دے وڈے پیشوا شیخ محمد غوث گوالیاری سن۔ اوہناں دا اصل نام ابوالموید محمد سی پر اوہناں
 دے اپنے پیر حاجی حمید گوالیاری توں غوث دا لقب ملیا تے ایہو مشہور ہو گیا۔ شیخ غوث
 گوالیاری نے لوگ پنتھ توں وی اثر لیا سی۔ اوہ کئی ورہے صوبہ بہاں دے پہاڑی علاقے
 و شح مراقبے کر دے رہے تے چلے کٹدے رہے۔ اوہناں اپنی کتاب بحر الحیوة و شح
 آسیاں تے لوگیاں دے تپ جپ دے طریقے بڑی تفصیل نال فارسی و شح لکھے سن
 اپنی دوجی کتاب جواہر خمسہ و شح دی ایہناں دا ذکر کیتا سی۔ ایتھوں پتا لگدا ہے جی

شطار یہ دا جوڑ میل یگانہ دی ہو گیا سی۔ بلھے شاہ دے مرشد شاہ عنایت قادری دیاں پیراں دی نسبت شاہ محمد غوث گوالیاری تیکر مجیدی ہے۔ قادریہ تے شطار یہ نے ویدانت دا وی مطالعہ کیتا سی۔ شہزادہ داراشکوہ قادری لکھدا ہے کہ اوس نوے قرآن دیاں رماں دی سمجھ اُپنشد پڑھ کے آئی سی۔ داراشکوہ ملا شاہ بدخشی دا مریدی جنہاں دے پیر میاں بیرن شہزادے نے اپنی پہلی کتاب سفینۃ الاولیاء وچ چار سو یاراں بزرگاں دے حالات لکھے سن۔

داراشکوہ نے بنارس دیاں پڑتاں دی امداد نال پنجاہ گو اُپنشد فارسی وچ ترجمہ کروائے تے اوسدا نام ستر اکبر رکھیا۔ ایس دے دیباچے وچ لکھدا ہے کہ قرآن وچ جیہڑی کتاب ممکنون (خفیہ کتاب) دا ذکر آیا ہے۔ اوہ اُپنشد ہن۔ مجمع البحرین وچ کہندا ہے کہ مسلماناں دا تصوف تے ویدانت اکو کچھ ہن۔ اوس نے جوگ بشت دا فارسی وچ ترجمہ کروایا تے اوسدا نام منہاج السالکین رکھیا۔ اوس نے وحدت وجود دی بہو چون تعریف کیتی ہے ، کہندا ہے۔

”عارف تے معروف، شاہد تے مشہود، محب تے محبوب، طالب تے مطلوب

اکو ای ذات ہن۔ ایس توں دیکھو جو کچھ دی ہے میتی ہے۔“

بلھے شاہ دے مرشد شاہ عنایت قادری اک شطاری پشوا محمد علی رضا دے مرید سن، تے پڑھے لکھے سو جھوان سن۔ اوہناں اپنی کتاب دستور العمل وچ اوہ سارے طریقے گناہ ہن جیہڑے ہندو قدیم زمانے توں مکتی یا نجات دے حصول لئی دُرمدے رہے سن۔ اوہناں دی صحبت وچ بہہ کھلو کے بلھے شاہ نوے ایس گل دا علم ہو گیا سی کہ وحدت وجود تے ویدانت دی تعلیم بہوں کچھ لمبی جلدی ہے۔ چشتیہ نے قادریہ دی تعلیم نال وحدت وجود دا تصور پنجابی شاعراں تے صوفیاں دی رگ رگ وچ دھا گیا سی۔ نتیجہ ایہہ ہویا کہ ساڈے

صوفی شاعرانے ایہ مضمون بڑے جوش و خروش سے پیش کیا ہے۔ اسیرِ اینہاں دے کلام
دھوں کچھ دنگیاں دیاں گے۔

پنجابی صوفی شاعری دے پہلے شاعر بابا فرید فرماتے ہن سہ
فریداً جنگل جنگل کیا جھوڑے دنرا کنڈا موڑے
دستے رب ہیا لئے جنگل کیا ڈھونڈے
کہ رب تے اپنے اندر موجود ہے توں ایدسرا دھڑکیوں لہجدا پھرنا ہرے۔
ایہو گل شاہ حسینے کہتی ہے سہ

اندر توں باہر توں دم دم وشح توں
توں ہی تانا توں ہی بانا سبھ کچھ میرا توں
کہے صیرے فقیر سائیں دایں ناہیں سبھ توں
سُکھتے شاہ نے وحدت وجود دی سرے تر جانی کہتی ہے۔ میاں محمد بخش کہیا سی سہ
سُکھتے شاہ دی کافی سُننے کے تڑپدا کُفر اندر دا
وحدت لے دیا لے اندر ادہ بھی دتیا تروا
سُکھتے شاہ دا ارشاد ہے سہ

سُکھتا شوہ ہے دوہیں جہانیں کوئی نہ دسدا غیر

آپ آہو آپے چتیا آپے مارنے دھایا
آپے صاحب آپے بردا آپے لے دکایا
قرآن دی اک آیت ہے کہ جس پائے دیکھو اللہ داکھہ ہی نظری پوے گا،
سُکھتے شاہ سہ

میں انجانی تیرا نیو بیکھہ جاناں

لاؤں دا نہیں چچ اویار فتم وجه اللہ دنا میں اویار

کیوں اوہلے بہ بہ بھاکیدا
ایہہ پر وہ کس توں راکیدا

تیں آپے آپ ہی سارے ہو
کیوں کہندے اسیں نیاسے ہو
آئے اپنے آپ نظارے ہو
دشج برزخ رکھیا خاکے دا
کیوں اوہلے بہ بہ بھاکیدا

بندے دے خاکے بہت دشج ادہ آپے ویس دما کے دڑ بیٹھا ہے کہندے ہن۔

دوئی دورا کرد کوئی شور نہیں

ایہہ ترک ہندو کوئی ہو نہیں

سمجھ سادھ کہو کوئی پور نہیں

ہر گھٹ دشج آپ سمایا ہے

ملک بوجھ کوئی چھپ آیا ہے

کس بھیکھی بھیکھ دٹایا ہے

قرآن دشج آیا ہے کہ ظاہر وی اللہ ہے باطن وی اللہ ہے

واہ سوہنیا تیری چال عباب

لٹکان نال چال پلیندے ہو

آپے ظاہر آپے باطن آپے ٹک ٹک بہندے ہو

آپے ملاں آپے قاضی آپے علم پڑھندے ہو

ہننے کس تھیں آپ چھپا ئیدا
 بکتے ملاک ہو بلیندے ہو
 بکتے سنت فرض دیندے ہو
 بکتے رام دہائی دیندے ہو
 بکتے متھے تہلک لگائییدا
 ہننے کس تھیں آپ چھپا ئیدا
 بکتے شاہ بھگتاں دی زبان و شح کہندے ہن کہ ہر و شح ہر موجود ہے
 اک لازم بات ادب دی اے
 ساتوں بات ملوی سب دی اے
 ہر ہر و شح صورت رب دی اے
 بکتے ظاہر ہے کتے چھپدی اے

سیو ہننے میں ساجنے پائیونی — ہر ہر دے و شح سائیونی
 کہندے ہن کہ چاندی اکو ہے بھاویں ادے دے کتے گہنے گھڑ لئے جائے
 ایسے طرح کثرت و شح وحدت ظاہر ہونی ہے
 بلھیا چلے سنیاں دے جتھے گہنے گھڑیے لاکھ
 صورت آپو آپنی توں اکو روپا اکھ
 خدا نے چار عناصر (آگ، ہوا، مٹی، پانی) دا ایہ جگ بنا کے اپنی ذات
 نوں ایس و شح ظاہر کیا ہے۔

اربع عناصر محل بنایو و شح وڑ بیٹھا آپے
 آپے گڑیاں آپے زینگر آپے بنیائیں ماپے

آپے مریے تے آپے جویے آپے کریے یا پے
 بُلھیا جو کچھ قدرت رب دی آپے آپ بچا پے
 قرآن دی اک آیت ہے کہ اسیں بندے دی شہ رگ توں دی نیڑے آسے۔
 جو دی صفی اس توں وحدت وجود دی سند لیندے ہن سلطان باہوسے

شاہ رگ تھیں نزدیک اوہ رہندا
 یار نہ ملیا جانی ہو
 کہ ایہہ گل کیڈی اچڑ ہے کہ شہ رگ توں نیڑے ہو کے دی اوہ سانوں
 نہیں ملدا۔ وارث شاہ کہندا ہے کہ رب دنگی دنگی دیاں شکلاں دتھ اپنے آپ نوں
 ظاہر کردا رہندا ہے س

مٹن سہتے ایس جہان آتے رب کتے پار پار دانی
 قدرت نال خواہش خاص اپنی دے رنگ رنگ دیاں صورتاں ہار دانی
 وارث شاہ لئی مہجہ کچھ حق ہی حق ہے س

وارث شاہ یقین دی گل ایہا سچا حق ہی حق ٹھہرائے جی

ایہو دھار علی حیدر دا ہے س

دیکھے آپ نوں دیکھائے آپ نوں اساندا ایویں بہا نا ئی
 اتے اپنی صورت مائل جانی آری کنوں بیگانا ئی !

دش لیلا دے کرے تماشا اپنا قیسے دیوانا ئی

خُم آپ شراب آپ تے آپے آئے میمانا ئی

میاں محمد بخش کہندے ہن کہ جدوں وحدت دا دریا چھل ماردا ہے، نہکیاں

نہکیاں ڈھاباں اوس دتھ رُل کے مٹ جانداں ہن س

وحدت دا دریا دھیرا جال موجاں دتھ آئے

ٹوہا باں دکھریاں بھن ٹہناں پکو لہر بناوے
 قطرہ دنج پیا دریائے تالے اوہ کوئے کہاں
 جس تے اپنا آپ گواہے آپ ادھو ہو جاوے

نخن اقربے آپ کو کیندا ہک دم دور نہ دسدا
 اسدے ڈیرے اندر تیرے پھریں لوٹاؤ جسدا
 کہندے ہن کہ چنگے بھلے دانے کسے سوہنے بندے نوں دیکھ کے کیوں مٹھے
 باندے ہن۔ ایسے داکارٹے ایہہ ہے کہ سوہنیاں دُج سُن ازل داجھلکارا نظر سے
 آدنا ہے سے

ہر ہر دُج نہ ہووے جے مکر ہر دے روپ سائے
 دانشمنداں دا دل ٹھگنے کد معشوقے ایلے
 خواجہ غلام فرید نے شیخ اکبر ابن عربی دی وحدت وجود دی چون تشریح کیتی ہے
 تے ادھناں نوں اپنا استاد منیا ہے سے
 عارف ابن العربی — ساڈا ہے استاد

کھلوانے دے وعظانہ بھانے بے شک ساڈا دینے ایمانے
 ابن العربی دی دستور

اوہ وحدت وجود نوں اپنا دینے کہندے ہن سے
 یار فرید عیاں بیانے نخن اقربے دُج فرقانے
 ایہہ عقیدہ دینے ایمانے توڑے پکڑ چڑھائی دار

سوہنا سخنِ اقربے ڈسڈاڑی ساڈے نال نہ ہسے دس دسڈاڑی
کہندے ہن کہ اسال اپنے مُرشد کولوں وحدت وجود دا ہی سبق پڑھیا ہے

مُرشد محقق دَنج دجا ہمہ ادست دا ڈٹڑا سبق !
ایہو فکر ہے ایہا گالھ ہے ایہو وجد ہے ایہو حال ہے
ایہو ذوق دم دم نال ہے ایہو حق ہے یا سبھ نکتے
بٹھ و ہم خطرے دی ادا ڈوجا نویں ہے ہک خدا
اندرتے باہر ہے سدا موجود حق موجود حق

خواجہ غلام فرید جانی جانی دُونی نوں بھدیا ہے تے وحدت وجود دی
تصدیق کیتی ہے

سبھ صورت دَنج ذات سنجانی حق با بھولے بیو غیر نہ جانی
نہ کوئی آدم نہ کوئی شیطان بن گئی کل کوڑ کہانی
باسجہ خدا دے محض خیال دل نہ کہ غیریت ہانی
مطلب وحدت ہے ہر چالوں سک نہ رکھ بے پاسے تانی
ادھنال لئی وجودی مذہب فرض ہے

مذہب وجودی فرض ہے ہو کل اجانی غرض ہے
دیدیم با چشم یقین ہذا جنون العاشقین

غیر خوش دَنج آکے کہندے ہن ہ فیروز بخت دا توں ہر مالک
خود مبلبل خود گلے عرش دی تینڈا فرش دی تینڈا
توں عالی آن مل یار فرما کول نے تینڈے
نال بے ہودہ رُل

ادہ وحدت دی شراب پیتی بیٹھے ہن

کل شے دُش کل شے ڈھٹیوے ہمہ اوست دا درس کیتوے
 برکت محبت پیراں پیے کمر بادۂ وحدت کوں
 تصوف تے دیدانت دے میل جول دا اک نتیجہ ایہہ ہویا کہ صوفی جگتاں دی زبان
 ورتنے لگ پئے تے دیدانتی جگتاں نے تصوف دیاں ترکیباں اپنا لیاں۔ مشہور دیدانتی
 سوامی تیرتھارم نے سوہنے پیرائے دُش وحدت وجود دا ذکر کیتا ہے
 جام شرابِ وحدت والا پیے ہر دم متوالا
 پی میں داری لاکے ڈیک اللہ شہ رگ تھیں نزدیک
 سُن لے سُن لے رام دہائی بے انتا کیوں انت تان پائی
 ذات پات نوں لاناہ ڈیک اللہ شہ رگ تھیں نزدیک

پاگل ہو جا پاگل ہو جا مت الت صفا میرے پیاریا
 ظاہر صورت دولا مولا باطن خاص خدا میرے پیاریا
 پستک پوختی سٹ گنگا دُش دم دم الکھ جگا میرے پیاریا
 عزت پھوکی پھوک دُنی دی اک دھتورا کھا میرے پیاریا
 یلی ٹوپی لاه دے سر توں زُنڈ منڈ ہو جا میرے پیاریا
 جھگڑے جھگڑے فیصل تیرے لیکھا پاک چکا میرے پیاریا
 پردے پاڑ دُنی دے سارے ایکو ایک لکھا میرے پیاریا
 بکلی دُش تیرے پایا لیٹے کھول تنی گل لا میرے پیاریا

وحدت وجود دا تصور پنجابی شاعری دی اک مستقل ریت بن گیا سی۔ سید محمد شاہ

ہوری فرامدے ہن ہے

رنگ رنگ گوہرا جیکر چھب ادہی شجر شجر چھٹے چمن چمن دے
 سوح سوح اچی جیکر دھپ ادہی شہر شہر دے دمن دمن دے
 محن محن کامل جیکر تاب ادہی نگر نگر لشکے گگن گگن ہوئے
 بے شاہ محمد بیت تیرے بانکی بنت ہوئے مٹھا سخن ہوئے
 پیر فضل گجراتی ہے

رکتے ڈھونڈ میے تے رکتے ڈھونڈ میے نہ گل کوئی نہ سمجھ دے دوح آئے
 ہیٹے ہر تھانویں ڈیرا لا بیٹھے نالے اکھ دے نیں کوئی نہیں تھالے میری
 پنجابی دیاں صوفی شاعرانے نے حرف (دے حوالے نال دی وحدت وجود دافسون
 پیش کیاتے ہے ۔

الف التذال رتا دل میرا مینوں ب دی خبر نہ کافی
 ب پڑھیاں مینوں سمجھ نہ آئے لذت الف دی آئے
 (بلیئے شاہ)

جس کے الف مطالعہ کتاب دا باب نہ پڑھیا ہو
 (سلطان باہو)

ملاں مینوں سبق پڑھایا الفوں اگتے کجھ نہ آیا
 ادہ ب ای ب پکار دانی ملاں مینوں مار دانی
 (بلیئے شاہ)

علم نہ آوے دوح شمار اکو الف تیرے درکار
 جاندی عمر نہیں اختیار علموں بس کریں او یار
 (بلیئے شاہ)

الف ہو ہم بس دے میاں جی ہو کہانی مول نہ بھانی

الف گیوس دل کھسے میاں جی بت دی پٹی کل نہ کافی
(خواجہ غلام فرید)

ب بے دی بیج نہ دے ملاں اوہو الف سدھا خم گھت آیا
اوہو یار کاڈکڑی رات دالا ہنرے جھیسر دٹا کے دت آیا
(علی سید)

۱۔ ساڈے سونیاں لئی ذات احد یا وجود مطلق دی علامت ہے۔ جس طرحاں کائنات
ذات احد وچوں نکلی ہے ایسے طرحاں ۱۔ وچوں ب۔ ت۔ ... ی نکلے ہن جیتی وجود
۱۔ دا ہے باقی سمجھ روف ب۔ ت وغیرہ اپنے وجود لئی ایسے محتاج ہن جو یں کائنات
دی کثرت اپنے وجود لئی ذات احد یا وجود مطلق دی محتاج ہے۔ سمجھ توں پہلاں ...
اخوان الصفاء نے حرفاں تے ہندیاں دی علامتاں دی شکل دج فلنے تے خواناں دے
مضمون پیش کیتے سن۔ ۱۔ دی طرحاں ۱ (اک) دی ذات احد دی علامت بن گیا سی،
جس وچوں ۲، ۳، ۴ وغیرہ دوجے ہند سے نکلے ہن۔
خواجہ غلام فرید

سمجھ اعداد کوں سمجھیں واحد کثرت ہے مفقود
وحدت وجود نوں منتر والے جبر دے قائل ہن تے رب دے سامنے بندے
نوں مجبور سمجھدے ہن۔ پنجابی دے وجودی شاعر دی جبر نوں منہ دے ہن۔
شاہ حسین ع

ساجن دے ہتھ ڈرر اسادی میں سا بن دی گڈی
ایسے زبان دج ہاشم شاہ نے کہیا ہے ع

میں گڈیاں منجھ ژور کھڈاری مینوں خواہن نال پھراوے
وارث شاہ شتر نامے دت نکر دے منے

نیک ہمارے دی وارث رحمت دل چاہے اُتُل چل
وجودی صوفیاں دی طرہاں پنجابی دے صوفی شاعر دی خیر تے شرفِ حق فرق نہیں کرے
میاں محمد بخش کھندے ہن کہ نیکی بدی دا وجود تے کثرتِ حق ہوندا ہے۔ وحدتِ حق
ایہ فرق مٹ جاندا ہے۔

نیکی بدی نہ تھکے سوئی جو وحدتِ حق بہتے
نیکی بدی تدائیں بھائی اسیر تئیں جد جہتے

عشقِ حقیقی

صوفیاں نے عشقِ مجازی نوں عشقِ حقیقی دا پُل آکھیا ہے۔ اوہ کھندے ہن کہ کسے
بندے نال پیار کیتے بنا۔ رب نال پیار نہیں پایا جاسکدا۔ رب ہی محبوبِ ازلی ہے جس
دے حسن دیاں لاٹاں نال ایہ سارا جگ لٹک رہیا ہے۔ جنید بغدادی، رابعہ بصری،
شمس تبریز، مولانا روم تے عبدالرحمن جامی نے بڑے جوشِ خروش نال عشقِ حقیقی دے گادوں
گائے ہن۔ اوہ کھندے ہن کہ بندے دا اخلاق دی عشقِ بغیر سنواریا نہیں جاسکدا۔ عشقِ
بندے دے دل وچوں آکراتے خودی دا کھوٹ کپٹ کڈھ دیندا ہے تے اوسنوں لوکائی
دوستی دا سبق دیندا ہے۔ مولانا روم نے کہیا ہے

شاد باشے اے عشقِ خوش سودائے ما
اے طبیبِ جُمدِ علتِ ہائے ما
اے دولے نخوت و ناموسِ ما
اے تو اسلاطون و جالینوسِ ما

عشق تبختر تے اسنکار جیہاں روحانی بیماریاں دا علاج کردا ہے۔ نظریہ نیا پوری ہے

بیچ اکسیر بتا شیرِ محبت نہ رسد

کفر آوردم و در عشق تو ایمان کردم

(عشق اودہ پارس ہے جیہڑا اکڑ دے کُفر نوں عاجزی دے ایمان و فتح بدل

دیندا ہے)

صوفی کہندے ہن کہ عشق دے پاروں ہی ایہہ کائنات بنائی گئی سی۔ خدا نے جدو
روحان نوں پیدا کیتا اوہناں توں پچھیا کہ میں تہا ڈار ب ہاں کہ نہیں۔ اوہناں جواب
دتا "ہاں"۔ ایہتوں رب تے روحان دے دھکار اک میثاق یا قرار ہو گیا۔ ایہہ قرار
عشق داسی تے ایسے نال ہر بندے اتے رب نال عشق کرنا فرض ہو گیا سی۔

حافظ شیرازی ہے

از دمِ صبحِ ازل تا آخرِ شامِ ابد

دوستی د مہرِ بریکِ عہدِ دیکِ میثاقِ بود

بندے دی روح ایسے جگ وچ آکے ایسے پرانے قرار نوں بھل جاندا ہے۔ دوبارہ رب
تیکر کھنچ لئی ضروری ہے کہ اودہ لوبھ تے مایا توں آزاد ہو کے رب نال پیار کرے۔ عشق
مجازی دی راہ تلوار دی دھار وانگوں ڈاڈھی تکھی ہے تے ایسے اتوں گزرنا بہوں اوکھا
ہے۔ کئی سالک تے سنت عشق مجازی دے کھو بھے وچ پھس جاندا ہے ہن تے اوہناں
دا حشر دی شیخ صفیان دی طرحاں ہوندا ہے جہاں اک سوہنی کڑی اتے عاشق ہو کے
دین دُنیا سبھ کچھ لٹا دتاسی۔ ایسے لکھ چکے ہاں کہ حُسنِ ازل دا تصور انلاطون نے
پیش کیتا سی۔ اودہ کہندا ہے کہ دُنیا دی ہر شے حُسنِ ازل دی طرف کھجی کر رہی ہے

۱۔ عشق دا قرار ازل توں ابد تیکر بدھا گیا ہے۔

صوفیاں نے ایسے کچھ نول عشق حقیقی دانام دیا ہے۔ اودہ کہندے ہن کہ ہر سوہنے بندے سے مومنہ
مہاندرے دوج حسن ازل و انشکارا پوندا ہے۔ ایسے لئی ساڈی رُوح بے اختیار اوسدی طرف
کچھ ترہہ ہی کھدی ہے۔ میان محمد بخش فرمادے ہن ہے

ہر ہر دوج نہ ہونے جیکر ہر دے رُوپ سہانے

دانشمندان دادل ٹھکنے کہ معشوقے ایانے

بابا فرید کہندے ہن کہ اصل پیار اودہ ہے جہڑا خدا نال کینا جائے ہے

فرید اکالیں منھیں نہ راویا دھولیں راوے کوٹ

کو سائیں سولے پر ہڑی رنگ نوپلا ہو ۛ

شاہ حسین دی ابنے عربی دی طرعاں عاشق دی موت نول شہادت کہندے ہن ہے

شاہ حسین شہادت پائیں جو مرنے مبراں دے اگتے

عشق نماز روزہ بھلا دیندا ہے ۛ

لگا عشق چکے مصلحت دسریاں پنچے تے

شاہ حسین ۛ

سونا رُوپا سبھ پھل دی عشق نہ لگدا لہیا

عشق فقیراں دا قائم دائم کبھوں نہ تھوے بہا

حافظ شیرازی ۛ

خلل پذیر بود ہر بنا کہ می بینی

مگر بنائے محبت کہ خالی از خلل است

(دنیا دی ہر شے برباد ہو جاندی ہے پر عشق ہمیشہ قائم رہندا ہے)

سلطان باہو دا ارشاد ہے کہ عاشق شراب بنا مست رہندے ہن ۛ

جنیدے اندر عشق دی رتی اودہ بٹے شرابوں کھیوے ہو

عشق اس کے عقل عاجز ہے سے
 عقل فکر دیاں سمجھ بھل گئیاں باہو بد عشق دہائی تاڑی ہو
 ملاں یا قاضی کی جان عشق کیسہ ہوندا ہے
 قاضی آنے شرع دل باہو کدیں عشق نماز نہ ملتی ہو
 عشق دے بنا علم حقیقت نوں نہیں پاسکدا ہے
 پڑھ پڑھ علم ہزار کتاباں عالم ہوئے سائے ہو !
 اک حرف عشق دا نہ پڑھ جائے بھلے کھرنے دچا ہے ہو
 فاضل مہوور فضیلت بیٹھے باہو عشق نماز جاں ملتی ہو
 سچا عشق امام حسینؑ ابن علیؑ داسی جہاں سر دے دیا پر عشق دا بحیثیت نہ دتا ہے
 سچا عشق حسینؑ علیؑ دا باہو سر دیوے راز نہ بھنے ہو
 عشق آج کل دی گل نہیں سدا توں چلیا آ رہیا ہے ۔ جلتے شاہ سے
 کیا جاناں کوئی جنگ لکھی ہے منت سولے کلمے سکدا
 فی مینوں لگا عشق ازل دا اول دا روز ازل دا
 عشق دا سبق پڑھنے مال ہی وحدت دا کھوج ملدا ہے سے
 حد میں سبق عشق دا پڑھیا دریا دیکھ وحدت دا دریا
 گھڑی گھیراں دے دشح اڑیا شاہ عنایت لایا پار
 عشق بندے نوں شرع دیاں پابندیاں توں آزاد کر دیندا ہے سے
 نماز روزہ اونہاں کیہ کرنا جہاں پریم سراجی ٹٹی کھڑے
 چھوک مسکتی مہن سٹ لوٹا نہ پھڑ بسیج غاسبا سوٹا !
 عاشق کہندے دے دے ہوکا ترک حلالوں کھاہ مردار
 عشق دی نویں نویں بہار

عشق مجھ لایا سجدہ تیرا ہن کیوں پاویں ایویں جھیرا
 بلکھا ہندا چپ بہتیرا عشق کریدا مارو مار
 عشق دی نوایں نوے بہار

بھٹ نمازاں تے چکڑ روزے کلمے تے پھر گئی سیای
 بلمھے شاہ شہ اندرون ملیا بھلی پھرے لوکاں

فارسی دا اک شعر ہے س
 ہر قومے راست راہے دینے و قبلہ گا ہے
 منے قبلہ راست محروم بر سمت کج کلا ہے
 (ہر قوم دا اپنا اپنا قبلہ تے دینے ہوندا ہے۔ اسیں اپنا قبلہ اوس ونگی
 ٹوپی پاوے والے دی طرف سدھا کر لیا ہے)
 بلمھے شاہ فراوندے ہن س
 لوکی سجدہ کعبے نوں کرے ساڈا سجدہ یار پیارے نوں

ایس عشق دی بھنگی وینج مور بلیندا سانوں کعبہ تے قبلہ پیارا یار دیندا
 سانوں گھائل کر کے فیر خبر نہ لئی آ تیرے عشق نے نکایا کھر تھیا تھیا
 بلمھے شاہ ہوری دی عشق مجازی نوں ضروری جاندا ہے ہن س
 چجر نہ عشق مجازی لاگے سوئی سیوے نہ بنے دھاگے
 عشق مجازی داتا ہے جس پچھے مست ہو جاتا ہے
 مولانا گروم تے عبدالحق جانی وانگوں فراوندے ہن کہ عشق ہی کائنات ہے
 ظہور وینج آوے دا اصل کارن ہے س

کہنوں لا مکافی دسدے ہو کسی ہر رنگ دے دسے ہو
 کُن نیکوئے تیرے آپ کھایا تیرے باجھوں ہو کیکھڑا آیا
 عشقوں سمجھ ظہور بنایا عاشق ہو کے دسدے ہو
 حافظ شیرازی فرامندے ہنرے

نیم و مطرب دساقی ہمہ دست خیال آب گلے در رہ بہانہ
 [عناصر (مٹی، پانی، آگ، ہوا) داتے بہانہ ہے اور آپے ندیم ہے، آپے
 گویا ہے آپے ملاؤنے والا ہے]

خواجہ غلام فرید ہے

ہک جا روپ سنگار دکھاوے ہک جا عاشق بڑے بڑے آوے
 ہر مظہر و نوح آپ ساوے اپنا آپ کرے دیدار
 کڈیے شہانہ حکم چلاوے کڈیے گدا، مسکین سداوے
 اوسدا بھید کوئی نہ پاوے سمجھ مست پھرنے مرثا
 خواجہ غلام فرید فرامندے ہنرے کہ ذات خداوندی دی محبت ہی اصل ہے،
 باقی سمجھ کوڑ ہے

باجھوں احد حقیقی محض خراب آباد
 حسن مجازی کوڑا ہے نافی برباد
 کل ثنی غیر خدا دی ہالک بے بنیاد
 باجھ محبت ذاتی کو جھا شور فساد

خدا مال شکست کر دے ہنرے کہ اوس نے روزِ اداں توں بندے نوں اپنا محرم
 بنایا فر اپنے توں دُور کردتا ہے

قدی گھر وچ کول بُلا کے اپنا محرم راز بنا کے

کیتو سخت پریرے دویار

حُسنِ ازل تے عشقِ حقیقی داسمبندہ ہوں پرانا ہے

پریت پُرانی کلا کیتا عشقِ آوڑا لولے لولے بیٹا

پوڑے کلڑے پیلے پور

طرزِ نیازِ اسادی موڑی قبلہ قدمیں یار دی دھڑی

حُسنِ ازل دی چال غور

عشقِ دی راہ وچ سر قربان کرنا پوندا ہے۔ سوچاں تے دلیلاں کم نہیں

آندیاں ے

پیشے کیتا جیے فہم فکر کولے لیت لعل دی ابر کھر کولے

کر کر شکر نہ ڈترس سر کولے عشقِ دی راہ وچ بھسے پیا

عشقِ ہی بندے نوں بدگئے راہ دکھاؤندا ہے ے

عشقِ ہے ڈکھڑے دل دی شادی عشقِ ہے رہبر مُرشد ہادی

عشقِ ہے ساڈا پیر جیے کلے راز سُبھایا

عاشقِ عبادت توں بے نیاز ہوندے ہن ے

گمراہی سبھ زُبدِ عبادت شاہِ مستی عینِ ہدایت

جسے جا کیتا عشقِ ظہور

جڈاں عشقِ فرید استاد تھیا سبھ علم و عمل برباد تھیا

ایسے مضمون نوں علی حیدر پیشے کر دے ہن ے

خِ خلقتِ خدا دی علم پڑھدی مالوں اکا مطالعہ یار دا اے

جنھاں کھول کے عشقِ کتاب دھڑی صیغے زُبدِ سبھ مراد اے

جنہاں یار دے نام داسبق پڑھیا ایتھے جانے نہ صبر قرار دا اے
حیدر ملاں نوں فکر نماز دا اے ایہناں عاشقاں طلب یدار دا اے

کافر ہویاں سوہنے یار کچھ ملاں دھکیں نماز پڑھاوندے فی
عاشق مجھ کر دے مکھ یار دے نوں دل کسے نوں سیس نوادندے فی

دین مذہب نہیں ایہناں عاشقاں داسبق توڑ جیو گل پاوندے فی
حیدر وارے جائیے ایہناں عاشقاں دے چہرے کفر داہ نوں پاوندے فی

ہاشم شاہ لئی دی عاشق دی موت شہید دی موت ہوندی ہے

ہاشم ہونے شہید شہادت جنہاں زہر عشق دی چکھتی

عشق بندے نوں دین مذہب توں بے نیاز کردیندا ہے۔ ایسے لئی منصور نوں سولی

آتے ٹنگیا گیا ہے

جان منصور ہویا مدد ماتا سولی نال پردا

ہاشم عشق اجہا بلایا جس دین مذہب سمجھ دھوتا

ہاشم شاہ دی اک گل دو جیاں صوفی شاعران توں دکھری ہے۔ ادھ عشق مجازی نوں عشق

حقیقی نالوں بہوں ادا کھا بھدے ہن

رب دا عاشق ہونے سکھالا ایہ بہت سوکھالی بازی

گوشہ پکڑ رہے ہو سا بر پھر تبسج بٹے نمازی

مسکد آرام جگت وچ سو جاتے دیکھ ہودے جگ اغنی

ہاشم خاک رلا دے گلیاں ایہ کافر عشق مجازی

پچ تے ایہ ہے کہ ہاشم شاہ دی گل دی چت لگدی ہے تے شونے جوگی نہیں۔

میاں محمد بخش نے عشق دے فلسفیانہ تے نفسیاتی کچھ دے بارے نوں لکھے انداز وچ گل کہیتی

ہے پرانے زمانے دے یونانی موجد اناکساگوراس، ارسطو، پطلمی، تے صوفیاں نے بار بار کہیا ہے کہ بندے

دے اخلاق تے عادات سوارنے لئی تے اونوں اپنی ذات دی بچانے کرانے نئی عشق مہوون
 ضروری ہے۔ افلاطون نے اپنے مکالمے فیدرس دتھ ایس بختے نوں کھولے کے بیان کیا ہے
 چین دے تاؤ مت دالیاں ہندو بھگتاں مسلمان صوفیاں تے جرمنی دے اشراقیاں نے عشق
 نوں نجات دا وسیلہ منیا ہے۔ نئیاتی پتھوں جیہڑا بندہ پیار نہ کرے اوہ اُجڑتے کرڈا ہو
 جاندا ہے۔ عشق بندے دے انہکار نوں ترور کے اونوں اکڑتے ٹوہر دی قید وچوں آزاد
 کرا دیندا ہے۔ خودی تے اکڑ دی تسکست بندے دے دل دتھ انسانی ہمدردی دا جذبہ پیدا
 کر دیندی ہے تے اوہ پہلاں توں بہتر انسان بن جاندا ہے۔ میاں محمد بخش کہندے ہن کہ
 عشق ہی انسان نوں ڈھورائے ڈنگراں توں دکھ کھدا ہے۔ ایہدے بٹا کوئی عمل تے عبارت
 سچل نہیں ہندی۔ عشق ایہا روگ ہے جیہڑا ماریاں روکاں دا وارڈ ہے س

جس دے اندر عشق نہ رچیا گئے اوس تھیں چنگے

خاند دے گھر راکھی کرے صابر بھکھے ننگے

جے لکھ تہ عبادت کرے بن عشقوں کس کاری

جاں جاں عشق نہ ساڑے تینوں تال تال نہجے نہ یاری

جنھاں درد عشق دا ناہیے کد پھل پاؤن دیداروں

بے رب روگ عشق دا مادے دے نہیں کوئی داروں

خاصے انسانے اُنھاں نوں بھیکے جنھاں عشق کھابا

دھڑا سر نال نہ آدم ہندا جانے جانیے ہیر نہ پایا

اپر بھلی مہوون جلیے اندر نہیں تھلے !!

جب لگ عشقوں جانے نہ جاتی بھٹہ جلیے کیا جلیے

سُرا آپوں دیہہ لذت اوراں مثل شراب کیاباں

آپ فنا ہو ذاتی رل کھاں دا گننے آب جباباں

دُنیا کوڑ ہے

موت تے فنا دا طور بھو شروع توں بندے دی دکھی وٹج کٹا بنے کے چھدا رہیا ہے
کوئی بندہ کتا ہی بھلے ہارتے مور کھ ہووے کدی نہ کدی بیٹھیاں کھلوتیاں اوہوں ایہہ خیال
آہی جاندا ہے کہ میں چار دیہاڑیاں لئی ایس دُنیا تے آیا ہاں تے موت دی تلوار ہر ویلے
میرے سر اُتے ٹنک رہی ہے۔ کیمہ پتیا کپھڑے ویلے ڈگے کے میرے ڈکرے کدیسی۔
سو جھوانے کہندے ہن کہ مذہب تے تصوف دی اُساری موت دے تصور اُتے ہی کیتی گئی
ہے۔ مذہب دا ٹڈھلا خیال ایہہ ہے کہ مرن توں پھوپھ میں غیر جی اُٹھال گا۔ ایسے اُسے
دے ہمارے کوئی مذہب دا لڑ پھڑی رکھدے ہن۔ تصوف دی ایہو جیہا اک نفسیاتی سہارا
ہے۔ صوفی یا ویدانتی اپنی روح توں محبوب ازلی یا برہم وٹج کھپا کے ہمیشہ دا جیون
حاصل کرن دا جتن کردا ہے۔ کوئی پترال لئی ایسے پاروں سہکدے ہن کہ اوہناں
دی شکل وٹج ایس زندہ رہاں کے۔ دُنیا دے مشہور دانے، کلاکار تے حاکم اپنے
نام دی بقائی دڈے دڈے کارنامے انجام دیندے رہے ہن۔ دُنیا جانے دیاں عارفاں تے
صوفیاں نے آکھیا ہے کہ اوہو بندہ اپنا جیون چنگی طرحاں بتا سکدا ہے جیہڑا ہر ویلے موت توں
یاد رکھے۔ موت دے ڈر بھونے و دیکھو بندیاں دے دل داغ اُتے اپنا اثر پایا ہے۔ کجھ
لوکیں تے ایسے ڈرے کہ سچ کجھ چھٹ چھٹا کے پہاڑاں دیاں گھنڈاں تے تھلاں دیاں بُکراں
وٹج ٹنک بیٹھے۔ کجھ سو جھواناں دا ایہہ خیال سی کہ ایہہ دُنیا چار دیہاڑیاں دی کوڑی کھیڈ ہے
تے موت ہر ویلے سر اُتے کھلوتی ہے ایس لئی کیوں نہ اپنے جیون توں چلن طریقے نال گزارے
تے اک اک پل توں بھر پور آئند لیتے۔ گوتم بدھ، شو نہار تے ہارٹ مان آکھدے ہن
کہ ایہہ دُنیا دکھ دا گھر ہے۔ موت توں نیا نہیں جا سکدا۔ ایس لئی بندے توں دیاہ ہی
نہیں کرنا چاہیدا کہ نہ جاتک جمن تے ناں دکھ جالنے۔ کجھ ہندو لوگ تے سادھو ایس

لئی مرنے دی کھوڑی دُش اُن پانی لیندے سن کہ موت ہر ویلہ یاد رہوے۔ کنے پٹے جوگی
 ہمتہ دُش کھڑی (اصل معنی ہے کھوڑی) رکھدے سن تے اور ت دُش گھاندے پیندے
 سن۔ دوجے پاسے عارف، سنت تے صوفی موت نوں ایس لئی یاد کر دے ہن کہ اوہ نیک عمل
 کر سکے تے اپنا جیون بھو دے بھاء نہ ونجاسٹن۔ پنجابی دیاں صوفی شاعران نوں دی موت تے
 فنا دی چنتا لگی رہی۔ ایس ریت داجہلکارا ناتھان دی شاعری، گورد بابا نانک تے شیخ
 فرید الدین گنج شکر دیاں شلوکاں دُش نظری آندا ہے۔ شیخ فرید الدین نے موت تے فنا دا
 ذکر بار بار کیا ہے۔ کہندے ہن کہ موت دافرشتہ اپنے نال لے جاونے لئی ہر ویلہ
 تیار کھلتا ہے۔

بند دوہڑی مرنے ور لے جاسی پرناہ

اپن ہتھن جوں کے کیں گل لگتے ڈھاء

اخیر بندے نے مٹی دُش رُل جانا ہے ایس لئی مٹی دی ہندیا نہیں کرنی چاہیدی۔

فریدا خاک نہ ندیئے خاکو جیڈ نہ کوہ

جیو ندیاں پیراں تلے مویاں اُپر ہوہ

اک عربی شاعر نے اپنی قبر دا کتبہ ایہہ لکھوایا سی :

”میں موتوں کچھوں مٹی دے ڈھیر بیٹھ دیا ہاں، انج لگدے جویں میں کدی ایس

مٹی اُتے ٹریا پھریا نہیں ساں۔“

شیخ فرید کہندے ہن کہ موشیاں تے من موشیاں اکھاں مہیاں کجلے دی دھار نہیں

سن سہ سکدیاں اوہناں دُش پکھیر آہنا پالینے

صا : عمر خیام ص ذر کلمہ او جام شراب است مرا

(میرے اوسدی کھوڑی دُش شراب پیندا ہاں)

فریداجن لوئیں جگ موہیا سے لوئیں میں ڈھٹ
کجل ریکھ نہ ہندیاں پنکھی سوئے بہٹھ

عمر خیاں کہیا سی ہے

ہر سبزہ کو برکنار جوئے رستہ است
گویا ز لب فرشتہ خوئے رستہ است

پا بر سر سبزہ ہا بنجوا ری نہ ہنہ

کال سبزہ ز خاک لالہ روئے رستہ است
اگھاہ آتے پیر بیج بیج کے رکھو بکھرے ایہ گھاہ کسے لالے دے پھلے درگے
مکھڑے توں نہ اُگی ہو دے

بندے دا آخری ٹھکانا گور ہے، محل ماڑیاں سچھ ایتھے ہی رہ جاسن ہے

فریدا کوٹھے منڈپ ماڑیاں اوسار بندے بھی گئے

گوڑا سودا کر گئے گوریں آہ پئے

ایس دنیا وچ آکے بندہ چنگی طرحاں بہہ کھلوی نہیں سکدا کہ موت سر آتے
آکھلندی ہے جیویں منہس کسے تلاء آتے آدن تے پانی پیتے بنا اڈاری مار جادنی ہے

لکڑی کیری چھڑی آکے ایتھے ہنچھ

چنچو بوڑن ناں پویں آدن ندی ڈنچھ

بندہ دریا دی کدھی آتے اُگیا ہویا رکھ ہے یا اجیہا مٹی دا کچا بھانڈہ ہے جس وچ

پانی بھریا ہووے۔ ایس رکھ نے ڈھینا ہی ڈھینا ہے تے ایس بھانڈے نے بھینا

ہی بھینا ہے ہے

کندھی آتے رکھڑا کچرک بتھے دھیر

فریدا کچے بھانڈے رکھتے کچر تائیں نیر

بڈھیا فنا دی اک صورت ہے کیوں کہ ایسے نال موت نیڑے آؤدھکی ہے ۔ بابا
فرید کہندے ہن ے

دیکھ فریدا جو تھیا داڑھی ہوتی بھور
اگوں نیڑا آیا پچھا رہیا دور
بڈھیے دُش سریر تھر تھر کنٹے لگ پنڈا ہے ۔ مجاہدیں سوڑ رہے جیوے ، انت مٹی
دُش ہی مرنے ہے

بڈھا سویا شیخ فہرید کنبن لگی دیہ
جے سوڑھیاں جیوناں بھی تن ہوئی کھیر
شاہ سینے بار بار موت تے فنا دا ذکر کردا ہے ے

سرتے موت کھڑی پکارے من لوچے باغ بہاراں نوں
کے حسینے فقیر نماں کوئی مڑ سمجھاؤ اینہاں یاراں نوں

کہتے نہیں تیرے نال دے ہانی کلد دُش سبھ جائے سمانی
کہتے ای تیری ادھ جوانی کہتے تیری حُسنے ہوائے
کہتے میں تیرے تُرکی تازی سائیں بن سبھ گڑی بازی
کہتے میں تیرا سونا رُپا ہوئے خاک سواہ !
کہتے نہیں تیرے مانگ موتی دیکھ ادھ تیری جتج کھلوتی
کے حسینے فقیر نماں پو سائیں دے راہ

اک ہینری کو ٹھڑی دُوجے مٹر دچھنے
کالے ہرنا چرگیوں شاہ حسین دے بنے

کہے حسین فقیر نماٹا کوڑا کوڑا کروا ای مانا

خاک دے دھج ساٹا

شاہ حسین نے موت تے فنا دے مغمون تھلن ہار کھایاں چڑیاں دی مثال نال واضح
 کہیتے ہن۔ اوہ اگلے جہان نوں سوہرا گھر کہندے ہن تے اس جہان نوں پیکے دانگوں سمجھدے
 ہن۔ اوڑک اک دیہاڑے گڑی نوں پکا گھر چھڈ کے سوہرے جانا ہی منیدا ہے۔ سریاں
 یاٹیاں گڑیاں اپنی دت دیج آپ کت کے تیار کردیاں ہن تے کلیاں دہلا وقت
 گنوا دیندیاں ہن ۛ

کیا کیتو ایتھے آنے کے کیا کرسیں اوتھے جاتے کے !!
 نہ تیں تنہے تنہیا نہ تیں پنجن پنجا لیتو نہ سوت کتائے کے
 نہ تیں چرغا پھیریا نہ تیں سوت اٹیریا نہ لیتو تاتے تاتے کے
 نہ تیں دیل پنچایا نہ تیں پچھئی پایا نہ لیتو داج رنگائے کے
 شاہ حسین مے داج دہونی آں عملاں باجھوں گلاں کوڑیاں
 نہ لیتو شوہ رھاتے کے

شاہ حسین دیاں کافیاں دھج تنہے، دیلے پنجن بکتے تے تنہے دے کم نیک عملاں
 دیاں علامتاں بٹ گئے ہن۔ اوہ ایہناں سیناں دی زبان دھج نیک عمل کرن دی
 ترغیب دیندا ہے تے توشہ اعمال نوں داج کہندا ہے۔ جیڑی گڑی داج لے
 کے نہ جاوے اونوں سس ناناں طعنے دیندیاں ہن تے لاٹرا دی چنگا نہیں جاندا۔
 ایتھے لاٹرا یا شوہ محبوب ازلی دی علامت بٹ جاندا ہے ۛ

کتنے بکھ فی دلیے گڑیے چڑھیاں لوڑیں کھاری
 تند ٹٹئی، اٹیرن بھٹا چرنے دی کرکاری
 کہے حسین فقیر سائیں دا عملاں دے باجھ خواری

ہو زماں کتیاں پنج ست پونیاں میں کیہ اکھاں گی جائے
کہے حسین سچیاں ناریں لکینے شوہ گل لائے

کوئی دم جیوندیاں روشنائی مویاں دی خبر نہ کافی
چو نہ جتیاں رلے ڈولی چاٹی ساہوڑے پہنچاٹی
سس ننناں دندیاں طعنے داغ دھوئی آئی
قبر نمائی وچ گتیاں بچہ چلایا ڈاڈھے دیاں ویسا
رہیاں ہول ہوائیں
کہے حسین فقیر نمائا دُنیا چھوڑ ضروری جانا
رب ڈاڈھے قلم چلائی

شاہ حسین نے موت تے فائدے حوالے نال عمل دی دعوت دتی ہے۔ اوہ بار بار
کہندا ہے کہ وقت دیلے نوں کھڈ کھڈوہلی وچ گوانا مَور کھاے داکم ہے۔ ایسے دُنیا
دا واسا چار دہارے ہی پر سرتے یانے لوکی ایسے توں پورا پورا لاجھ اٹھاؤندے ہن
ایسے دیلے نوں کھپو تاسیں جد جائے پس وچ کھڈی
کہے حسین فقیر سائیں دا سبھ دُنیا جاندی بُدی

سیاں نال کھڈ ندیے کُڑیے شوہ منوں بھلائیو کیوں
راہاں دے وچ ادھی ہو سیں اتنا بھار اٹھائیو کیوں
کہے حسین فقیر نمائا ، مرا چت نہ آئیو کیوں

راہ جگ جھوٹھا دُنیا فانی اینویں گئی میری اہل جوانی

غفلت نال میری مُردہائی جو لکھیا سوئی ہوئی
 شاہ حسین فقیر رہا سو ہوئی جو رب اُجھانا
 ادھک ایتھوں او تھے جاٹا اس ویلے نوں کھپو تاسی
 کدی کدی شاہ حسین دی کافی دُش مُرخِیام دا رنگ آجاندا ہے تے اوہ کہندا ہے کہ
 چار دیہاڑے جوانی دے بُلے کٹو انت مٹی دُش ہی رُلنا ہے س
 کُڑیے جاندیے فی تیرا جو بن کُڑا
 بھیر نہ ہوئی آ رنگلا چوڑا

دُت نہ ہوئی آ اہلی جوانی ہرے لے کھیڈ لے نال دل جانی
 موند تے پوسی آ خاک دا دھوڑا
 شاہ حسین اپرا دھیاں تے ظالماں نوں دی کہندا ہے کہ غریباں نال کیوں دھکا
 دھرو، پئے کرے او تے آکڑے آچھرے پھر دے او اک دیہاڑے تساں وی خاک
 دُش ہی رہنا ہے س
 دو کیہ آکڑا آکڑا چلنا
 کھائے خوراکاں تے پہن پوٹاں بیکہہ جُم دا بکرا پلنا
 ساڈے بن ہتھ ملک تہاڈا کیوں جُوہ پرانی ملنا
 کہے حسین فقیر سائیں دا، انت خاک دُش رُلنا

شاہ حسین کہندا ہے کہ اپنے اندر کدی تے جھاتی پا کے دیکھو تے سمجھو کہ تیں
 بیکہہ پئے کرے او، تے تہاڈا انجام بیکہہ ہے۔ وہی آکڑا تہاڈے کسے کم
 نہ آوی س

کہے حسین فقیر نماں دنیا چھوڑ آخر مر جانا
کدی تے اندر جھاتی پادنی

دو گمانیا دم غنیمت جاٹے
کیا نے آلوں کیا نے جاسیں فانی کُل جہان
چار دیہاڑے گول دا داسا، ایسے جیون دا کیا بھروا سا نہ کر اتنا مان
کہے حسین فقیر نماں آخر خاک سہاٹے

کیوں گمان چند نہیں آخر مائی سیوں رل جانا
مائی سیوں رل جانا فنی تہاں سر پر دُنيا جانا
میر ملک پادشاہ شہزادے چو آچندن لاندے
خوشیاں دُش رہن متوالے ننگی پیرے جان دے
شاہ حسین توں مگردن اسڈے شاعر ادے دیاں سنتاں دُش دُنيا دے فانی تے
گوڑ ہون دی گل کرے رہے ہن۔ سلطان باہو
سر پر باہو ساہورے دُجنا سدا نہ رہنا پیکے ہو
بکھے شاہ شاہ حسین دی زبان دُش کھندے ہن سہ

توں ستیاں رات گزار نہیں مڑ آونا دوجی وار نہیں
پھر بہنا ایسے بھنڈار نہیں دُش اکو جیڈے ہاٹے گڑے
مہر کتنے دل دھیان گڑے نہ پاس انہری دے بہنا ایس
توں سدا نہ پیکے رہنا ایس بھانت وچھوڑا سہنا ایس
وس ٹپیں گی کس تنان گڑے

کر کتنے دل دھیان کھڑے
 کر مانے نہ حُسنِ جوانی دا !
 پر دیں نہ رہے سیلانے دا
 کوئی دُنيا جھوٹھی فانی دا
 نہ رہی نام نشان کھڑے
 کر کتنے دل دھیان کھڑے

پیدا ہیں توں جم دا بھرا اپنا آپ کہاویں گا

شہرِ خوشاں دے چلے ویئے ، حقّے ملک سمانا
 بھر بھر پور لنگھادے ڈاڈھا ملک الموت موہنا
 کھرے چادر چار دیہاڑے اوڑک توں اٹھ جانا
 بلیئے شاہ موت دی یاد دوا کے مہلتن ہاراں توں جگاندے ہن س
 رن گئی لٹکے سمجھ تارے
 اب تو جاگ مافر پیارے

آدا گونے سر میں ڈیرے
 ساتھ تیار مافر تیرے
 تیں نہ سُنیوں کُوشِ نکالے
 اب تو جاگ مافر پیارے

توں کہیہ سستا میں چادر تانے کے سر موت کھلوتی آٹھ کے
 کوئی عمل نہ کیتا جانے کے
 بلیئے شاہ نے ظلم تے اپرا دھنوں نکھدیا ہے س

توں کدھروں آیا کدھر جانا
اپنا دس ٹکانا

جسے ٹھانے دا توں ماٹ کریں
تیرے نال نہ جاسی ٹھانا !
ظلم کریں توں لوک ستا دیں
کب پھڑیو لٹ کھانا !

ہاشم شاہ غریباں دی پڑی ٹپنے والیاں نوں موت دے حوالے نال
چکھدے ہن س

جو ہڈ دودھ ملائی پالے توں کھوہ کھس مال بگیا
اک دن لوک تماشے کارن تیرے دھرن ہاڈ نشانا
اونہاں دنیا نوں مسافر خانہ اکھیا ہے جس دج لکھیں آئے تے لکھیں
ٹر گئے س

اکے تار بہار نہ رنہدی نہیں اکے تار زمانا
ہر دن پال نہیں ایللی نہیں ہر دم زور جوانا
دو دن سوگ ہمیش نہ ہوئے نہیں نیت نیت اک سہانا
ہاشم بیٹھ گیاں لکھ ڈاراں ایہ جگت مسافر خانہ

سندر سنگھ ریلے ریے کئی کوٹ جگت دج آئے !
لکھ ہاتھی لکھ لشکر گھوڑے دج ایس زمین سمائے

علی حیدر دی ساڈے پنڈ دی دیوے وچوں غلاماں لیاں ہن ے
 الف اٹھ سوانی تے گھت مدھانی ویلا پھلی رات دانی
 اتوں ہونی دھمی تے دی نہ جیتی رٹ کنا بھی کسے گات دانی
 خواجہ غلام فرید بڈھیے تے موت نوں یاد کرا کے مت دیندے ہن ے
 جیونے ڈینہہ اڈھانی دویار سٹ گھت فخر وڈانی دویار
 جوبن ساٹھی جاری ڈھال دا جھٹ پٹ صنف بڈھیہا آندا
 گوڑی آس پرانی دویار
 گوڑی صحبت گوڑی سنگت گوڑے نخرے گوڑی رنگت
 لپ دھڑی مہک چھائی دویار
 حافظ شیرازی دا شعر ہے ے
 ہرگز نہ میرد آنکہ دلش زندہ شد بہ عشق
 ثبت است بر جریدۂ عالم دوام ما
 (جسے دل نوں عشق جیتی دیوے اوہ کدی نہیں فردا، ایسے ہمیشہ
 زندہ رہواں گے)

میاں محمد بخش فرماندے ہن کہ دنیا فانی ہے ایہہ پیارا کھڑا ہے جھن جوانی، مال
 دولت چار دیہاڑیاں دی کھنڈ ہے ہر شے مٹی دھج مل کے مٹی ہو جاسی، سنگ ساتھ
 مٹ جاسی، عشق ہی موت تے فنا آتے غالب آسدا ہے۔ میاں محمد بخش دا ایہہ قطعہ
 ماڈے ادب و نوح اک نوں کلا حن تے سوادلی کھج رکھدا ہے ے
 مانے نہ کیجئے روپ گھنے دا وارث کوئی حن ے دا
 سدا نہ رہنے شانیاں ہریاں سدا نہ پھول چن ے دا

سدا نہ دست ہزاریں دیکھی سدا نہ روتے شہراں
 سدا نہ موج جوانی والی سدا نہ ندیمیں لہراں
 سدا نہ بھور ہزاراں پھر سن سدا نہ وقت امنے دا
 مالی حکم نہ دئے محمد کیوں آج سیر کرنے دا
 سدا نہ لاٹ چاناں والی سدا نہ سوز پتنگاں
 سدا اڈاراں نال قطاراں رہنے کد گُلنگاں
 سدا نہیں ہتھ ہندی رتے سدا نہ چھکنے وزگاں
 سدا نہ چھوپے پا محمد رل بل بہنا سگیاں
 نگ دے ساتھی لدی جان دے آساں بھی ساتھ لدانا
 ہتھ نہ آوے پھر محمد جاں ایہہ وقت دہانا
 سدا نہیں مرغایاں بہنا سدا نہیں سر پانی
 سدا نہ تیاں سیسے گنداؤں سدا نہ سرخی لانی
 لکھ ہزار بہار حُسن دی خاکو دوح سماں
 لا پریت محمد جس تھیں جگ دوح ہے کہانی

بھگتی رنگ

پہلا مسلمان عالم جنھے پنجاب دوح آکے سنسکرت پڑھی تے دیدانت، جوگ شیشٹ،
 گیتا تے پُراناں دا مطالعہ کیا البیر دنی سی جیہڑا غزنویاں دے عہد دوح کئی ورے
 بانغاں والا (ضلع جہلم) دوح رہ کے پنڈتاں کو لوں سنسکرت زبان سکھا رہیا۔ البیر دنی
 اپنی کتاب الہند دوح لکھا اے کہ فیثا غورس دے فلسفے، ہندی دیدانت تے تصوف

دُشج بہوں مارے خیال دی سانجھ ہے۔ اوس نے سنکرت دیاں کئی کتاباں دے عربی تے
 فارسی دُشج ترجمے دی کیتے تے مسلمان پہلی وار اُپنڈاں، یوگاتے پُراناں دی تعلیم توں واقف
 ہوئے سن۔ اکبر نے مہابھارت، رامائن تے سنگھاسن تبیسے دے فارسی دُشج ترجمے کردائے۔
 داراشکوہ نے اُپنڈاں دا فارسی ترجمہ سر اکبر دے نام مال کو دیا۔ شیخ محمد غوث گوالیاری،
 مظہر جانجاناں، شاہ عنایت قادری، ملتان شاہ، داراشکوہ تے ملا محمد تے فاضل دیدانت تے یوگا
 توں چنگی طرحاں واقف سن۔ قادری تے خشتیہ صوفیاں نوں دی دیدانت تے وحدت وجود
 دے دچکار سانجھ دا علم ہو گیا سی۔ اک ہور گل دی گوہ گوجری ہے۔ پنجاب دیاں مسلماناں دی
 اکثریت ہندوواں توں مسلمان ہوئی سی تے ہندوواں دیاں ریتیاں رماں، لوک کہانیاں،
 تے لوک گل بات صدیاں توں اوہناں دے مزاج دا خمیر بن چکے سن۔ ایسے لئی اسلام
 قبول کرنے توں پھپھوں دی اوہناں دا اپنے قدیم ہندی ورثے نال گڑھاتے نگھا سمبندھ
 قائم رہیا۔ اوہ موسیٰ تہواراں دُشج ہندوواں نال رل مل کے حصہ لیندے سن
 تے اوہناں دی طرحاں دیاہ شادی اُتے ورثے بھانجی دا خیال رکھدے سن۔ مسلماناں دے
 ملنگ، قلندر تے فقیر یوگیاں تے سادھواں وانگوں پنڈے اُتے سواہ ملدے سن۔
 تے کفنی (سیلی)، ناد (سکھ)، کشکول (کپڑی) تے عاسا (ترشول) لئی پھردے سن۔
 ناتھ یوگیاں دا کلام، گورو بابا نانک تے بھگت کبیر دیاں بائیاں اوہناں لئی کوئی
 نویں چیز نہیں سن۔ ایسے لئی پنجاب دیاں صوفی شاعراں دی بڑی آزادی نال بھگتی
 دی زبان دُرق ہے۔ اوہناں دے کلام دُشج ہر (خدا) کاہن، شام، سانول بنے مونے
 (کھڑن) ست گر، رام سمرن، اوگن، ابھاگن، یم، کنت، شوہ، ہیا، پریم، سادھ،
 الکھ، انیک، اگم، انوپ، پریم نگر، پریم ساگر، لوبھ، موہ، کام، اکردھ، انکار،
 گلن، انبر، مری، انہد، مایا، سنار، آواگون، کاشی، بربد بن دے الفاظ نظریں
 آوندے ہن۔ اسیں کجھ مثالیں دیاں گے۔

شاہ حسین کہندا ہے کہ جگ دے جیہاںک سمندر نوں پار کرن لئی سادھاں دے
بیڑے اُتے چڑھنا پوے گا۔ س

بھٹو ساگر ات بکھڑا ہے سادھاں دے بیڑے چڑھیے
مُجھلنے ہار بندے نوں کہندا ہے کہ دیلا نہ ونجا، خدا نوں یاد کرایا کرے
راتیں سوئے دیسیں مچھروی توں دتیں تیرا کھیڈن نال پیار جندو
کدی اٹھ رام سمار جندو
سوانی نوں کہندا ہے کہ تیرا اپنے محبوب شوہر نال ملاقات دا دیلا ہے تے
توں مُتتی پتی ہیں ک۔

تیرے شوہراوے دی دیرائے سستی اس تے جاگ
اٹھ کے خدا نوں یاد کر نہیں تے بازی ہار جاویں گا س
اک عرض نمائی دی سُننے جندنی

سُرت داتا نرت دا بانا ہر ہر پیٹاؤن جندنی
کاہے جھوری تے جھکھ ماریں رام بھجن بنے بازی ہاریں
بیچیا ای سولن جندنی

آؤ خدا نوں یاد کر لینے، فیرا یہ دیلا ہتھ نہ آؤ سی س
آؤ کڑیے رل جھومر پاؤنی آؤ کڑے رل رام دھیاؤنی
مانے لے کلیاں بابل والیاں دت نہ کھیڈن دینے ماؤنی
ایہ دنیا آواگون دی جا ہے س

کامک بوجھ من میں کون ہے سمجھ دیکھ آواگون ہے
من اور ہے تن اور ہے من کا وسیلہ پون ہے

آواگون یا سنا چکے ہندومت دا مٹھلا تصور ہے جنہوں بعض مسلماناں دی

قبول کر لیا سی۔ ہیر رانجھے دی کہانی دشح رانجھا کہندا ہے۔

”میرا تیرا پیار ازلے توں ہے۔ ساڈیاں ہتھال دیاں رکھاواں ایہو ای
دس دیاں ہن۔“

ہیر آکھیا ”اے رانجھے! سچ دس کھاں میرا تیرا آپے دشح کہیہ سمبندھ ہے؟“
رانجھا بولیا ”جدوں میں راجہ اندر کول ساں اددوں توں اوتھے اپسرا ساں،
میں ناما نند بن گیا تے توں میری سوانی گور کھاں ساں،
جدوں میں رادھے کشن ساں اوس دیلے توں پرکھ بھاٹ دی دھی ساں،
نہیر میں تخت ہزارے دشح رانجھیاں دے گھر جمیا تے توں ہر چوک دے
گھر جنم لیا۔“

ایسے کہانی دشح آکھیا گیا ہے :

”خود رسول پاک جیج دشح شامل ہوئے سن تے برہانے ساہانے لگوئے سن۔“
شاہ حسین کہندا ہے :

آپے ایک اینک کہاوے صاحب ہے بہہ رنگی
کہے حسین سہاگن سانی جو شوہ دے رنگے رنگی

پنجاب بھوتال (پنج حواس ظاہری تے پنج باطنی) دا ذکر ایویں کردا ہے :

پنجاب ندیاں دے مونہ آویں کیہا دوش مہانے توں
دارو لایا لگدا ناہیں چھپنی ہاں ویدیا نے توں

ہندی دیو مالا دشح موت دا دیوتا ایم (مجوساں دا جم یا جمشید) ہے جیہڑا موت توں

مگروں حساب کتاب لیندا ہے۔ شاہ حسین ہے :

تیرے ہرستے خم سازشے کردا بھالوں توں بانے نہ جانے
سازے تے ہتھ ملکہ ساڈا ایدی توں تارے نہ تمانے

اُڈیا بھور ہویا پردیسیہ آگے راہ اگم دا
بنھال میرا شوہ رجھایا تنہاں نہیں بھونچم دا
دُنیا پار دیہاڑیاں دی گوی کھنڈ ہے، سواہ دے سریر دا کیہ بھروا سا ہے
گودی دُنیا گویا پارا جیوں موتی شبنم ہا
کے حسینے فقیر سائیں دا چھوڑ سریر بھسم دا
ست گرتے لوک لاق دی میا دا (سماں تے خاندان دا شرم لحاظ) دیاں
ترکیاں بھگت کویاں عام دتیاں ہن۔ شاہ حسینے سے
تیں بھئی نہ بھلاو کافی ہے میں بھلیاں
پریم پیالہ ست گھر والا پوت ہی میں بھلیاں

لوک لاق کی مرزا دا ڈال سجھ وُل بھلیاں
کے حسینے فقیر سائیں دا نام تیرے میں بھلیاں
کئی مصرعے پورے دے پورے بھگت کویاں دے رنگ دنج ہن سے
ساجھنے تیرے روستے مہرے آدر کرے نہ کوئے
دور دور کرنے ہیلیاں میں تیرے تہاں کوں تو دے

جہاں دیکھو تنہاں کپٹ ہے کہوں نہ پیو چین
دغا باز سنار تے گوشہ پکڑ حسینے

بُٹھے کشاہ وِج بھگتی رنگ ہو روی گُوڑھا ہو گیا ہے ے

لنکا چڑھ کے ناد بجا یو

لنکا رام کو لوں لٹوایو

ہزاکش قطعہ بہشت بنایو

اوہ وِج دروازے ماریائی

رہو رہو او عشقا ماریائی کہو کس نوں پار اُتاریائی

ستیادہسر لئی بے چاری

سدہنوت نے لنکا ساڑی

راون دی سپہ ڈھاہ اُٹاری

اُڑک راون ماریائی

رہو رہو او عشقا ماریائی کہو کس نوں پار اُتاریائی

گوپیاں نال کہیہ چج کمایا

مکھن کاہن توں لٹوایا

راجہ کتس نوں پکڑ منگایا

بودیے پکڑ پچھاڑیائی

رہو رہو او عشقا ماریائی کہو کس نوں پار اُتاریائی

رام بھگتی نے ایسے رنگ وِج کہندے ہن ے

اُٹئی گنگا بہا یورے سادھو تب ہر درسے پاتے

پریم کی پُوئی ہاتھ میں لیو گنچہ مڑی پڑنے نہ دیکھو

گیان کا تکلادھیان کا چرخا اُٹا پھیر بھولے

اُٹے پاؤں پر کبھ کرکے جائے تب لنکا کا بھیت اُپائے

دہسر لٹیا ہرنے پھرنے باقی تب انہد ناد بجائے
 کوثرن بھگتاں دی زبان دھج کیا ہے
 بنی کاہن اچرن بجائی

بنی والیا کاہن کہاویں
 سپہ و نیک لوپ مناویں
 اکھیاں دے دھج نظر نہ آویں
 کیسی بکھڑی کھیل رچائی

بنی کاہن اچرن بجائی
 کوثرن دا معنی ہے دکالا، ایسے لٹی اوسوں سانول، سانولا سلونا کہا گیا ہے : فیر
 سانول سلونا دے الفاظ محبوب دے معنے دھج ورتن لگ پئے
 سانول گھائل کر کے خبر نہ لئی آ تیرے عشق نیچا یا کر تھیا تھیا
 بلکھے شاہ عشق دھج بڈے پئے ہن بھگتی رنگ دھج اوہناں دا عشقیہ کلام ہوو
 دی ریلہ ہو گیا ہے

سکت سکت ہو زین دہانی	ہم رہے پیانے پیڑ نہ جانی
کوثرن کرے موہے سے دلجوئی	شام پیامیں دیتی ہوں دھروئی
دکھ جگ کے موہے پوچھن آئے	جن کے پیار دیں سدھائے
نہ پیا آئے نہ پیا آئے	ایہہ دکھ جا کہوں کس جاتے
بلکھا شاہ گھر آ پیار یا	اک گھڑی کو قرن گزار یا
تن من دھن جیاتیں پر واریا	ایہہ دکھ جا کہوں کس آگے
	رُم رُم گھاء پریم کے لاگے

رادھا دی زبانی کہندے ہن

بُٹھے شاہ میں تب بر مائی جد کی مری کاہن بجا فی
بادری ہو تیاں دل دھائی کھویاں کتول دست براتاں

مری باج اُٹھی آن گھاتاں
سنی کے بھلے گیاں سب باتاں

ہندو دودان کہندے ہن کہ بھگتی لہر داٹھ بھگوت گیتا توں بھجائی جس دشح
شخصی خدا یا کوشن نال بھگتی دے سمبندھ نوں مکتی لئی ضروری اکھیا گیا ہے بکیتا دشح بھگتی
تے ہر میس ہر یا ہمہ دست دی تعلیم موجود ہے۔ شری کرشن کہندے ہن :
"میرے پناہ دشح آکے ناریاں، دیش، شودر تے جنم دے پاپی پریم پد نوں
پالیندے ہن۔"

— "جیہڑا منکھ بھگتی یوگ نال میری سوا کر دا ہے ادہ تیاں گنتاں توں
آزاد ہو جاندا ہے۔"

— "جس توں آتما برہم ایکتا دا گیان ہو جادے ادہ اپنے آپ نوں
برہم سروپ ہی کر دا ہے۔"

— "میں پانی دشح ریں، چن تے دیہوں دشح روشنی، ویداں دشح او مکار، فضا
دشح آواز، مرداں دشح جیانی مٹی دشح خشبو، اُگ دشح چمک، جانداراں دشح جانے،
تپ کرنے والیاں دشح، جانداراں دشح قدیم بیج دنیایں دی عقل، بلال دشح
دشح جلال ہاں۔"

دارت شاہ دی ہیر توں پتا لگدا ہے کہ ادہ گیتا، جوگ بشٹ تے بھگت پرائے
توے واقف سی، بعض شعراں دشح اوس نے گیتا دے اشلوک نظم کر دتے ہن گیتا
دشح آیلے۔

"ایہہ ساری دنیا میرے دشح انج پردی ہے جویں دھاگے دشح منکے پڑے

ہوندے ہنرے :

دارث شاہ سے

مالا منکیاں دی دُش اِک دھاگا جیوں سرب کے بیچ سہا رہیا
 سبھا جیوندیاں دُش ہے جانے دانگوں نشہ بھنگ ایفم دُش آ رہیا
 جیوں پتریں مہندیوں رنگ رچیا تیوں جانے میں جانے رہ چارمیا
 جیوں رگت سریر دُش سانس اندر توں جوت میں جوت حنا رہیا
 ایٹھے ویدانتاں دیاں لفظاں دُش "ہر دُش ہر" دی بہوں سچائی شریعتی
 گئی ہے بری کر کہندا ہے

بچہ سُنو ایس دُش کلبوت خالی سچے رب نے تھارے بنایاں
 دارث شاہ میاں ہمہ ادست جانے سرب مٹے بھگوان دسایاں
 علی حیدر دی جانی جانی بھگتی دی زبان دُرتی ہے
 رام لچھمن کو موتہن بھی ماریا توہیں دہسر توہیں توہیں
 ہاشم شاہ جہنم تے بھگتی دا ذکر کردے ہنرے

بید کتاب پڑھنے چترائی اتے جپ تپ مادھ بٹا دے
 بھگوت بھیس کر کے کارن ادھ منے دا کھوٹ لوکا دے
 مورکھ جاوڑے اُس دہڑے اتے اوکھد جہنم گوا دے
 ہاشم بھگت نصیب جہاں دے سوئی درد منداں ول آ دے

خواجہ غلام فرید دے کلام دُش بھگتی رنگ چوکھا ہے

مُدتاں پچھے رانجھڑے ملیا رب اُجڑی جھوک دسائی
 آکر کاہن دوائے دل دے سُدھ بنسی پریم بجائی

نازک تاز نگاہ سخن دے عشوے غم سے من موہن دے
لگڑے کارے تیر و د سے سینے پیل چھبے پھل

سانول سلونا مارو مریلا نکھڑایا نہ ڈھٹھڑس کوئی وقت میلا

مینڈا سانول مٹھڑا سلونا من موہن جان دی توں

سبھ سرائند مری دای رمز حقائق چوے

ملا مت تے قلندری

ملا مت تے قلندری دی ریت دنیا بہان ریال توں دی سرت تے عرفان و شح
ملدی ہے۔ ملا متی تے قلندر کوک لاج توں بے پرواہ ہو کے آزادی و اجیون گزار دے
ہن۔ زبان دا مشہور فلسفی سقراط دی ملا متی سی۔ اوہ پاٹے پرائے بیڑے لا کے بہروں تنگا
تے پیروں داہنا ایتھنزدے بازار و شح بھوندا پھرداسی تے لوکاں نوں حکمت دا سبق
دینداسی۔ کلبی ادسنوں اپنا مُرشد مندے سن۔ کلبی دا لقب دیو جانس توں یادگار ہے
اک دیہاڑے کسے نے اوس توں پچھیا :
"اوسے توں کوئی ہے؟"

ط : کلب عربی و شح گتے نوں کہندے ہن۔ کلبی دا مطلب ہویا 'گتے' و انگوں : ایہ
یونانی دے لفظ CYNIC دا ترجمہ ہے۔

ادہ کچھی وٹ کے بولیا "میں نے دلو جانسے گتا۔"

ایٹھوں ادہ القتب کلبی پے گیا۔ دیو جانسے کول لکڑی دا اک پیالہ سن اک دیہاٹے
 اوہنے ڈٹھا کہ اک چھوہر بکال پانی پی رہیا ہے۔ ایہہ دیکھ کے دیو جانسے نے اپنا پیالہ دی
 سٹ دتا۔ کلبی شخصی املاک دے مخالف سن تے کہندے سن کہ امیر لوکیں کھوتے ہوندے
 ہن جیہڑے سونے چاندی دا بھار اپنی کند آتے لدی پھر دے ہن۔ ایہہ گل یاد رکھنے بوگی
 ہے کہ ساری دنیا دے ملائی مال دولت تے شخصی املاک رکھنے دی مخالفت کردے
 رہے ہن۔

ہندوواں دھرم نامتھ پنتھ ولے یوگی، سنیاسی تے سادھو ملائی ہن چین دھرم تاؤمت ولے
 تے عیسائیاں دھرم ولے فرانس دیاں چلیاں دا ایہہ حال کی۔ ادہ اک تے جاٹے ٹچھ کے اجہا جوں
 گزار دے سن جس توں دنیا داراں نوں کھج آوے، دو جا ادہ رنگ، نسل، وطن تے مذہب
 دے فرق نوں نہیں سن مندے تے ساریاں بندیاں نوں اکو جیہا جانڈے سن۔ تیجا ادہ
 حاکماں تے امیراں نوں چکھدے سن۔ جیہڑے اوہناں نوں لعنت ملامت کردے سن۔
 سعیدائے سرمد اک ملائی کی جیہڑا الف ننگا رہندا سی، کسے نے بادشاہ اورنگ زیب آگے
 شکایت کیتی۔ بادشاہ نے اک قاضی نوں گھلیا کہ دیکھ تے ہسی گل کہیہ ہے۔ قاضی سرمد کول
 گیا۔ تہنکہ اکیہہ ہے کہ سرمد بیٹھا بھنگ گھوٹ رہیا ہے۔ قاضی نوں کوڑ چڑھ گئی، تے
 نیوٹی وٹ کے آکھن لگا:

"اوئے تینوں پتا نہیں بھنگ پنی خلاف شرع ہے۔"

سرمد نظر چا کے اوسے ولوتے کیا تے بولیا:

"توں ریشمی کپڑے پائے ہوئے نیں ایہہ وی تے خلاف شرع ہے۔"

قاضی نے جواب دتا "میرا لباس مشروع ہے، ایسے ریشم دھرم سوتر دا تانا ہے۔"

سرمد گٹک کے آکھیا "میں وی بھنگ دھرم کالیاں مرچاں پایاں ہن۔"

دل فرانسس نے پیرو اپنی بخشش لئی گناہ کرنا ضروری سمجھ دے سٹ۔ اوہ کہندے
 سٹ کہ زہد سے دل و شح آکر آجاندی ہے تے اوس نوں مانے ہو باندا ہے کہ میں
 نیک ہاں تے ضرور بخشیا جاواں گا۔ ایس لئی اوس نوں خدا دا ٹھہر بجو نہیں رہندا۔
 اک پاپی خدا توں ڈر دا ہے تے اوس سے مانجنے اپنے آپ نوں ہینا تے عاجز
 خیال کر دا ہے جس نال خدا دی رحمت بوش مارے ہے تے اوہ بخشیا باندا ہے۔ سٹ
 ایہ نکلیا کہ بخشش لئی گناہ کرنا لازمی ہے۔ راسپوٹین جیہڑا پہلی عالمگیر جنگ و شح روس
 و شح جرمن لئی جاسوسی کر بیاسی دل فرانسس دا پیرو سی۔ اوہ نے اپنی اے کراشا
 نال زارینہ تے پٹو پالیا سی۔ اوس دا ذکر کردیاں ہویاں آئندے سٹ لکھدا ہے کہ
 راسپوٹین دا ایہ خیال سی کہ گناہ کرن نال بندے و شح عاجزی تے کچھتا پیدا ہوندا
 ہے جیہڑا خدا نوں بہوں بھاوندا ہے تے خدا گناہگار نوں بخش دیندا ہے۔ جرنی
 دا صوفی ماسٹر اکبارٹ لکھدا ہے :

”جرم تے گناہ گیتے بنا بندے دی روح و شح پختگی تے نکھا

پیدا نہیں ہو سکدا۔ ایسے کارن خدا گناہگاراں دا بھار اوہناں لوکاں تے

رکھدا ہے جنہاں نوں اوس نے کوئی اچا دھبہ دینا ہر دے۔“

(مقالات شریک)

ادب و شح دستور نسکی نے گناہ سے ایس فسفے دی ترجمانی کیتی ہے۔ اوسدے

قتیاں سے کردار ایس لئی جرم یا گناہ کر دے ہن تاں بے اوہ کچھتا دے دا دکھ بھوگ

کے اپنیاں گناہاں دا گھارہ سے سکے۔ اوسدے ناول ’جرم دسوا‘ و شح اک نوجوان

اس کوئی کون اک بڈھی مائی نوں قتل کر دیندا ہے جس توں گروں کچھتا سے نال

کھپدا رہندا ہے۔ اخیر اودہ اپنی محبوبہ سونیا آگے اپنا جرم منہ لیندا ہے تے اوس دے کہنے آتے پولیس کول جا کے اقبال کر لیندا ہے۔ سونیا اوس دے مال عمر قید دی سزا بھگت کے ایس جرم واکفارا دیندی ہے۔

مسلمان ملامتیہ چار چیزاں دے ترک تیاگ دی دعوت دیندے سن: ترک مال، ترک بان، ترک ناموس، ترک دین۔ اوہناں ملامتیہ دی ترکیب قرآن دی اک آیت توں مے وی ولا ینخافون فی اللہ لومة لاحمہ (اودہ خدا دی راہ وٹح ملامت کرنی والیاں دی ملامت توں نہیں ڈر دے) شیخ علی مخدوم ہجوری نے اپنی کتاب کشتا المحبوب وٹح ملامتیہ دے تے تریقاں دا ذکر کیا ہے۔

(۱) جیہڑے نیک لوکین ہوندے ہن تے لوکی ایویں اوہناں دیکھور پے جاندے ہن۔

(۲) ایہہ بانے بگھ کے ایسے فعل کر دے ہن جیہڑے شریعت دے خلاف ہون تے لوکاں دے طنے مہنے سہہ کے اپنے نفس لوں مار دے ہن۔

(۳) جیہڑے شرع دی پابندی توں آکا ہی آزاد ہو جاون ایہناں نوں بے قید تے بے شرع آکھدے ہن۔

”ملا عبد الرحمن جامی نے نفحات الانس وٹح ملامتیہ نوں سلاچا ہے تے کیا ہے کہ اودہ کاری توں یکدے ہن، تے اوہناں دے عمل وٹح نیت دا خلوص ہوندا ہے۔ ملامتیہ ہندے سن۔

”الفقر سواد الوجه فی الدارین“ (فقر دواں جہاناں دا

نمکلا ہے)

ملامتی طریقے نوں شیخ حمدون قسار نے زور شور مال پھیلایا سی۔ ملامتیہ اپنے آپ دے قلندریہ دی کہندے سن۔ شیخ شہاب الدین سہروردی اپنی کتاب عوارف المعارف

دش لکھدے ہن :

قِمْنِ ذَالِكِ قَوْمٌ يُسَمُّونَ نَفَرٍ سِجِّهَ قَلَنْدَرِيَّةٍ تَادَةُ وَمَلَامَتِيَّةٍ أُخْرَى

(ایہہ کوئی کدی تے اپنے آپ نوں ملامتیہ کہندے ہن تے کدی قلعندریہ

اکھواندے ہن)

اکثر شطاری صوفیاں نے دی ایہہ ریت اپنائی سی۔ ملتان دے جلالیہ ملائی سن، ادو

بھنگ پندے سن۔ مداریہ ملنگ پیروں داہنے پھر دے سن تے دم دم مدار رانہ مار مار
کے دھمال پاندے سن۔ موئی سہاگ دے پیر زمانہ بانا تے چوڑیاں پہندے سن۔ لال شہباز قلندر
دے ملنگ نمک دش نتھ تے گل دش کافی پاندے سن تے کہندے سن کہ خدا ساڈا شوہ
ہے تے اسیں اوس دیاں دہلیاں ہاں۔ روشتیہ مرد تے عورتاں رل کے تاڑیاں مار مار کے
نچدے سن۔ شیخ عبدالقادر جیلانی دے بھانجے شیخ احمد کبیر الزماں دے مرید ملائی سن۔

گوگا پیر دے الف شاہی ملنگ تے شاہ شرف بوعلی قلندر دے ملنگ پیراں دش گھنگھرو بخہ
کے نچدے سن۔ نوشاہیہ دش وی حال کھینڈن تے نچن دی ریت ہوں پرانی چلی آہی
ہے۔ مولانا جلال الدین رومی اپنے مرشد شمس تبریزی دی جدائی دش بے حال ہو کے ہزاراں
دش نچدے پھر دے سن۔ ادھناں دے پیر مولویہ آج دی شام دش گھن گھیراں پاکے نچدے
ہن۔ یورپ والے ایہناں نوں "نچن والے درویش" کہندے ہن۔ ہندوستان دے
کرشن بھگتاں دش نچن کاڈن دی ریت ہوں پرانی ہے۔ میراں اپنے محبوب شری کرشن
دی مورتی آگے شمع شمع کے جھلی ہو جاندی سی۔ مسلماناں دش ملامتیہ نوں تے ہندو داں
دش بھگتاں نوں اپنے پاپی تے گناہگار ہون دا گھنا احساس رہیا ہے اوہ اپنے آپ
نوں اپرا دھی تے ادگن ہار کہندے ہن تے اپنی بخشش لئی بنتی کر دے ہن۔ ملامت دی
ریت دا وحدت وجود تے دیدانت مال گورہا سمبندھ رہیا ہے۔ خیال ایہی کہ کائنات
یا سنسار ذات احد یا برہم توں دکھ نہیں ایں لئی ایں دی ہر شے تے ہر بندے مال

پریم و بندھن قائم کرنا ضروری ہے۔ ایسے پاروں ملائی، قلندر تے پریم نیتھ والے بھگت ساریاں بندیاں نال اکو جیہا پیار کر دے سن۔ پنپانی دے صوفی شاعراں نے ملامت تے قلندری دی ودھیا تے سرسے ترجمانی کیتی ہے۔ شاہ حسین تے بلیکھے شاہ دے جیون تے شاعری وچ ملامت دی ریت پوری طرحاں اگھڑا کے سامنے آوندی ہے۔

شاہ حسین شراب پی کے کچا گاوندا پھر داسی تے اپنے آپ نوں نماٹا تے تٹا کہندا سی۔ اوس نوں اپنے گناہی ہونے دا شدید احساس ہے۔ ایسے دا اک کارن ایہہ دی ہے کہ ادھنے اپنی جوانی مذہبی علم حاصل کرنے، قرآن شریف حفظ کرنے تے عبادت وچ گزاری سی۔ اک دیہاڑے ادا گھت اوس نے لال بانا پالیا، گاؤں پکڑے تے شراب پیٹے لگ پیا، جس نال اوسدا جرم دا احساس ہو دی کوڑا ہو گیا۔ ادھ کہندا ہے

تاریں دے ربا میں اوگن ہاری
سبھ شیاں گنن و تیاں تاریں دے ربا میں اوگن ہاری

رَبَا میرے اوگن چت نہ دھریں
اوگن ہاری نوں کو گنن نہا میں
لُوں لوں عیب بھری
جیوں بھاڑے تیوں راکھ پیاریا
میں تیرے دوائے پڑی
کہے حسین فقیر نماٹا
عدلوں فضل کریں

اوگن ہاری نوں کو گنن نہا میں بخش کریں تاں میں چھٹیاں

جیوں بھادے تیوں راگھ پیاریا دامن تیرے میں لگیاں
 جے توں نظر مہر دی بھالیں چڑھ چہارے میں سُتیاں
 کہے حسین فقیر سائیں دا در تیرے دی میں گھٹی آں
 حافظ شیرازی دی اپنے محبوب نوں کہیا سی کہ میں تیرا کتا اں میرے گل و دھج پٹاکیوں
 نہیں پاؤندا ہے

شنیدہ ام کہ سگال راقداہ می بندی
 چرا بگر دن حافظ نمی ہی رسی
 شاہ حسین دُنیا داراں دے طعنے مہنے خوشی خوشی سہندا ہے
 رہیے دو نال بکٹے رہیے

لکھ لکھ بدیاں تے سو طعنے سبھو سرتے ہُسیے دو
 کہندا ہے کہ ہڈیاں تے عاجز ہو کے ہی محبوب حقیقی دا دیدار ہو سکدا ہے
 پاویں دا دیدار صاحب دافقرا ہو رہی نیواں ہوتے
 اوس نوں لوک لاج تے تنگ ناموس دی کچھ پرواہ نہیں ہے
 دُنیا والے دُنیا دا مانا ننگاں نوں تنگ منی
 نہ اسیں تنگ نہ دُنیا والے ہدی جھی کھنی

لوکاں سُتیاں دیاں سُتیاں ہیر بیراگن ہوئی
 اک سُتیدا لکھ سُنے میرا کیا کرے گا کوئی

راتیں درد دہیے درماندی مرنے اساڈا داہی دو
 لٹاں کھول گلے دھج پٹیاں میں بیراگن آد دی دو

بھٹھ پئی تیری چٹی چادر چنگی فقیراں دی لونی
درگاہ وٹج سہاگن سانی جو کھل کھل شیخ کھلونی

شاہ حسین نے اپنے جولاہا ہونے دا ذکر کیا ہے۔ ذات پات دے فرق کارن ساڈے
وٹج شروع توں کامیاں نوں حقارت دی نظر نال دیکھیا جا رہیا ہے تے ادھناں
ن کمینہ (کمیتے) اصل معنی ہے کم کرن والا) کہیا گیا ہے کیونکہ اپرا دھی سانج وٹج ساڈے
تے راٹھ اوس نوں بھدے بن جیہڑا اپنے ہتھ نال کم نہ کرے تے دوجے اوس لئی
کرتے۔ اجے دی ساڈے سانج وٹج نائی، موچی، جولاہا اکھوانا شرم دی گل ہے،
تے ایہہ لوک اپنی محنت کشتی دا مانے کرن دی جانی اپنی ذات بدلا بدلا کے راٹھ بنے
ترا کر رہے ہن۔ ایسے سانج وٹج شاہ حسین دا کھلم کھلا اپنے جولاہا ہونے دا اقرار کرنا
یہ ہمت تے جرأت داکم کی۔ اوہ چوہڑی بن کے کام کرودھ دی پستی نوں
ٹارن دا ذکر دی کردا ہے

چوہڑی ہاں دربار دی

دھیان دی چھلی گیان دا جھاڑو کام کرودھ نیت جھاڑ دی
ڈھوراں ڈنڈاں نوں دی اپنے توں چنگا جاندا ہے
کے حسین فقیر نانا بھلے اسان توں ڈھور

ہ حسین نے غرضی دنیا داراں توں دور رہنے لئی ملامتی دا بھیس ڈایا سی
ایں بُرے ہاں دے لوکا بُریاں کوں نہ پہو دے لوکا

طمان باہو دے کلام وٹج دی ملامت دی بیت نظر آندی ہے
ج جیونڈیاں مَر رہنا ہووے تاں ویس فقیری ہلتے ہو
جے کوئی سٹے گڈ گڈا کوڑا وانگ اڑوڑی ہستے ہو
جے کوئی کڈھے کالھان مہنا اوس نوں جی جی کہتے ہو

گلہ اُلاہما بھنڈی خواری یار دے پاروں سہیے ہو
 بابائے شاہ بہک ڈاہ کے اپنے قلندر تے ملامتی ہونے دا اقرار کیتا ہے س
 بھتیا عاشق ہو یوں رب دا ملامت ہوئی لاکھ
 لوک کافر کافر آکھدے توں آخو آخو آکھ

بھتیا پی شراب تے کھا کباب ہیٹھ بال ہڈاں دی آگ
 چوری کرتے بھن گھر رب دا اوس ٹھکان دے ٹھگ نوں ٹھگ

بھتیا کھا حرام تے پڑھ سکرا نہ کر توبہ ترک ثوابوں
 چھوڑ میت تے پھر کنارہ تیری چھٹی جان غداہوں

روزے، حج، نماز فی مائے مینوں پیا نے آٹ بھلائے
 جان پیا دیاں خجراں پیاں منطقہ نحو بستھے بھل گیاں
 اُسے اُنہد تار و جانے روزے، حج، نماز فی مائے
 بھتے شاہ دوجیاں نوں وی ملامت دی راہ آتے چلنے دی مت دیندے ہن س
 پٹی چادر لاہ سٹ گڑیے پہن فقیراں دی لونی
 پٹی چادر نوں داغ لگے لگا لونی نوں داغ نہ کوئی
 بھتے شاہ نوں اپنے گناہگار ہونے دا گھنا احساس ہے س
 عملاں دایاں سبھ لنگھ گئیاں رہ گئی ادگن ہاری
 ساری عمر اکھید گواٹی ادڑک بازی ہاری
 ادہ وی اپنی عاجزی دا اظہار اپنے آپ نوں چوہڑی آکھ کے کردے ہن س

میں چوہڑی ہاں سچے صاحب دے دربار دی
 پیروں نیگی سروں جھنڈولی سُنہیا آیا پاروں !
 تڑ بڑاٹ کچھ بندا ناہیں کیہہ کیاں سناووں
 میں پکڑاں چھلی حرص اڈاواں بھٹیاں مال گزاری

میں چوہڑی ہاں سچے صاحب دے دربار دی
 دارش شاہ وی اپنی نظم چوہڑی وِش اپنے آپ نوں بھنگن آکھیا ہتے خدا
 اے آگے اپنا نیواں پن دیا ہے۔ خواجہ غلام فرید وی بار بار اپنے ملامتی ہونے دا
 رکتا ہے ے

عاشق مست مدام ملای کہ سبحانی بن بسطامی
 آکھ انا الحق تھی منصور

سُحُن پرستی عین عبادت شاہد متی صرف سعادت
 غیبت غفلت محض حضور
 ریت فرید وی پٹھڑی ساری رہندا سوم صلواتوں عاری
 برندی مشرب ہے مشہور

لوک لاج تے تنگ ناموں توں نابری کر دے ہن ے

مُونہ پھوڑ مٹی سرپایم سارا تنگ نمود وِنجایم
 کوئی پکھن نہ دیہڑے آیم ہتھوں آٹا عالم کھلدا

شاہ برہوں دے ڈوٹرم عہدہ گالھیں دی سرداری وِدیار
 خلعت شہر خواری وِدیار

خواجہ غلام فرید نے وِج دجا کے قلندری دا دعویٰ کیتا ہے۔ ایسے واک کارن

ایہ دی ہے کہ ملتان تے بہاول پور قلندری دے گڑھ رہے ہن۔ اوہناں وحدت دے دی ترجمانی
قلندری دے رنگ وٹج کیتی ہے

اساں سو بدست قلندر ہوں	کڈیں مسجد ہوں کڈیں مندر ہوں
کڈیں زہد عبادت گار بنوں	کڈیں فسق فجوری اندر ہوں
کڈیں درو کتھاں در مان بنوں	کتھاں مصر کتھاں کنعان بنوں
کتھاں کچ بھنبھور دا شان بنوں	کتھاں واسی شہر جلدنڈر ہوں
کتھاں صومعہ دیر کنشت کتھاں	کتھے دوزخ باغ بہشت کتھاں
کتھے عاسی نیک سرشت کتھاں	کتھے گمراہ ہوں کتھے رہبر ہوں

یہ شہاب الدین ہمدانی کہیا سی کہ ملامت تے قلندری دی ریت اگو ہے۔ دویں
بے شرع تے بے قید ہن پر درہاں وٹج اک گل وافر دی ہے۔ ملامتی زبوں تے مینے
ہوندے سن تے اپنے نفس نوں مارنے لئی اپنے آپ نوں کتا لیکھو ہڑا دی اکھ لیندے
سن پر قلندر وٹج غیرت، وڈیائی تے دبدبے دی شان ہندی ہے۔ شاہ شرف بوٹلی
قلندر کہندے ہن

غیرت از چشم برم روئے تو دیدن نہ دم
گوش را نیز حدیثے تو شنیدم نہ دم
گر شبے دست دہد وصل تو از غایت شوق

تا قیامت نہ شود صبح دیدن نہ دم
اپیائے مینوں اپیاں اکھاں تے اپیاں کناں توں دی غیرت آندی
ہے۔ میں نہیں پاہندا کہ میراں اکھاں دی تیرا کھڑا دیکھن یا میرے کنے

دی تیرا بولے سُٹے۔ جے کدی کے راتیں میری تیری ملاقات ہو جاوے تے میں
قیامت تیکر صبح نہیں ہونے دیاں گا

خواجہ غلام فرید نوں دی کسے دا کوئی ڈر بھو نہیں ہے
آہن قلندر روزِ شب پہنچی خودی میں خود غرق
حاجت نہ صوم صلوة دی خواہش نہ حج زکوٰۃ دی

سُٹ خرقہ بھٹ گھت سجادہ جامہ جاں شو پاک بہ بادہ
کردم پیرِ مغانے تاکید
حافظ شیرازی قلندر دی دے اُبال دُش آکھیا سی ہے
بر درِ میکدہ زندانِ قلندر باشند

کہ ستاند و دہند افسر شاہنشاہی
(شراب خانے دے دروازے آتے ایچھے قلندر وی بیٹھے ہن جہڑے
بادشاہان نوں تاج بخت دے دی ہن تے تاج کھوہ دی لیندے ہن)

دراگ تے جہانگھ دی شاعری

عالمی شاعری دے مطالعے توں ایہہ گل اُگھڑ کے سامنے آندی ہے کہ دنیا جہان دیاں
قوماں دی اُچی شاعری دراگ تے تانگھ دی شاعری ہے جس دے شاعران نے اپنے بھلے دی

۱۔ ایہہ مضمون حافظ شیرازی توں لیا گیا ہے بے سجادہ زمین گن گرت پیرِ مغانے گوید
کہ ساک لے خبر بنود زراہ و رسم منزل ہا

فی دے دکھ تے ملنے دے شوق دے گاؤں گائے ہن۔ کس نے سچ ہی کہیا سی کہ
 دے سچھ توں مٹھ تے ریلے گیت ادھ ہن جیڑے سچھ توں درو بھرے ہن۔ بچاں دی
 بے تے برہانے شاعری دج سواد تے کچ پیدا کیتی ہے۔ پڑا کا تے ٹیکسٹر دے سائنٹ، سیفون
 دیں نظماں، عہد نامہ قدیم دی غزل الغزلات، میراں دیاں بھیاں، شاہ حسین، شاہ لطیف بھٹائی
 خواجہ غلام فرید دیاں کافیاں ایسے بک تے برہا دی اگ نلی موصی رہیاں ہن جنہاں نوں سُرف
 دردمنداں دے دل دج پیار دا بھاسٹر بل پیدا ہے تے اکھاں دج بھجو بھسر
 دندے ہن۔

وحدت وجود دا ذکر کر دیاں ہویاں اماں لکھیا سی کہ وجودی صوفیاں دے خیال دے
 مطابق کائنات تے خدا اک دوجے توں دکھ نہیں ہن۔ فصل (جدا فی) تے جذب (ملنے) دا تصور
 کائنات تے خدا دے دچکار سمبندھ نوں بھاؤں دا اک جتن سی۔ وجودی صوفیاں کہیا کہ بندے دی
 روح خدا توں جدا ہو کے دنیا دے بندی خانے دج چھس گئی ہے تے ایسے توں اڈاری مار
 کے بغیر خدا تیکر کچنے دا ترلا مار رہی ہے۔ ایسے تصور نے وجودی صوفیاں دی دراگ دی
 شاعری نوں جنم دتا سی۔ مولانا روم دی مثنوی دے پہلے شعراں دج ایہ مضمون بنسری
 دی مثال دے کے سمجھایا گیا ہے۔ بنسری دے سینے دچوں دردناک گوک فریاد لکل رہی
 ہے کیوں کہ ادھ اپنے جھل (نیساں) توں جدا ہو چکی ہے۔ ایسے بنسری بندے دی
 روح ہے تے جھل عالم حقیقت ہے جیڑا اوہدا اصل وطن سی۔ پنجاب دیاں صوفی
 شاعراں نے سستی سنیوں، ہیرا پنجا یا مسوہنی مہینوال دے حوالے نال دراگ دی شاعری کیتی
 ہے۔ سستی، ہیرا پنجا سونہی روح دیاں علامتاں ہن، جیڑیاں اپنے محبوب پنوں را پنجا یاں
 مہینوال دی برہا دج تڑپ رہیاں ہن۔ روح تے محبوب ازلی دے دراگ نوں نویں دیہی
 ہوئی دوہٹی تے اوس دے خاند دے دچھوڑے دی صورت دج دی پیش گیا گیا ہے۔

بنادی داس جینے لکھدے ہن۔^{طا}

”صوفی لٹریچر و شخ خدا نون خاند تے روح نون نریں دیایں دہی پکچن
کڑی دی تشبیہ دتی جاندی اے، پھر اوہناں دا چھوڑا من کے اوہناں نون ہلاں
دی کوشش کیتی جاندی اے کہ دے روح اپنی چھوڑیائی کر دی اے کہ میں اوگناں
نال بھری ہوئی ہاں، میرے وٹ کونی گئی نہیں جس کر کے میں اپنے خاند
نون خوش کر سکاں“

شاہ لطیف بھٹائی تے خواجہ غلام فرید نے سستی دے دراگ بارے اجہیاں دکھ بھریاں
کانیاں لکھیاں ہن کہ ایہناں نون سستی کے پتھر دی پانی ہو جاندے ہن۔ ایہناں دے کلام
وٹ مارو تھل ایں مادی دنیا دی علامت بن گیا ہے جس وٹ بندے دی روح رل مونی
سستی دانگوں کھلتے تے خوار ہو جاندی ہے۔ بہن ایں پنجابی دے صوفی شاعران دے کلام
دچوں کچھ مثالیں دیاں گے۔

شاہ حسین

مینڈا دل رانجھن راول منگے
جنگل بیلے پھراں ڈھوڈیڈی رانجھن میرے سنگے
میں آیاں میرا ڈھول نہ آیا میر کو کے وٹ جھنگے
راتیں دیہاں پھراں وٹ جھل دے پٹرنے بولاں دے کندے
کہے حسین فقیر نمانا رانجھن لے کت رنگے

مانے فی! میں کینوں آکھاں درو وچھوڑے دا حال

طا پنجابی زبان تے اودھا لٹریچر۔

مینوں سدھ رہی نہ سار

عشق دی نوکوں نویں بہار

ہیر (روح) رانجھے (محبوب ازلی) دے دراک دنج کلیدی رہندی ہے سہ
بہتے شاہ گھر رانجھنے آوے میں تتی نوں لے گل لاف

نال خوشی دے رین دہاں نال خوشی دے رہی آں

متر پیارے کارنی میں لوک اُلاہی لینی آں

بہتے شاہ شہ تے سوانی دیاں علامتاں دج دی سلوک تے معرفت دے چوں مضمون لکھے ہن سہ

بہتے شاہ شہ ہے دوہیں جہانیں

کوئی نہ دسا غیر !

بہتے شاہ گھر اپنے آوے پھوڑا بیڑا سبھ سہاں
گن ہوئے تان لے لگاں نہیں روئیں نینیں رت کڑے

بہتے شاہ نوں گھر دج پایا

جس سانگی سانگ بنایا

لوکاں کو لوں بھیت چھپایا

ادہ درس پریم دا پڑھدائے

گر جو چاہے سو کردائے

شہ دی تانگہ تے اڈیک دج اک کافی بہوں اتر بھتی ہے سہ

پانی بھر بھر گٹیاں بستے اپنی اپنی وار

اک بھر آیاں اک بھر چلیاں اک کھلیاں بانٹوہ پار
 ہار حمیلاں پٹیاں گل دیا
 باہیں چھنکے چوڑا
 کینٹے بک بک چھریا لے
 سہجہ اڈنبرا گھوڑا

آکے شوہ نے جہات نہ پانی ایوں گیا سنگار

عارفان لئی رُوح تے محبوب ازلی اگو کچھ ہن سہ

بلکھا شوہ اساں تھیں دکھ نہیں بنے شوہ تھیں دوجا لکھ نہیں

پر دیکھیں والی اکھ نہیں تاہیں جانے جدائیاں ہندی اے

خواجہ غلام فرید نے سستی تے پتوں دے روپ دیا رُوح تے محبوب ازلی دی جدائی

تے کچھ دے گیت گائے ہن تے وحدت وجود دی بہوں سرں تعبیر کیتی ہے سہ

سوہنے یار پتل دا ہر جا عین ظہور

اول آخر ظاہر باطن اُسا جانے ظہور

آپ بنے سلطان جہاں دا آپ بنے مزدور

تھی مشاق تھیں روح غمے داخل تھی مہجور

تھی مشوق دیں لٹ لئی جانے کرے رنجور

رُوح محبوب ازلی نوں ملنے لئی تانگھدی رہندی ہے سہ

پنل آدم آگل لاوم پوم قبول دعائیں

یار برو چل پھیر نہ آیا اُجڑیاں جھوکان جھائیں

مارو تھل ڈو کھڑے پنڈے سہنس ہزار بلائیں

باجھ مٹھل دے پانہ کافی سو جھم نہ ہرگز راہیں
 روز ازل دی ایس جگ اور جگ میں باڈی توں مائیں
 کچی بچی دے ہتھ دیکھی جڈری سترے پائیں
 عمر و ہائی کانگ اُرنندس تھکڑی تک تک راہیں
 کر کر یاد بخنے دے رلے نکلن لکھ لکھ آہیں
 انکھن فرید دے آ ابیلا کہ کر ناز ادائیں
 دل دی پیرتے برہا دا درلاپ دل کوں تانگھ ادا دل
 جی کوں چاہ ملاپ دی لادنے سخت ادپا دل
 نینے سیکتے درس دے ناز دپالیں پنچل
 مارو اکھیاں جادو ظلمی زلف ولول
 شوخ نگاہ مریلائی ڈال نہ ہاں کو پلے پلے
 گوک نہ پائے گونجری کوکر کوکاں ول ول
 کوں ساڑ پچا لیا پل پل دڑی حرم
 جیرا بے کل اکھڑیاں وہ اکنت یساور دے ملن دی تانگھ

سینگیاں سرتیاں یسج وچھاوے بانہہ چوڑی وُر گل لاون
 ہک میں مُفت رہی مہجور

خوابہ غلام فرید دیاں کافیاں دی حقیقت دے رنگ و سحر تر جانی کریے یا مجاز
 دے روپ و سحر تبیر کریے دوہاں صورتاں و سحر ایہناں دی تاثیر ناں درد منداں دے
 سینے سُر کے سواہ ہو جان دے ہن تے آہیں بل بل کے نکلیاں ہن۔

لوکائی دوستی

دجودی صوفیاں دیاں اخلاقی قدراں لوکائی دوستی دے آدرش توں پنگر ایاں ہن۔ اوہ کہندے
 ہن کہ دنیاوی ہر شے تے ہر بندے دج اگو ذات خداوندی سمائی ہونی ہے ایسے لئی خدا
 نال پریم کرن والا کسے شے تے کسے بندے نال نفرت نہیں کر سکدا بصوف نرول پیار دا
 پنٹھ ہے تے صوفی شروع توں رواداری، صلح کلی تے انسانی ہمدردی دا درس دیندے
 رہے ہن۔ اوہ نسل، رنگ، مذہب تے ذات پات دیاں بندشاں توڑ دیندے ہن۔
 تے ہر بندے نال اگو بیبا پیار کردے ہن۔ بھادیں اوہ ہندو ہووے یا مسلمان، عیسائی
 ہووے یا گنبر اوہناں لئی کوئی فرق نہیں پیندا۔ اُنچ تے چابی دے سارے صوفی شاعران نے
 لوکائی دوستی دا پالن کیتا ہے پر بابا بخت شاہ سمجھ توں دودھ کے انسانے دوست ہن جس لئی ڈاکٹر
 لاجپت رائے کرشن نے اوہناں دا شمار دنیا جہان دے دوتے صوفیاں، سنتاں تے عارفان دج
 کیتا ہے۔ ایسے اوہناں دے کلام وچوں کچھ نمونے دیاں گے

نہ میں مومن دج مستیاں نہ میں دج کفر دیاں ریتاں
 نہ میں پاک دج پلیتاں نہ میں موسیٰ نہ فرعون
 بلکھا کیمہ جانان میں کوئی

... نہ میں عربی نہ لاہوری نہ میں ہندی شہر نگوری
 نہ ہند نہ ترک پشتوری نہ میں رہندا دج ندون
 بلکھا کیمہ جانان میں کوئی

... اول آخر آپ کوں جانان نہ کوئی دوجا ہو پچھاٹان

میتھوں ہو نہ کوئی سانا بُلٹھا شوہ کھڑا ہے کون
 بُلٹھا کیہ جاٹاں میں کون
 بندے دا دین مذہب کوئی دی ہوئے اوس دُش آپ جُدا دُریا بیٹھا ہے
 رکتے "ملاں" ہو بلیندے ہو
 رکتے "سنت" فرض دیندے ہو
 رکتے رام دہائی دیندے ہو
 رکتے متھے تلمک لگائی دا
 ہن کس تھیں آپ چھپائی دا

رکتے رام داس رکتے فتح محمد ایہو قدیمی شور
 مٹ گیا دوہاں دا جھگڑا نکلے پیا تچھ ہو
 عشق حقیقی مذہب تے فرقے دی تفریق نوں مٹا دینا ہے
 بید قراناں پڑھ پڑھ تھکے سجدے کر دیاں گھس گئے متھے
 ناں رب تیر تھ نہ رب رکتے جس پایا تے نور انوار
 عشق دی نویوں نویں بہار

رکتے شیعہ اے رکتے سُنی اے
 میری سچھے فارغ گئی اے
 مینوں عشق ہلاے دیندا
 اوہناں دا رستہ صُلاح کل دا ہے
 رکتے جٹا دھاری رکتے مُنّی اے
 جو کہاں سویا میندا،
 موہمہ چڑھیا یار بلیندا
 ہندو نہ نہیں مسلمان

بھٹے نہ بنے تیج ابھمانے
سستی نہ نہیں ہم شینا
صلح گلے کا مارگ لیا

وحدت وجود دے رنگ و شمع کہندے ہن

بندرا بنے میں گواں چراوے لٹکا چڑھ کے ناد و جاوے
مکے دا بنے حاجی آوے واہ وا رنگ وٹائی دا
ہن کس تھیں آپ چھپائی دا

آج کل کچھ لوک تصوف تے موجودیت دے وچکار سانجھ دے بارے بحث کر رہے
ہن۔ اوہ کہندے ہن کہ دوہاں وچ لوکائی دوستی دا آدرش ملدا ہے، تے دوہاں وچ
انفرادیت اتے زور دتا گیا ہے۔ میرے خیال وچ ایہ سانجھ وکھالے دی ہے، کجھی
نہیں۔ ایس گل دا نکھیرا کرن لئی ایہ حقیقت چت دھر لکٹی چاہیدی اے کہ موجودیت
دے تے کچھ ہن :

(۱) مذہبی موجودیت (کیرک گرد تے جبریل مارسل)۔

(۲) لا ادری موجودیت (مارٹن ہائیڈگر تے کارل جاسپرز)

(۳) ملحدانہ موجودیت (ٹریے پال سائر تے اوسے فے پیرو)

(۴) موجودگی دی فلسفیانہ ترکیب پہلاں کانٹ نے ورتی سی۔ ادس نے وجود تے موجودگی

۱ : Existentialism

۲ : Agnostic ٹامس ہکسل نے ایہ ترکیب اناشک توں لئی سی۔

۴ : Existence

۳ : اناشک

۵ : Being

دُش فرق کرنے لئی اک مثال دتی ہے۔ کہندا ہے کہ فرس کرد میرے کول دس ڈالر ہن، دُساں
 ڈالراں دا وجود رکھتے دی ہو سکدا ہے۔ دس ڈالر کسے بنک دُش یا کسی ہو بندے دے
 کیسے دُش دی ہو سکدے ہن۔ ایہناں دس ڈالراں دے وجود دا میرے مال کوئی شخص
 سمبندھ نہیں۔ پر جیڑے دس ڈالر میرے کیسے دُش ہن اوہناں دی موجودگی دا میری ذات
 تے میرے جذبات مال گوارا سمبندھ ہے تے میرے لئی اوہناں دُش نو لیکے معنی پیدا ہو گئے
 ہن کیونکہ میں اوہناں توں کوئی کپڑا خرید سکدا ہاں یا کھانا کھا سکدا ہاں۔ ایتھوں پتا
 لگا کہ دس ڈالراں دے وجود مال تے میرا کوئی سمبندھ نہیں پر ایہناں دی موجودگی مال میرا
 ذاتی جذباتی سمبندھ ہے۔ ایسے لئی کیرک گرد نے کہیا کہ میرے لئی خدا دا وجود کوئی معنی
 نہیں رکھدا سکوں اوسدی موجودگی مال ہی میرا ذاتی رشتہ قائم ہو سکدا ہے۔ ایہہ گل یاور کھن
 ہوگی ہے کہ سبئی خدا مال ذاتی رشتہ قائم کرنے راتر لائیں کر دانہ اپنے آپ نوں خدا توں
 دکھ جاندا ہے۔ اوہوں تے ایس گل دا عرفان ہوندا ہے کہ اودہ خدا دے گل دا اک جز ہے
 تے اوے سمندر دا اک قطرہ ہے۔ ایہہ قطرہ غیر سمندر دُش کھپ کے سمندر ہو جاندا ہے
 سمبندھ تے اوہناں چیزاں دُش ہوندا ہے جیڑیاں اک دوجے توں دکھو دکھ ہون۔ موجودی
 کندے ہن کہ بندے دی اپنی شخصیت یا ذات ہر حال دُش قائم رہندی ہے۔ صوفی
 اپنی ذات نوں خدا دُش فنا کر کے اپنی ہستی نوں مٹا دیندے ہن۔ دُوبی گل ایہہ ہے کہ صوفیاں
 دی لو کافی دوستی تے موجودیاں دی انسان پندی دُش فرق ہے۔ ہانڈا گرتے اوسدے شاگرد
 تریں پاں سارتر نے کہیا ہے کہ ساڈی انسان پندی دا مطلب ایہہ ہے کہ بندہ اوست
 قانون دا پابند ہے جیڑا اودہ آپ بناوے تے اوے گل نوں نیکی مندا ہے جیڑی اوسدی
 اپنی ذات لئی نیکی ہووے، دُوبیاں لفظاں دُش پچ اودہ ہے جس نوں میں پچ سمجھاں تے
 نیکی اودہ ہے جس نوں میں نیکی آکھاں۔ "اودہ بندہ جیڑا اپنی ذات نوں تے اپنی رائے نوں
 ہر شے دی کسوٹی سمجھا ہے کسے آدرش دا پالنے نہیں کر سکدا۔ لو کافی دوستی ایہہ ہے

کہ آدمی اپنے مفادوں و دجیاں دے مفاد آتے قربان کر دیوے۔ لوگانی دوستی و آدرش، ایثار بے نفسی، بے غرضی تے قربانی آتے اُساریا گیا ہے۔ جیہڑا موجودی ایسے گل آتے اُڑ جائے کہ میں اپنے لئے آپ اخلاقی قدراں پیدا کر دیاں تے میں کسی ہور اخلاقی آدرش واپا بند نہیں ہاں، اوس کوہوں انسانی ہمدردی یا خدمتِ خلق دی آس نہیں رکھی جاسکدی کیونکہ لوگانی دوستی را اخلاقی آدرش صدیاں توں چلیا آ رہیا ہے تے کسے موجودی دی ذاتی رائے یا پسند نا پسند توں بہوں اُچا ہے۔ سچی انفرادیت ایہہ نہیں کہ آدمی اپنی ذات توں ساری کائنات دا دھرا سمجھن لگ پوے، سگوں ایہہ ہے کہ اوہ اپنی ذات وچ چھپے ہوئے گناں توں پوری طرحاں اُجاگر کر کے ادھناں توں سماج دے سدھار لئی وقف کر دیوے۔ ایسے طرحاں سچی لوگانی دوستی ایہہ نہیں کہ تریں پال سا تر دے بقول "میں جیہڑا کم کر دیا ہاں ساری نوع انسان اوس وچ میری شریک۔ ہوندی ہے" سچی لوگانی دوستی ذاتی غرض توں سماج دی غرض تے ذاتی مفاد توں سماج دے مفاد دی بھیٹ کر دے دا نام ہے۔ ایسے پتھوں تصوف موجودیت توں زیادہ مارکسیت دے قریب ہے۔ صوفی اپنی ذات توں خدا دی ذات وچ فنا کر دیندا ہے تے مارکسی اپنی ذاتی غرض تے مفاد توں سماج دے مفاد وچ کھپا دیندا ہے۔ صوفی لوگانی دوستی واپرچار زبانی کلامی کر دیا ہے تے مارکسی ایسے آدرش توں علی سورت دین لئی سردھار دی بازی لا دیندا ہے۔

لوگس

لوگس (معنی اکلمہ، لفظ) دا تصور قدیم یونانی فلسفیاں توں یادگار ہے جیہڑے ایسے توں کائنات تے خدا دے وچکار اک ضروری واسطہ سمجھدے سن تے جس دے بغیر کائنات توں پیدا نہیں سی کیتا جاسکدا۔ ہیراکلیٹس نے اس توں عقل کل دے معنی وچ ورتیا

تے انا کا غور نے اسے نوے عقلِ اول آکھیا جیہڑی کائنات وُج مناسب نوے برقرار رکھدی ہے۔ قلو تے نو فلاطونیاں نے اسے نوے کائنات دی تخلیق دا سبب آکھیا۔ اسے تصور نوے منصورِ حلاج نے ھُو ھُو دا نام دتا تے شیخ اکبر ابن عربی نے حقیقت الحقائق یا حقیقت محمدیہ کر کے لکھاریا۔ منصور حلاج اسماعیلی سی تے ایہ عقیدہ رکھدا سی کہ رام وُج خدا دی ذاتِ حلول کر جاندی ہے۔ ہندوستان دی سیاحت کردیاں ہویاں اوہ اوتار دے تصور نوے دی واقف ہو چکا سی۔ اسے دا حلول یا اوتار دا خیال وحدت وجود دی اک صورت ہے۔ اوہ کہندا ہے کہ خدا نے آدم دے بُت وُج چھوک مار کے اپنی روح اسے وُج رلا دتی سی۔ ایسے خیال **ہیم** بعض وجودی صوفیاں نے جناب رسالت مآب نوے دی خدا دا درجہ دے دتا تے کہا کہ احد (خدا) میم دا پردہ پاکے احمد وُج ظاہر ہویا سی جیہاں لئی ایہ ساری کائنات تخلیق کیتی گئی سی۔ ایہ مضمون پنجابی دے صوفی شاعران بار بار پیش کیتا ہے۔ اسے کجھ ونکی دے شعر لکھاں گے۔

احد احمد وُج فرقے نہ بُلھتیا اک رتی بھر مروڑی دا
اک رانجھا مینوں لوڑیدا

بے حد رموالے سدانی ڈھولنے ماہی
میم دے اوہلے سدانی ڈھولنے ماہی

جو رنگ رنگیا گوڑھا رنگیا مُرشد والی لالی اویار
احد وچوں احمد ہویا وچوں میم نکالی اویار

کارنے پیت پیت بٹھے آیا

میم دا گھنگھٹ مکھ پریا
 احد تے احمد نام دھرایا
 سر چھتر جھلے لولاکی دا
 کیوں ادھے بہہ کے جاکیدا
 ایہ پردہ کس تھیں راکھیدا
 کُنن کہیا فیکون کہایا
 بے چوئی سے چوئی بنایا
 احد دے وش میم رلایا
 تال کیتا ایڈ پسارا

اوہ علی الہیہ دانگوں حضرت علیؑ نوں دی خدا کہندے ہن۔ بعض اسماعیلیاں نے
 تے حضرت علیؑ نوں وشتودا اوتار بنا داسی۔

گر اللہ آپ کہیندا اے
 گر علیؑ نبیؑ ہو بہندا اے
 گھر ہر دے دل وش رہندا اے
 اوہ خالی بھانڈے بھردا اے

علیؑ حیدر کہندے ہن ے

سوہنا میم دی چادر پہن کے جی کہیا زلفاندا گھنگھٹ گھٹ آیا
 علیؑ حیدر اوہ یار پیارا اہنٹے احمد بننے کے وت آیا

طاہر اقبال ے۔ نگاہ عاشق کی دیکھ لیتی ہے پردہ میم کو اٹھا کر
 دہار شرب مر جا کے مٹھو روہ لاکھ منہ کو چھٹا چھٹا کر

الف امد و فتح میم وا گھنگھٹ پھپھنے چھوت دراز تھیا
اکو نقطہ وحدت والا جنبش کھا دراز تھیا

جویں نام احد و فتح احمد ایویں آپ بھی مکھ دکھاوندائی
جے سبھ کچھ روشن دینہ توں حیدر فرق ارتھے دھپ چھاوندائی
خواجہ غلام فریدی احد تے احمد و فتح فرق نہیں کرفے

احد تے احمد فرق نہ کوئی واحد ذات صفات میں
حسن پرستی تے میخواری ساڈی صوم صلوة میں
صوفیاں و فتح منصور سلاج و حلول و تصور ایسی لئی دی مقبول ہو یا سی کہ ادہ منصور دی
دروناک موت توں بیوں متاثر ہونے سن۔ تے ادنوں شہید سمجھدے سن۔ ادہ کہندے
سن کہ منصور نے انا الحق کہہ کے وحدت وجود دا راز فاش کر دیا سی جس لئی ادسے نوں
سولی اُتے گڈ دتا گیا سی صوفی وحدت وجودی حوالے مال منصور واذکر کرفے رہے ہن
خواجہ غلام فریدی

سارے جگ و فتح ہک میں رہ گئی ناتوئی نہ اوتی
تھیا منصور فرید ہمیشہ جیں اے راز لھوئی

بھٹے شاہ ہے

آپ اشارہ اکھ دا کیتا تاں مدھو منصور نے پیتا
سولی چڑھ کے دشن کیتا ہویا عشق کمال !

ایں نیہوں دی اٹھی پال

اولیاء منصور کہا دے رمز انا الحق آپ بتا دے
آپے آپ نوں سولی چڑھا دے تے کول کھلو کے ہندائی

”بجھے شاہ انا الحق ہے رنگ وُج اپنے فنا فی اللہ ہونے کا ذکر کر دے ہن ہے
ہُن نے انا للہ آکھ کے تم کرو دُعائیں

پیا ای سمجھ ہو گیا عبد اللہ ناہیں
کسے دی موت آتے انا للہ پڑھیا جاندا ہے۔ ”بجھے شاہ کہندے ہن کہ عبد اللہ
(بجھے شاہ دا اصل نام) تے مر کے محبوب حقیقی دی ذات وُج فنا ہو گیا ہے ایسے لئی
تیں انا للہ پڑھ کے اوس لئی دُعا کرو۔

ریکاری دی مخالفت

پُرانے زمانے دے بادشاہ اپنے ملک دے سبھ توں وڈے پروہت دی ہونے
سنے۔ مصر دا فرعون، ایران دا کسری، چین دا خاتان، روم دا قیصر تے جاپان دا
میکاڈو کہندے سن کہ ایسے دیوتا ہاں لوکائی نوں ساڈی کُوجا کرنی چاہیدی ہے۔ ہندیا
ہندیوں مذہبی ریتاں رسالے نوں ادا کرن لئی پروہتاں دی اک دھر بن گئی جس دا
سمبندھ بادشاہ یا وڈے پروہت نال گُڑھا تے لکھا ہو گیا۔ ایہہ پروہت لوکائی نوں
آکھدے سن کہ بادشاہ دا حکم منشا اصل وُج خدا دے حکم دی تعمیل ہے ایسے لئی بادشاہ توں
نابری خدا توں نابری ہے۔ ایسے طرحاں تخت تے مندر دا سمبندھ پکا پٹا ہو گیا۔ بادشاہاں
دے سر آتے پروہت تاج رکھدے سن تے بادشاہ پروہتاں نوں دولتاں بخشدے سن۔
بادشاہاں تے پروہتاں دا ایہہ گورما صدیاں تک قائم رہیا تے مذہب دے نام تے حاکم
تے پروہت چنے چڑے اڈاوندے رہے۔ ایسے گورمتے نوں سوجھوناں نے تاڑ لیا تے
کہیا کہ حاکم تے پروہت رُل کے اکاسے ویل دی طرحاں لوکائی دا رُس چوس رہے ہن۔
اسلام وُج پیشہ ور علماء واکوئی وجود نہیں سی۔ شروع شروع وُج پڑھے لکھے مسلمان امامت کراؤندے
سن پر جلدوں دُنیا داراں تخت تے تاج اُتے قبضہ کر لیا اوہناں بعضے خود غرض تے مطلب پست

ملوانیاں نوں اپنے مال رلا لیا۔ ایہ درباری ملوانے لوکائی نوں اکھ دے سن کہ بادشاہ خدا دا نائب ہوندا ہے ایسے لئی اوس دی اطاعت ہر مومن آتے فرض ہے۔ ایس دے صلے وچ بادشاہ اوساں نوں مالا مال کر دے سن۔ صوفی ایہناں دین فردش ملوانیاں نوں نکھد دے سن۔ تے ملوانے اوسناں دے کھدے پئے رہندے سن۔ صوفی تے ملان دا ایہ ٹاکرا صدیاں تک جاری رہیا۔ ملوانیاں دا دس لگاتے اوسناں منصور حلاج، شیخ شہاب الدین ہروردی مقول، سیدی مولا تے سیدائے سرمد جیہاں صوفیاں نوں قتل کرا دتا۔ صوفی وی اوسناں دے لگان دے لاہندے رہے تے اوسناں دے لوجھ لاپچ تے بگلا بھگت چلنے آتے ٹپکراں کر دے رہے۔ صوفیاں نے کہیا کہ ملوانے مذہب دی ظاہری پابندی تے کر دے ہن پر مذہب دی روح توں دور ہو چکے ہن۔ اوسناں لئی حسن اخلاق، خدمت خلق، بے نفسی تے ایثار ہی مذہب دی اصل روح ہے۔ باطن دی صفائی دے بنا کوئی بندہ با مذہب تے نیک نہیں اکھوا سکدا بھاویں اوہ کتنی ہی عبادت کرا رہوے۔ دل دی پلستی نہ جائے تے ظاہری مذہبی رسماں ادا کرن دا کج فائدہ نہیں ہوندا۔ ایس پھولے فارسی تے پنجابی دے صوفی شاعراں ریاکار ملوانیاں، زاہداں تے مشائخ نوں رنج کے چکھیا ہے۔

سلطان باہو تصوف دی شرعی ریت مال سمبندھ رکھ دے ہن۔ اوسناں دی ملوانیاں دے لوجھ لاپچ نوں نکھدیا ہے ۷

پڑھ پڑھ حافظ کرن تکبر ملان کرن وڈیاتی ہو
 گلیاں دے دھ پھرن نمائے بغل کتاباں چائی ہو
 جتھے دیکھن چنگا چوکھا اوتھے پڑھنے کلام سوائی ہو
 دوہے جہانیں مٹھے باہو جہاں کھاہی دیچ کمائی ہو

کہندے ہن ملآن جتھے جنگیاں چو پڑیاں ویکھدے ہن اوتھے ڈھڈھہر کے بہ جانے ہن۔ ع
 زاہد عابد آن نوٹے جتھے ٹکڑا دیکھے تھدا ہو
 سلطان باہو فرماندے ہن کہ عشق حقیقی دے بنا سلوک دیاں منزلاں نہیں ماریاں
 جاسکدیاں۔ زبانی کلامی ورد و وظائف کرن واکوئی فائدہ نہیں ہے
 زبانی کلمہ ہر کوئی آکھے دل دا پڑھدا کوئی ہو
 جتھے کلمہ دل دا پڑھئے اوتھے جیسے ملے نہ ڈھوئی ہو
 دل واکلمہ عاشق پڑھدے کہیہ جانن یار گلوی ہو
 کلمہ یار پڑھایا باہو یس سدا سہاگن ہوئی ہو
 جتھے شاہ دی ریاکار ملوانیاں نوں ٹوکاں تے کڑے کیتے ہن۔ ع
 ایویں متھاز میں گھاسیدا لما پا حراب وکھاسیدا
 کدی حاجی بن بن آئے جی گل نیلے جامے پائے جی
 جج ویش ٹکے لے کھائے جی بھلا ایہہ گل کہنوں بھائے جی

ملآن قاضی سانوں راہ بتاؤن دین بھرم دے پھیرے
 ایہہ تال ٹھگ جگت دے جیا لاوٹ جال چو پھیرے

عمر گوانی وش مستی اندر بھریا نال پیتی
 کدے نماز توحید نہ پیتی ہن کہیہ کرنا ئیں شور مکار
 حافظ شیرازی دا شعر ہے

واعظان کیں جلوہ بر مخراب و منبر می کنند
 پھول بخت می روند آل کار دیگر می کنند

(واعظ بیہڑے منبر آتے جلوے دکھاندے ہن اندر خانے ہورناں کباں
 دُش رُجھے رہندے ہن)

بکھے شاہ دی چکھت دا وی کوئی جواب نہیں ے

اُچیاں بانگاں چاہنگاں ماریں	پڑھ پڑھ نقل نماز گزاریں
کیا تینوں حرصے خوار...	منبر تے چڑھ کے وعظ پکاریں
کھانا شک شے دا کھاویں	پڑھ پڑھ مشلے روزِ سداویں
اندر کھوٹ باہر سچیاں	دسیں ہورتے ہور کماویں

آخری لفظ

مغرب و شج تصوف نوں 'سدا حق فلسفہ' کہندے ہن۔ مطلب ایہ ہے کہ
 دوجے فلسفے تے بدلے رہندے ہن پر تصوف شروع توں قائم ہے تے آخر
 تیکر دائم رہوے گا۔ ایہ گل ایسے وحدت وجود دے واسے ہی کہہ سکدے ہاں۔
 پچ چھو تے وحدت وجود ہی تصوف دا اٹھلا تصور ہے جیہڑا دنیا جہان دیاں
 قوماں و شج کے نہ کے صورت و شج موجود رہیا ہے۔ ایسے کہہ چکے ہاں کہ وحدت وجود
 توں لوکائی دوستی دا آدرش پنگریا سی۔ ایسے آدرش دے کارن دنیا بھر دیاں
 سوجھوٹاں، دانیاں، ڈوکیاں، لکھاریاں، صوفیاں تے بھگتاں دی شاعری تے
 لکھت و شج نگہی کجی تریہہ سہی ہندی رہی ہے۔ آج کل دے نویں سماج و شج
 دی لوکائی دے سچے مٹر ایسے آدرش نوں عملی شکل دوانا دا جتن کر رہے ہن
 ساڈے خیال و شج لوکائی دوستی دے آدرش پاروں ہی تصوف نوں 'سدا حق فلسفہ'
 کہیا جاسکدا ہے۔ ایسے پکھوں پنجابی دی صوفیانہ شاعری جس و شج دنیا دیاں
 تن وڈیاں ریتاں، یونانی اشراق، ہندی ویدانت تے مسلماناں
 دے تصوف دا جوڑ میل ہویا ہے۔ ہر دھیاتی رہوے گی تے ایسے دیاں
 تھناں وچوں پیار محبت دے دودھ دیاں دھاراں سدا وگیاں رہنے گیاں۔

SELECTED BIBLIOGRAPHY

1. The Continent of Circe. Nirad C. Chaudhary
2. Early India and Pakistan. Sir Mortimer Wheeler
3. The Birth of Indian Civilization. Raymond Allchin
4. Sind. H.J. Lambrick
5. A Guide to Taxila. John Marshall
6. Our Cultural Heritage. Ishwara Topa
7. A Dictionary of Indian History. S. Bhattacharya
8. Buddhist India. Rays Davids
9. Indian Philosophy. Radhakrishnan
10. Cults, Customs and Superstitions of India. J.C. Oman
11. Indian Myth and Legend. D.A. Mackenzie
12. Hindu Mythology. W.J. Wilkins
13. Races and Cultures of India. D.M. Majumdar
14. Religion and Folklore of Northern India. Willian Crook
15. What Happened in History Gordon Child
16. Influence of Islam on Indian Culture. Tarachand
17. A History of Sanskrit Literature. A.A. McDonell
18. Early Greek Philosophy. John Burnet
19. A History of Western Philosophy. B. Russell
20. Enneads. Plotinus
21. Legacy of India. G.T. Garret.
22. Francis and and Grigory. Aldous Huxley
23. Punjabi Sufi Poets. Lajwanti Rama Krishana
24. Punjabi Literature. Serebryakov

25. Later Mughal History of the Punjab. H.R. Gupta
26. A History of the Sikhs. J.D. Cunningham
27. Punjab under the Mughals. M. Akbar
28. Existentialism and Modern Predicament F. H. Heineman

کتابیات

اردو

- ۱:- ترجمان قرآن - ابوالکلام آزاد
- ۲:- کلام نانک - بیت سنگھ بٹیل
- ۳:- گیتا - ترجمہ وحاشی جانی داس مہرہ
- ۴:- کتاب الطواصین حسین بن منصور حلاج
- ۵:- فصوص الحکم - شیخ اکبر محمد الدین ابن العربی -
- ۶:- احیاء العلوم - الغزالی
- ۷:- مثنوی مولانا روم جلال الدین رومی
- ۸:- ترجمان الاشواق - شیخ اکبر محمد الدین ابن العربی
- ۹:- حکمت الاشراق - شیخ شہاب الدین سہروردی مقتول
- ۱۰:- دیوان - حافظ شیرازی
- ۱۱:- کشف المحجوب - شیخ علی مخدوم حویری

- ۱۲:- سکینۃ الاولیاء - داراشکوہ
- ۱۳:- دہستان المذاہب - ملامحمد فانی
- ۱۴:- تاریخ الحکماء - قفطی
- ۱۵:- وفیاء الاعیان - ابن خلکان
- ۱۶:- عوارف المعارف - شیخ شہاب الدین سہروردی -
- ۱۷:- مقدمہ - ابن خلدون
- ۱۸:- نفحات الانس - عبدالرحمن جامی
- ۱۹:- رود کوثر - ایس ایم اکرام
- ۲۰:- سیر المتأخرین - سید غلام حسین
- ۲۱:- آئین اکبری - علامی ابوالفضل
- ۲۲:- خلاصۃ التواریخ - سبحان رائے بٹالوی
- ۲۳:- مآثر الأمراء - شاہنواز خان
- ۲۴:- اقبال نامہ - جلد اول
- ۲۵:- دانش نامہ علانی - ابن سینا

26۔ میراں کے گیت۔ بے کشتن چودھری

پنجابی

1۔ صوفی مت دا نکاس تے وکاس۔

موسن سنگھ۔

2۔ پنجابی سائت دا اتہاس جلد اول

پنجابی یونیورسٹی۔ ٹیالہ۔

3۔ پنجابی زبان تے اوہا لٹریچر۔ بنارس اسٹیشن

